

ARTS ET  
LETTRES

ANDASTAN

Անդաստան  
Գրական

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԱՀԱՐԱՆ ՏԱՏՈՒՐԵԱՆ  
ԵԳՈՒ ԱՐԴ ԱՂԱՄԵԱՆ  
Հ. Ա. ԱՊԵԿԵԱՆ  
ՄԱՌ. ԱԹՄԱՃԵԱՆ  
Ռ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ  
Վ. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ  
Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ  
Ս. Ք. ԶԱՆԳՈՒ  
Թ. ԹՈՐԱՆԵՄՆ  
ԲԻԻԶԱՆԴ ԹՕՓԱԼԵԱՆ  
Յ. ԻՇԵԱՆԵԱՆ  
Գ. Կ. ԿԻԻԼՊԵՆԿԵԱՆ  
Ռ. ՃԵՊԵՃԵԱՆ  
Դ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ  
ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՎԵԱՆ  
Ն. Տ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ  
ԶԱՐԵՀ ՄՈՒԹԱՑԵԱՆ  
Ա. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ  
Լ. Մ. ՇԱՀԱՆԵԱՆ  
Գ. ՇԱՀԻՆԵԱՆ  
ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ  
Ե. ԶԱՐԵՆՅ  
ԱՐԱՔՍԻ ՊԱՊԻԿԵԱՆ  
Ա. ՊԱՏՐԻԿ  
Ե. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ  
ՀԱՅԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ  
ՍԱՐ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ  
ԼԵԻՈՆ ՎԱՐԳԱՆ  
ՍԱՅԱԹ - ՆՈՎԱ  
ՄԻՇԵԼ ՓՈԼԱԳԵԱՆ  
Գ. ՔԵՐԷՍԹԷՃԵԱՆ  
ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ  
ԺԵՐԱՆԵԱՆ  
ՇԱՐԹ  
ՓԱՓԱԶԵԱՆ  
PAUL BAZAN  
HUBERT JUIN  
LUC-ANDRE MARCEL  
MINIATURE ARMENIENNE  
PAUL VALERY





ԱՆԴԱՍՏԱՆ

Պարբերական  
Գրականության և Արուեստի

\*

17

ANDASTAN

REVUE ARMENIENNE

ARTS ET LITTÉRATURE

Directeur : P. TOPALIAN

PARIS





Հովհան Զաքարյան

« ԵՍ ԵԿԵԼ ԵՄ ԴԱՐՆԵՐԻՑ ՈՒ ԳՆՈՒՄ ԵՄ ՅԱՂԹԱԿԱՆ: »

ԶԱՐԵՆՑԻ ԺՆՆԴԵԱՆ ԵՅՐԱՆԱՍՈՒՆԱՄԵԱԿ



ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ

Ինքն իր մէջ ունին ու բարբառ,  
Կեանք, երբեմն ալ մահ այնտեղ,  
Սօսքերու հետ լո՛ւու մ'երկար  
Այս սիրտն ինչքա՛ն բազմացեղ  
Եւ բազմամահ ապրող տարր... .

Սրտերու մեծ համայնքին  
Անդամ, ամենքն իրեն մաս,  
Ինքզինք անոնց բաշխած զին,  
Յանձնա՛ծ՝ երազ առ երազ  
Ի սպառ երկնող հըմայքն իմ... .

Երկնող ինքզինքն անհամար  
Ակընթարթի վաղքովն իր... .  
Ինքն իրեն մէջ հովիւն յար  
Տիեզերքին ցան ու ցիր  
Հովուելու զինքը համար... .

Հեւք մը՝ որով իրմէ դուրս՝  
Տիեզերուած մեծութիւն... .  
Երանութեան բաշխիչ յոյս  
Այս սիրտը՝ սիրտն ամենուն  
Եւ ամենքով՝ Արշալոյս... .

ԱՆՁԿՈՒԹԻԻՆ

Պիտի բանա՛ս  
Ժամանակ, աչքերուդ լոյսը վրաս... .

Յորձանքիդ մէջ ահա լուզորդ առ լուզորդ,  
Ծընունդ մ'ի վեր ձերբադատուած ասուպէս՝  
Զիս յարատեւ կը թափես  
Իրր անսահման մոռացման անվերադարձ յաճախորդ... .

Ժամանա՛կ... .  
Անձանոթներ իրարու ու հալածող զիրար միշտ,  
Մենք՝ կաթնեղբայր ծընունդի ու մանկութեան երաժիշտ,  
Մէկտեղ թաղած առասպելն հերոսներու հերարձակ



Կ'աճապարենք մեռցընել նաեւ ըզքեդ  
 Ամէն օր... Պահ մ'եկուր տես,  
 Դիակներ կան մեր կեանքէն մահադաշտին վրայ մեր...  
 Բայց ալ եկուր վաղն ի վեր,  
 Բանանք զիրար, ու բացուինք զոներու պէս դրախտի  
 Ու նայուածքիդ ընդերքէն արքայութիւնը կաթի... .

Սոսնց քեզի՝ իբր արզասիք օրերուն,  
 Ըսպառումով մը լեցուող  
 Ահա մարմինս ափ մը հող  
 Ճանապարհող լըռութիւն... .

Հետքերուն տեղ քայլերուդ, անջրպետներ՝ վաղքէդ վերջ  
 Անոր վրայ կը դամես,  
 Ժամանակ, պահ մ'այս մարմնովն իսկ անթեղուած դէպ ի դէպ  
 Ծորէ՛ անդարձ օրերուդ մեզրանք մ'առէջ առ առէջ... .

Թող ալ ըլլամ ներկայէն ճաշասեղան մ'ընծայուող  
 Անչափելի բազմութիւն  
 Վաղն երեցող սուրբերուն  
 Որ պիտի դան դանդուածին ճանապարհէն ցող առ ցող... .  
 Թող զինովնան վաղն անոնք զիրենք տեսնող երազիս  
 Ակունքներէն, թող ներկայէս ըմպեն զիս... .  
 Բջիջներուս սաղմբէն՝ անոնց կեանքին ի խնդիր,  
 Հացի խմորն անսահման թող շաղուուի՛, ժամանակ,  
 Լոյսիդ երկնող աղին տակ,  
 Լոյսիդ ազով որդեգիր... .  
 — Ու ընծայուէ բազմապատիկ աճումին  
 Ճաշասեղան ո՛վ մարմին... .  
 Կոչնակներդ անհամբեր  
 Դեռ չը ծընած օրերուդ ելքն ի վեր  
 Ժամանակի մը լոյսէն  
 Ճառագայթ առ ճառագայթ հրաւերիդ կը սպասեն... .

#### ՏՐՏՄ ՈՒԹԻԻՆ

Ամէն քայլի, ամէն դի  
 Քեզմէ հեռու եւ քու մէջ անհունս անտես, կը կաթի  
 Պահիկ մ'հիւսուած երազէն՝  
 Վաղն երկնելու ի խնդիր... .  
 Վաղն յաղթութեան հըրազէ՞ն  
 Թէ պարտութիւն դաւադիր... .



Բայց ամէն մէկ քայլը մէջ, լծորդ՝ ամէն պահու հետ  
Ան՝ անցեալով մերկացող  
Գեղեցկութեան մը կոթող՝  
Որուն վրայ կը նայիս՝ անհունորէն ներկայէդ...  
Զայն կանգնեցիր անշաղար  
Դարէ դար...

Ի՞նչ փոյթ-վաղքովն իսկ շունչիդ՝ վաղքն արքինի մեծութեան  
Կը վերածուի յիշատակի մը պահուն՝  
Ու կը մեծնաս անով դուն...  
Ամբողջ անցեալ մ'ան ինքնին, վաղն ետեւէդ՝ ձեռնունայն  
Անցնող բանակ թէ՛ պարտասած, թէ՛ յաղթող  
Որ դերիվար, ոտնակոխ՝  
Ըզբեղ առած կը սանի անհետացման դաշտն ի վեր  
Ուր լըուութիւնն արդէն ընդմիշտ է բազմեր...

Միմէն պահու վաղն իր որջէն աքտորեալ  
Տարիքդ ամբողջ զառքաչող ծանրութեան տակ ուսերուդ  
Նրազներու մայրամուտ՝  
Տարիքդ ի վեր հանդուցեալ...

Միմէն պահու քաղցրութիւն մը վաղուան մէջ անդադար՝  
Զոր ապրեցար,  
Բայց վաղն երբե՛ք չտեսար...  
Վաղն հրաժեշտ առյաւէտ  
Քեզի հետ...

Գ. Ճ.

«Անդաստան»ի բարեկամ Պրն. Վրոյր Հալէպլեան  
ընդառաջ երբ-ալով մեր բաղձանքին, մեզ յանձնեց մեր երկա-  
րատու աշխատակից, բանաստեղծ Գրիգոր Ճիզմէնեանի,  
վերագրեալ երեք անտիպ ֆերքուածները, ինչպէս մտել  
վերջին պահուն անոր ուսանողական շրջանին գրածներէն  
երկու բանաստեղծութիւններ (էջ 187):



# ՇԱՌԼ ՊՈՏՐԵՐ

Հարիւր տարի առաջ՝ իր աչքերը կը փակէր նոր ժամանակներու հօրազոյն բանաստեղծը՝ Պոտըլէր:

Բանաստեղծ մը որ յեղաշրջեց իր դարաշրջանի քաղքենի եւ կեղծ մտածողութիւնը եւ պեղեց մարդկային հոգիին անդունդները աննախընթաց յանդգնութեամբ: Իրմով բանաստեղծութիւնը կը գտնէր իր լայնազոյն տարողութիւնը, ովկէանեան իր խռովքներուն քուրմը:

Իր գործին մէջ կը տեսնենք մարմնի եւ հոգիի միաձուլումը, տաք շունչ մը եւ դառնութիւն, յաւիտենական հարցերու բղբտումը: Ան սկզբունք մը մէջտեղ չնետեց, բայց իր գործին մեծ ներդաշնակութեան մէջէն կը փայլատակեն իր հօր տրամաբանութիւնն ու մոզական հանճարը:

Անկասկած ան ուզեց քողարկել իր կեանքին տուամբ եւ իր անձնական յուզումները զսպել ուզեց երեւութական սինիզմով եւ ըմբոստացումով մը, որ այսուհանդերձ խորապէս մարդկային է ու ցաւազինօրէն եղբայրական:

«Կեղծաւոր ընթերցող, իմ նմանս ու եղբայր...»

Իրմէ՛ երկու քերթուած՝ Վ. Թէքէեանի թարգմանութեամբ:

\*

Մ'ա՛հ, ծերունի նաւապետ, ժամն է, խարխիսն առնենք վեր,  
Ո՛վ մահ, ճամբայ իյնանք ա՛լ, այս երկիրն է ձանձրալի:  
Երկիրնքն ու ծովը եթէ կը նըմանին մեխանի,  
Քեզի ծանօթ մեր սիրտերն ունին սակայն ճաճանչներ:

Հոսեցուր թոյնրդ մեր մէջ՝ որպէսզի ուժ տայ մեզ ան.  
Կ'ուզենք, այնքան սաստկադին այդ կրակէն մենք կ'այրինք,  
Մ'խրճել խորն անդունդին՝ դժօխք կոչուի թէ երկիրք,  
Որպէսզի խորն անյայտին մենք հանդիպինք նորութեան:



ՔԱՆԴՈՒՄ

Քովըս անդուլ անդադար կը շարժըտկի Սատանան .  
Անհըպելի որպէս շունչ միշտ կը լողայ շուրջըս ան .  
Զայն կը կլլեմ եւ կ'զգամ որ կ'այրի թոքըս անկէ  
Եւ թէ զիս տենչ մը անանց ու յանցաւոր կը մըրկէ :

Ան մերթ կ'առնէ , գիտնալով իմ մեծ սէրըս Արուեստի ,  
Զեւը կնոջ մը կանանց մէջ ամէնէն տարփելի ,  
Եւ պատըրուակ բռնելով թէ հոգիս շատ է մոայլ՝  
Կուտայ շուրթիս վարժութիւնն հեղուկներու անիծեալ :

Ան կը քըչէ զիս այսպէս , հեռու աչքէն Աստուծոյ ,  
Վաստակարեկ , հեւասպառ , մէջտեղը խոր դաշտերուն՝  
Ուր ձանձրոյթին կը տիրէ ամայութիւնը անհուն ,

Եւ կը նետէ , աչքերուս մէջ լի գողովն ամօթոյ ,  
Բերանաբաց մեծ վէրքեր եւ լղղեստներ շարաւոտ ,  
Եւ Քանդումի իր գործի՛քն արիւննազանգ մահահոտ :



• ԱՆԴԱՍՏԱՆԻ բարեկամ ֆրանսացի յայտնի բանաստեղծ  
Խ իմաստասէր ՓՈՒ ՊԱԶԱՆ՝ մեր խնդրանքին ընդառաջելով՝  
Պոտըլէրի մասին իր մտածումները ամփոփեց բիւրեղեայ էջի  
մը մէջ , որ հաճոյքով կուտանք այստեղ :





## CHARLES BAUDELAIRE PARMI NOUS

Baudelaire, c'est le Poète haussé jusqu'à l'archétype. Il a choisi lui-même, en toute conscience « une existence de Poète ». Si les autres hommes vivent pour vivre, il le dit lui-même : « Nous, hélas, nous vivons pour savoir » (1). Il a pris la poésie au sérieux, ce qui le sépare de la société conformiste et bourgeoise. Ainsi que Léon Bloy le disait : « Le bourgeois est poète à ses heures, le poète l'est aux heures des autres » (2). « Tout poète véritable doit être une incarnation » (3). Baudelaire fut cette incarnation, entre un abîme et un gouffre, l'abîme de Dieu et le gouffre de Satan, avec l'angoisse de la culpabilité, de l'homme inséparable du péché.

### **O Satan, prend pitié de notre grande misère !**

La misère sans Dieu de Pascal. Contre cette misère il se révolte, il la refuse, il veut lui opposer la puissance de la spiritualité mais, il sait que, comme Orphée, les Bacchantes le déchireront.

Ses grandes admirations, ses sources, on les trouve chez Joseph de Maistre et Gérard de Nerval. Il a de Joseph de Maistre l'initiation aux vues universelles de l'esprit, de Gérard de Nerval la réceptivité des réalités voilées de symboles. Il s'est fait **voyant** comme voulait l'être Rimbaud, lui aussi, incarné poète.

Il n'est pas surprenant que Baudelaire ait trouvé un frère d'élection en Edgar Poë, lequel eut une grande influence sur sa pensée.

Baudelaire est mort il y a cent ans. Mort apparente. Il ne nous a pas quitté, il est de maintenant, de notre siècle plein de contradictions. Et si Monsieur Félix Labisse, délégué de l'Académie des Beaux-Arts, a pu déclarer, à la séance de l'Institut, le 25 octobre dernier : « Nous vivons le deuxième âge d'or de l'art fantastique et du surnaturel » c'est vraiment que Baudelaire est toujours parmi nous.

PAUL BAZAN

---

(1) Ch. Baudelaire : « La Fanfarlo ».

(2) Léon Bloy : « Exégèse des lieux communs ».

(3) Ch. Baudelaire : « L'art romantique ».

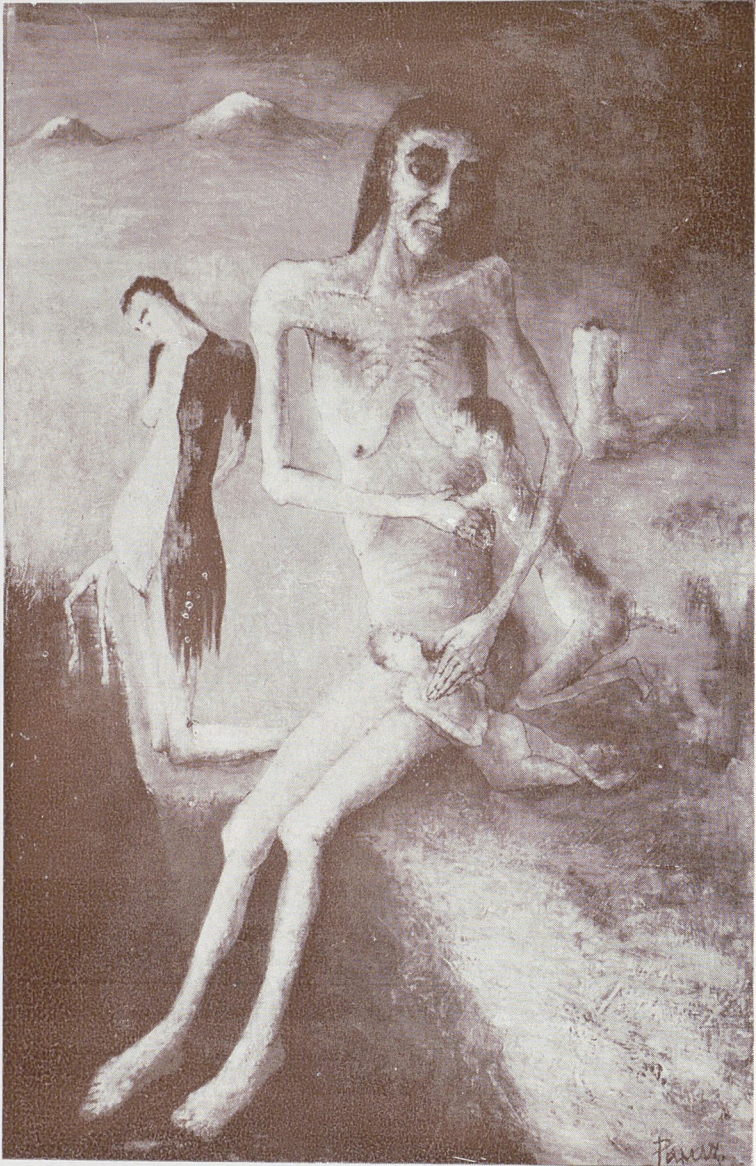




SHART

Fonds A.R.A.M  
ՀԱՐԹ





ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Fonds A.R.A.M





PAPAZ





P. TOPALIAN

ԲԻԻԶԱՆԻ ԹՕՓԱԼԵԱՆ



ՅԱՐՈՒԹ ԿՈՍՏԱՆԿԵԱՆ

## ԵՒ ՎԱՅՐԿԵԱՆՆ ԱՅՍ

**Դ**ու եւ ես, զուցէ հիմա  
 Հաւատում ենք ամէն բանի.—  
 Երջանկութի՛ւն — որ աղամայ  
 Յիշելով՝ ասում ենք — երանի՛,  
 Երանի՛ հասուն քաղցրութեա՛ն,  
 Գեղեցկութեա՛ն որ ճաշակուած՝  
 Իմաստութիւնն է բերանի:

Փորձառո՛ւ, զուցէ դու եւ ես  
 Հարուստ ենք հիմա աւելի՛  
 Քան մեծատունը տրտմերես՝  
 Իր գանձերով անբաւելի՛:  
 — Դու եւ ես տեսնում ենք այսօր  
 Սիրոյ հայեացքն՝ ամենազօ՛ր —  
 Քան համաստեղք անբաւելի:

Անգաղար ահա դու եւ ես.  
 Դու եւ ես՝ այլազան, մշտանո՛յն.  
 Դաշտերի փաղփուն ծաղկանց պէս  
 Դու եւ ես՝ բազմութիւն անանուն:  
 — Անհունօրէն յիշուած դարձեալ՝  
 Աէրը միշտ գալիքն է անցեալ  
 Եւ վայրկեանն այս՝ երանութի՛ւն:





## ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

**Ե**ւ Հերոսներն աշխարհի՝ միաբերան երգեցին.  
— « Հերոսական է պայքարն, Ազատութեան ի ըսպաս,  
Նըւիրական է զայրոյթն, ի խընդիր մեր չոր հացին.  
Պիտի տաքնաս բոցին դէմ, դուն որ հիմա կը զոփաս:

« Ծընանք, անշուշտ, մենք ամէնքս՝ աղքատներուն  
արցունքէն,  
Անոնք որոնք չըտեսան երջանկութեան շուքն անգամ.  
Ծընանք, անշուշտ, մենք ամէնքս՝ երազներուն երկունքէն,  
Եւ ա՛ւասիկ կը ծագի արփին՝ դունէն թերաքամ : »

\*

Եւ հերոսներն աշխարհի՝ միաբերան երգեցին.  
— « Հերոսական է պայքարն, եւ Գիտութեան ի ըսպաս,  
Որ աստղերուն գաղտնիքէն կ'իջնէ մինչեւ հէք խեցին.  
Նըւիրական ես, ո՛վ միտք, որ ծովու պէս կը ծըփաս:

« Եւ ա՛ւասիկ կեանքն ամբողջ՝ եօթնապատիկ գեղեցիկ,  
Եւ հաշտութեան ծիածան, մեր գօտիին պէս բացուած,  
Եւ կամուրջին տակ յոյսին, ցընծութեան գետն երգեցիկ,  
Ձի արեան տօնն է այսօր, քաջամարտիկ Հերոսաց : »



### ՍՈՒՐԲԵՐՈՒՆ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

Քարանձաւի մը թուլութիւն, ներանձնական հեծուլութիւն,  
 Եւ ճրգնութեան եւ մեղքի՝ ինքնակոչկոճ հեծեծիւն,  
 Բընութենէն առ Աստուած՝ տարերային վերծըխում,  
 Պայթմամբ սըրտին գետացեալ՝ համայնական ողողում :

Աղօթք թեւով վերասլաց՝ անդընդաբար ծընրագիր,  
 Եւ կենդանեաց եւ մարդոց եղբայրութիւն անխընտիր,  
 Նըկար անգիծ, երգ մը թին, հոգեկան պար ոստոստուն,  
 Ողջո՛յն քեզ, ո՛վ սըրբութիւն, աստուածացո՛ւմը մարդուն :



### ԱՌԱԳԱՍՏԱԻՈՐՈՒՄ

Թո՛յլ տըւէք որ մըտրակեմ, մըտրակեմ ձիս փըրփըրերախ,  
 Եւ զարնեմ փողս ասպետի՝ լեռներուն դէմ գեղայօն,  
 Որպէս զի մեր արշաւէն բըռընկին նետն ու թիրախ,  
 Մինչ պիտի լոյս տան մեզի ծառերն աշնան, զերգ կերոն :

Կը խայտայ ձիս ճախը ի ճեմ եւ կը դողայ վէսօրէն,  
 Զորն ի վար ա՛յգն է ցաթեր՝ ասպանդակին արծաթեայ .  
 Մենք բընութեան կը ձուլուինք, եւ այն ատեն մեր պարէն  
 Հին ձիաւոր սէրերուն համերգն ամբողջ կը թընդայ :

Ո՞վ խըրախճանքն ինքնաբաւ՝ պատանեկան թըռիչքին,  
 Երբ կապոյտ թաս է երկինքն՝ աստղածարաւ բերնիդ դէմ .  
 Մըտրակովն իմ արիւնիս միսերըս թո՛ղ մըրըրկին,  
 Լեռներն ի վեր անմատոյց՝ երբ սիրոյս ձին կը խըթեմ :

Ա . Տ .





## Կ Ե Ա Ն Ք

Խորունկ ինչպէս հայելի, անխորք անոր պէս սակայն,  
 Անոր նման կարծր ու պաղ, բայց անոր պէս երփնաչող՝  
 Զիս կը կանչես հեռաւոր, բայց շատ մօտէն փալփլող  
 Զերդ ծով մ'անծիր, ուր կ'ապրի Մեծ Լուսթիւնը միայն...

Ես վիհն իվար կը նետուիմ քու ջուրերուդ ամայի... ,  
 Մակերեսիդ փայլը սուտ՝ կը փշրուի անտարբեր,  
 Ու կը սուզուիմ ետեւէն նոյն Ոչինչին, մինչ զիս դե՛ռ  
 Կը հալածէ կանչը սին խոստումներուդ երէկի...

Չունիս ո՛չ հուն՝ ուր հասնիմ, եւ ո՛չ նոյնիսկ մակերես՝  
 Որ շողերուդ սառնափայլ՝ ծփա՛մ հոսքին վրայ ես,  
 Ու բեռն ու ճիչը մարմնիս՝ փրփուրիդ մէջ խեղդուին...

Եւ արդ հեռուէն, բայց քո՛ւ մէջ կը կսկծամ ցրտակէզ,  
 Ու ջուրերէդ ցոլացող պատկերիս մէ՛ջ լուկ կ'ապրիմ,  
 Այն պատկերիս՝ որ թէ՛ կայ եւ թէ՛ չկայ քեզմէ ներս... :



Տ Ե Ս Ի Լ Ք

**Ե**լլենք զո՛ւրս զժոխքէն, մեր ներքին տազնապէն,  
Ո՛ր Տանթէ,  
Որոտումն հեռաւոր կը պայթի երկրի վրայ —  
Ու մարդիկ կը հեծեն  
Թաւալող բերդերուն տակ հիմա.  
Մնզդերու մագիլներ կը ճանկեն հորիզոնն,  
Կը հոսի ընդհանուր քառսին մէջ յանկարծ  
Թոյնն անձայն... .

Փլուզում ահաւոր, պիրկ բոունցք մարտական,  
Լեռներու սեպածեւ շեղբերուն պէս դաժան  
Կը խըրիս կողերուն մեր ահա... .

Եւ մարդիկ՝ երբ ծնան՝ մե՛րկ էին ու մանուկ, —  
Զըրահուա՛ծ են հիմա  
Զոյլ ու ծանր ոսկիով, պողպատէ թեւերով  
Ու սուրով մեղապարտ,  
Կը ճզմեն ամէն ողբ, կը սփռեն արիւն, մա՛հ:

Մինչ երկիրն այլացեղ՝ թանճրացեալ վիհի մէջ,  
Քաղցերու եւ արեան՝ կը հեւայ,  
Լուսիճերն ահաբեկ՝ իր արդար զայրոյթով  
Պիտի գայ խորտակել վերջնապէս  
Զարաշուք բնազդն այս մարդկային՝  
Ոճիրին, աւերման:





**Ի**նձմէ կը խնդրէ՞ք քանի մը խօսք բանաստեղծութեան մասին: Ընդարձակ նիւթ մըն է այս եւ որեւէ կարծիք ատոր վրայ՝ արկածալից է: Ինչպէս նաեւ բոլոր արուեստներուն մասին: Իսկական նկարիչը իր ամբողջ կեանքի ընթացքին, կը փնտռէ՛ նկարչութիւնը, իսկական բանաստեղծը՝ բանաստեղծութիւնը: Որովհետեւ անոնք սահմանափակ գործունէութիւններ չեն: Անոնց մէջ պէտք է ստեղծել պահանջը, նպատակ մը, միջոցներ եւ... դժուարութիւններ: Ինծի համար՝ թերեւս՝ զիս շահաբերողը այս վերջին պայմանն է: Ան կ'առաջնորդէ իրաւամբ, հոգեկան-իմացական (esprit) դաստիարակութեան մը, աւելցուած՝ ինձ վիճակուածին վրայ: Վերջապէս, պէտք է, ըստ իս, մտահոգուիլ այն բանով որ կորընչելի կը դարձնէ արուեստի գործ մը: Գտնել ձեւը՝ եւ զայն պաշտպանել անցողակիէն, կամայականէն ու ժամանակի աւերէն: Վերջապէս, կը կարծեմ որ գործի մը գլխաւոր առաւելութիւնը չի պայմանաւորուիլ իր «յաջողութեան» մէջ, եւ ոչ ալ քննադատին եւ հասարակութեան ընդունելութեան մէջ: Որովհետեւ այդ յաջողութիւնը անկայուն է, անորոշ, եւ երբեմն ալ մահացու:

Բայց եթէ արտադրած գործս ինծի առաւել բան մը սորվեցուց, ատիկա ոչ ոք կրնայ կորզել ինձմէ, եւ այդ գործը ստեղծած պահուն ես ինքզինքս վերստեղծած եղայ կերպով մը:

Ահա՛ ինչ որ ինծի կը թելադրէ ըսել ձեզի տարիներու փորձառութիւնս: Աւելցնեմ նաեւ որ, ոչ մէկ բան ինծի աւելի օգնած է պարելու, որքան ոգեկան այն մարզանքը որ հետապնդած եմ, իր հետեւողականութեամբ եւ այլազանութեամբ:

(Չչիփոթել ասիկա՝ ընթերցանութեան հետ՝ որ ինքնին կրաւորական բան մըն է):

ՓՈՒ ՎԱԼԵՐԻ

(ԹՐԳ. Բ.Թ.)



## ԲԱՆՈՒՈՐՈՒՅԻՒ ՄԸ

**Մ**արի-Անթուանէթ — Ունիս ձեռքեր նուրբ  
Անատակ՝ մացառ-թուփեր մաքրելու,  
Ունիս նալուածքներ այնքան իմաստուն,  
Որ մեքենական դործն է քեզ ձանձրոյթ:

Մարի-Անթուանէթ — Անցեալի Գշխոն  
Չունէր քեզմէ ջինջ նալուածք սիրալի,  
Եւ ոչ ալ չրթին՝ ժըպիտն այն դաղտնի,  
Որ իր հըմայքին տակ կը յառնէ սէր:

Մարի-Անթուանէթ — Պատառ մը հացի  
Եւ թիզ մը շորի կարիքը զքեզ,  
Վերածեց խեղճուկ բանուորուհիի,  
Որ պիտի տիրոջ լուտանքը տանի:



## ՍԻՐՈՅ ՀՐԱՃՔԸ

ԶՕՆ ԿԱՆՏԻԻՆ՝  
իբ սպանուքեան առիքով

Բիրտ Ուժին դիմաց, որ յար կը ճզմէ,  
Մարդը — հըզատակ լուկ ազնիւ Կիրքին —  
Կը մընայ ըմբոստ եւ զազան անզուսպ,  
Կը մընայ ծարաւ արեանն իր եղբօր,  
Գիչատիչ թուխ բու... ՄԱՐԴԻՆ ուժին դիմաց!

Ռուժբերն անզօր են քանդելու Ոլին իր,  
Եւ աթոմները՝ անատակ բանտել  
Ֆատումը Մարդուն... Գիմիական զէնքն  
Ու շանթն ու կայծակ անզօր են ընդմիջտ  
ՄԱՐԴՈՒՆ հանդիման — ծառայող կրակ—:

Սակայն Ա՛ն, ՄԱՐԴԻՆ կը դառնայ բարի,  
Իր սիրտը կ'ըլլայ յոյզով սրափուն  
Մեծ Խաղաղութեան անկեղծ կանչերուն,  
Կը բացուի հողին ընդդէմ լոյսերուն,

Եւ երկրի վրայ հին կը դառնայ խրոխտ  
Կերտիչն Եղեմին, եթէ դեռ ապրին  
Սրտաբուխ ԲԱՆ-ի առաքեալներ սուրբ,  
Գեղի պէս, Կանտի՛, սիրող անխտիր  
ՄԱՐԴԻՆ հողածին:

Ե. Պ.





# ԵՂԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑԻ

## ԾՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԸ

Արևոտած, խոցուած սիրտը Նայիրեան  
 Բացուել է այսօր աշխարհի սրտում.  
 Յուզում է հոգիս անհուն մի խնդում,  
 Խնդում մի հրէ —  
 Եւ երգում եմ ես, անե՛ղ ու պայծառ,  
 Գո էն երգը մեծ, տիեզերական,  
 Երկիր Նայիրի...

Ե. Չ.



Սյու տարուայ Սեպտեմբերին մեծ շուքով տօնուե-  
 ցաւ Եղիշէ Չարենցի ծննդեան 70-ամեակը Երեւանի մէջ  
 եւ այլուր: «Հայաստան» հրատարակչութիւնը լոյս  
 ընծայեց այս առթիւ յորեկեանական ժողովածու  
 հատորը, ուր ներկայացուած են բանաստեղծին քնարա-  
 կան, գիւցազներդական եւ խոհա-փիլիսոփայական  
 ստեղծագործութիւններն ու անտիպ էջերը:



«ԱՆԴԱՍՏԱՆ» իր յարգանքի տուրքը կը բերէ մեծ  
 բանաստեղծի յիշատակին, ներկայացնելով Ֆրանսացի  
 մտաւորականութեան՝ փունջ մը իր բանաստեղծութիւն-  
 ներէն, թարգմանութեամբ յայտնի բանաստեղծ եւ  
 հայ դրականութեան բարեկամ Հիւպէր Ժուէնի:



# Eghiché Tcharentz

Traduction de :  
HUBERT JUIN

## L'ADOLESCENT AUX CHEVEUX BOUCLÉS

**U**n moment, j'abaisse mes paupières lasses,  
et soudainement je vois un printemps si clair,  
si clair, un printemps futur, une journée très belle.  
Le ciel est bleu. L'air est percé de mille feux.  
Le soleil se découvre par dessus l'horizon, déjà.  
La journée bruisse comme bruissent les orgues.  
Du ciel très bleu, bleu, bleu,  
des chants et de la joie descendent.

Les mille tournants de la route  
se glissent entre Erivan la neuve et le mont Ararat.  
Combien se sont écoulés de mois et d'années  
d'ici où je suis jusqu'à cette journée de joie et de printemps ?  
De part et d'autre de la chaussée, il y a  
des maisons, des rues, des usines,  
il y a des jardins et des herbes et des fleurs.  
Qui donc a semé ces fleurs, innombrables ?  
Les maisons sont espacées. Entre elles : les usines.  
Il n'y a ni fumée, ni poussière. La lumière brille dans les maisons.  
Puis voici des hommes dont le visage rit.  
Ils sortent de la ville et de l'aurore.  
Ils s'avancent par les tournants de la grande route.



Devant : un drapeau rouge.  
Ensuite : un bataillon de pionniers.  
Leurs pas ébranlent le sol.  
Les tambours, énergiquement, scandent la marche.  
Les pionniers défilent. (Assurance en leur démarche !)  
Ils ont les yeux clairs. Des visages souriants.  
Ils avancent entre les rives de la chaussée,  
la quittent  
et longent la vallée, —  
celle-là même où le Zangou entrechoque ses ondes,  
tout au fond du ravin, avec une joie fraîche,  
et les milles strophes de ses flots pressés.  
Plus loin : une enceinte rongée,  
et des pierres aussi, effondrées sous la verdure...  
Pierres ! de vieilles, d'antiques pierres, oubliées,  
anonymes, non des stèles mais des pierres endormies et muettes...  
Le silence qui règne là étreint le cœur.  
Le souvenir (qui n'a pas d'ailes) fend l'air en ce lieu.  
Très haut, il y a le sourire bleu du ciel.  
Le soleil (ensuite) rayonne dans l'immensité.  
Le bataillon des jeunes gens fait insouciance en la vallée.  
La flamme du soleil-roi  
accompagne le bruit de leurs pas.  
Le tambour bat et bat, ardent.  
Dans les yeux des pionniers, le soleil  
remercie le printemps qui sourit.

Ils défilent. Leurs rires sonnent haut et clair,  
longent les pierres du silence et de l'oubli.  
Dans ce rire qu'ils ont, la vie chante.  
Dans ce rire qu'ils ont, chante le printemps, l'invincible.  
Ils passent... mais soudainement,  
l'un d'eux (oh que ses yeux sont bleus, et comme sa chevelure  
boucle !)...  
fixe son regard sur les pierres vétustes. Il s'arrête. Le voici.  
Il s'approche.  
A son cou : le foulard des pionniers.  
Ses jambes sont nues.  
Ses yeux, sous ce front qu'il a, qui est haut et bombé, brillent  
de soleil.



Il s'arrête. Il contemple avec sérénité, dans l'éclat du soleil,  
les pierres renversées.

Soudain, il gratte la poussière durcie. Il dégage une  
des vieilles pierres.

Ses yeux (sous l'arc admirable des sourcils)  
contemplant la pierre gainée de poussière.

Il lit :

« Eghiché Tcharentz, poète, qui est né dans la ville de Makou ».

Voilà ce que lit son regard bleu.

Puis il sourit. Sa mémoire s'émeut.

Il se penche. Il cueille un lierre verdoyant.

Il repart enfin. L'instant est passé.

Il rit comme le vif-argent.

Il rejoint les autres.

Et la tombe, elle, comme un souvenir à jamais privé de lumière,  
reste seule, demeure là, perdue au cœur des prés.

Ecoute ! Ecoute-moi ! C'est mon cœur, oui, mon cœur qui gît-là,  
sous la pierre...

Oh ! foule cette pierre, marche sur elle,

toi, adolescent aux cheveux bouclés, toi qui appartiens à l'avenir,  
oui, toi, bel enfant qui a les cheveux d'or de notre avenir !

## MEDITATION

**J**e suis homme. Je suis poète et citoyen.

Je vis au siècle de Lénine.

J'écris des poèmes. Oui. Je travaille.

Je vis très exactement comme celui, l'homme,  
qui vécut sur terre durant d'interminables siècles.

Le sang bouillonne dans mes veines.

J'aime « le monde et le soleil ».

Dans mon cœur d'innombrables amours croissent,  
et des désirs aussi, et des pensées nombreuses.

Avec moi s'achèment mille soucis,

mille sentiments divers.



Ainsi que dans les siècles passés  
 l'homme fut enchaîné à son époque,  
 moi, aujourd'hui, je supporte  
 les luttes et les espoirs de notre siècle.  
 L'esclave dans la décadence de Rome  
 ne pouvait siéger à la table des patriciens.  
 Moi, aujourd'hui, au siècle de Lénine,  
 je ne peux m'attabler aux fêtes des tyrans,  
 des «patriciens»... Mille liens  
 m'unissent à la gigantesque lutte —  
 eh quoi ! sur les sentiers de ce combat,  
 toutes les souffrances je les ai supportées d'un cœur léger.

Et toi, heureux camarade de l'avenir,  
 citoyen de l'univers,  
 m'entends-tu ? Ecoute ! En plus du combattant que je fus,  
 tu vois, semblable à toi, j'ai été un homme.  
 Et comme toi j'ai couvé, nombreux,  
 des désirs, de nombreuses passions,  
 j'ai trimé, j'ai pesé ma fatigue, j'ai sans cesse lutté,  
 j'ai pleuré aussi, et de douleur et de joie,  
 j'ai aimé, je fus aimé, j'ai haï, j'ai pardonné,  
 je suis souvent tombé, je me suis relevé aussi souventes fois,  
 et j'ai chanté, j'ai composé toutes espèces de poèmes,  
 emplis par les passions, par des pensées diverses, par nos combats...

Et lorsque ce jour disparaîtra dans la mémoire à son tour,  
 lorsque ce siècle prendra place dans le grand rêve du temps,  
 et lorsque toi, ami lointain de l'avenir,  
 tu liras ce livre qui est le livre de ma vie,  
 apprends que moi aussi, au fond de ces journées,  
 j'étais l'esclave des passions.  
 Comprends ! Comprends les orages de mon cœur !  
 Et d'un regard très clair contemple cette image de moi qui sera  
 dans le passé.

(Suite pp. 128-1,8)



## LE MONDE ASSOUVI

Dans les hautes flammes de ces lieux  
 où la création se transforme en une source éternelle,  
 où les vents murissent à l'éclat,  
 nous marchons  
 dans les sillons craquelés  
 pour des choses terribles et magnanimes.

Les murs de l'éternité franchis  
 le présent se transmet pour les temps à venir.

Nous voyons grandir  
 la douleur inlassable dans les ondes des ténèbres.  
 L'amour des ténèbres, les instincts sauvages  
 dans la sombre épaisseur des figures incendiées.  
 Les vagues successives du sang répandu  
 Noircissent la conscience humaine de honte.

Êtres vagissants dans la joie de l'enfer  
 Retrouvent leur image sur la flamme matinale.  
 Nos blessures sont ardentes  
 Et nos joies sont des fleurs écarlates de crimes.

Que cesse le déluge,  
     le déluge dans le désert d'Assyrie !  
 Et la trêve des eaux,  
 le triomphe de la Paix  
 annoncés par les monts d'Arménie  
 reviennent sur les ailes de l'oiseau pur !

PUZANT TOPALIAN



SATED WORLD

In the high flames of these places  
where creation is an ever-flowing spring  
and winds ripen to bursting point  
we walk  
in the rutted wake  
of terror and of nobleness.

Bounds of eternity are crossed  
and present passes on to coming time.

In waves of darkness  
we watch the growth of tireless pain  
with love of darkness, savage impulses  
behind the fire-dark faces.  
Wave after wave of spilt blood  
blackens man's conscience with shame.

Wailing in the joy of hell  
men recognize themselves in morning flame.  
Our wounds are burning  
and our joys are scarlet flowers of crime.

Let the flood cease,  
the flood in Assyria's desert !  
Let the truce of the waters,  
the triumph of Peace  
proclaimed by Armenia's mountains,  
return on the wings of the bird that is holy !

PUZANT TOPALIAN  
(translated by HEATHER WILLINGS)

\*



## ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆՆԱՆԷՆ

Նամակ Հրաչ Զարդարեանին

16 Նոյեմբեր 1933, Նրմուր

Սի'րեյի Հ. Զարդարեան,

Ձեր նամակը հաճոյքով կարդացի ու կը փութամ պատասխանել:

Անցեալ կիրակի Ֆօնթէնպլօ՝ խօսակցութեան ընթացքին, Բիւզանդը յայտնած էր ինձ արդէն Ձեր մտադրութիւնը: Անվերապահօրէն համամիտ եմ Ձեզի հետ՝ նման խմբաւորման մը անհրաժեշտութեան շուրջ: Նախապէս փորձուած ու մասամբ յաջողած կամ ձախողած ճիշդերը՝ իրաւ է, քիչ մը կը դժուարացնեն որեւէ ձեռնարկի յաջողութիւնը, բայց միաժամանակ կրնան օրինակ ու դաս ծառայել, աւելի լրջութեամբ ու պատասխանատուութեան զգացումով՝ մեր պարտականութիւնը կատարելու համար:

Բացարձակապէս համաձայն եմ նաեւ Ձեր ուրուագծած աշխատանքի ձեւին հետ: Անաղմուկ հաւաքովիներ, որքան կարելի է սեղմ շրջանակի մէջ՝ հնարաւոր կը դարձնեն սկսուելիք վործին շուրջ առաւելագոյն համերաշխութեան մը հետ, մտքի նուազագոյն միութիւն մը: Մնաց որ անձնական թիւրիմացութիւններն ու պղտիկ հպարտութիւնները եթէ մէկ կողմ ձգուին՝ այս տարիներու ընթացքին, քիչ շատ գրականութիւն ընդունելու մօտ դիւրութեամբ կարելի է հանդիպիլ՝ հաւարակաց գեանի մը, ընդհանուր մտահոգութեանց ու նո՛յն ժողովրդին զաւակներուն յատուկ դազափարներու եւ զգացումներու:

Ուրեմն զիս կրնաք ձեզմէ հաշուել: Նկատի ունենալով Ձեր անձերը, այժմէն հաւատացած եմ, որ սրտազին աշխատակցութիւն մը կրնամ բերել Ձեզի ու յառաջիկային որեւէ ձեռնարկի պարագային ուժերուս լուսագոյնը արամադրել, վստահ ըլլալով՝ որ բոլորիդ ալ մտահոգութեան առարկան մեր տարազիւր ժողովրդին մշակութային աքթէքներու պահպանումն ու զարգացումն է:

Ձերմօրէն յաջողութիւն մաղթելով ու լուսագոյն բարեկենդրով՝

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆՆԱՆ



Գ. ԲԵՐԵՍՔԻՆՆԵՐ

# ԵՐԱԺՅԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ով որ իր ժամանակին լեզուով  
չ'արտայայտուիլ, հեռուէն հե-  
տեւորդ մըն է միայն:

ԱՌՆՈՂՏ ՇԷՕՆՊԷՏԿ

ՀԱՅ ազգային երաժշտութիւնը ստեղծագործական կա-  
րեւոր անկիւնադարձի մը առջե՞ւ կը գտնուի արդեօք:

«Սովետական Արուեստ»ի ներկայ տարուան Փետրուարի  
թիւին մէջ Արմէն Բուտաղեան եւ Տիգրան Մանսուրեան  
ստորագրութիւնները կրող յօդուածէն պէ՞տք է եզրակացնել  
ազգային երաժշտութեան ժամանակակից համաշխարհային  
արուեստին հետ զուգընթաց յառաջացման համար ստեղծա-  
գործական նոր տիպէքի մը որդեգրումը, կամ աւելի  
ճիշտ, առանց որեւէ կանխորոշեալ սահմանումի, այդպիսի  
տիպէքի մը որոնումը այլեւս իւրաքանչիւր ստեղծա-  
գործող երաժշտի յղացողական կալուածին առանձնաշնորհը  
պիտի կարենայ դառնալ:

Յիշեալ գրութիւնը իր ընդհանուր պարունակութեամբ կը  
յուզէ արդարեւ այնպիսի կենսական հարց մը եւ կը բերէ  
այնպիսի թեւադրութիւններ որոնց իրականացումը հայ  
երաժշտութեան նորագոյն պատմութեան մէջ առնուած  
նորարարական ամենէն բանիմաց ու վճռական քայլերէն մին  
պիտի ըլլայ: Կարեւոր անկիւնադարձ մը, որ ապահովաբար  
պիտի նպաստէ անոր երակներուն մէջ թարմ աւելչ մը ներար-  
կելու, զայն հիմնական նորութիւններով հարստացնելու,  
արդիականացնելու:

Թէեւ ազգային արուեստին հորիզոնը ընդարձակելու  
մտահոգութիւնը նոր չէ ինքնին, այդ նպատակը հետապըն-



դուած է արդէն մեր երաժշտական քննադատներուն, երաժշտագէտներուն կողմէ դրեթէ ամէն առիթով: Այսուհանդերձ դրեթէ միշտ որոշ վերապահումներով, այսինքն արդիականացում՝ նախ աւանդութիւններու՝ իսկ յետոյ նաեւ հասարակութեան ըմբռնումին, հասկացողութեան սահմաններուն մէջ:

Կասկած չկայ որ հարցը դնելով այդպիսի պայմանաւորեալ կէտի մը վրայ, պիտի նշանակէր դեզերիւ ճշմարտութեան մը, անհրաժեշտութեան մը շուրջը առանց համարձակելու վճռական կերպով զայն իր բուն կողմանին վրայ դնելու:

Գծուար պիտի չըլլար հետեւցնել նաեւ թէ այդպիսի վերապահում մը կրնար միմիայն մտքերու մէջ դիւրիմացութիւններու, հակասութիւններու աղբիւր դառնալ եւ նոյնիսկ ստեղծել ժխտական պայմաններ, արմատական կերպով հակադրել բազմացուած նորութիւններու հիմնական սկզբունքին:

Յիշեալ յօդուածին առթիւ սակայն չենք կարծեր սխալած ըլլալ եթէ ըսենք թէ առաջին անգամ ըլլալով սոյն հարցը բոլորովին տարբեր կերպով եւ աներկբայօրէն մէջտեղ կը դրուի իր բուն իմաստին մէջ բերելով առարկայական առաջարկներ:

Մօտաւորապէս երկու տարի առաջ արդէն այս պարբերականին էջերուն մէջ մեր «Աւանդութիւններու պահպանման հարցը եւ հայ երաժշտութիւնը» գրութեամբ առիթը ունեցած էինք արծարծելու սոյն հարցը: Փորձած էինք բացատրել թէ աւանդութիւններու պահպանման տեսակէտը ինչ դիմադծի տակ կը ներկայանար հայ արուեստին եւ թէ որոնք էին անոր մատուցած առաւելութիւնները ինչպէս նաեւ անոր անպատեհութիւնները: Բացատրած էինք նաեւ զլիսաւորաբար սահմանափակումները որոնց տեղի կուտար ան:

Գալով հասարակութեան ըմբռնումի հարցին, այսինքն «Արուեստը ժողովուրդին համար» տեսութեան, այդ որքան ալ իր մէջ որոշ ճշմարտութիւն մը կը պարունակէ, պէտք չէ սակայն զայն ընդունիլ իր տառացի իմաստին մէջ: Ճշմարիտ է որ արուեստագէտը իբր ընկերային տիպար, իր ստեղծագործութիւններով պիտի զարդացնէ հասարակութեան ճաշակը, ազնուացնէ զայն հայթայթելով անոր հօրեկան ընտիր



սնունդը մը: Եւ սակայն միւս կողմէ ալ արուեստը ո՛չ իր բուն կոչումին, ոչ ալ ինքնուրոյն զարգացման վրնայ լիովին ծառայել, եթէ ան ստիպուած ըլլայ տալ միշտ նոյն աստիճանի գործեր ուր հասած է ըմբռնումի հասարակութեան աստիճանը, երբ ան այլ խօսքով ստիպուած պիտի ըլլայ իր մատը պահել տեւական կերպով անոր ըմբռնողութեան բազկերակին վրայ եւ տալ ան՝ ինչ որ ան կ'ակնկալէ արուեստագէտէն:



Արդ տեսնենք թէ ինչ առաջարկներ կը բերէ յիշեալ գրութիւնը:

Անոնք յանդուզն են եւ անվերապահ ինչպէս կը պահանջէ ներկայ պահը: Ակնկալուածէն աւելի վճռական միջոցներով կ'առաջարկուի հետաքրքրուիլ այլեւս համաշխարհային երաժշտութեան արդիապէս հետապնդած նպատակներով, ինչպէս նաեւ հանգրուանով ուր հասած է ան ներկայիս: Կ'առաջարկուի մեծ ոստում մը կատարել՝ աւանդականէն դէպի նորը:

Կ'ընդունի թէ ներկայ դարուն մեծագոյն երգահանները գեղագիտական հարցերու նոր մեկնաբանութիւններ են բերած, ուստի եւ անկարելի է նոր երաժշտութեան թափանցել առանց անոնց տեսական աշխատութիւնները ուսումնասիրելու: Անհրաժեշտ կը զտնէ թարգմանել Շէօնպէրլիի, Հինտըմիթի, Պուլէզի, Օլիվիէ Մեսիաէնի ուսումնասիրութիւնները եւայլն: Սոյն գրքերու հայերէն լեզուով մատուցումը, կ'ըսէ գրութիւնը, ոչ միայն կոմպոզիտորներու դպրոցին այլեւ երկրին ամբողջ երաժշտական մշակոյթին մեծապէս կը նպաստեն. «քերեսս դա կ'ընդլայնէ մեր երաժշտական ուսումնասիրութիւններու ոլորտը եւ վերջին տարիներին նկատուող որոշ սահմանափակութիւնից դուրս գալու առաջին եւ կարեւոր քայլը կը լինի»: (Ստորագծումները մերն են):

Ահաւասակ ճշմարտութիւնը. եւ այժմ պէտք է նոյնիսկ չտապել:

Այդպէս նոր դուռ մը բացուելու պարագային սակայն կը ստեղծուին նաեւ կարգ մը յարակից խնդիրներ որոնց լուծումը պայմանաւորուած է ժամանակի տեւողութեան հետ: Ոստումը որ տեղի կ'ունենայ գեղագիտական սոյն մարզին մէջ պիտի յարուցանէ նաեւ կարգ մը դժուարութիւն-



ներ զայն լայն խաւերու կողմէ ընդունելի ընելու համար : Նորը կարելի պիտի ըլլայ ընդունիլ յարատեւօրէն ենթարկելով զայն քննադատական ոգիի մը մինչեւ որ հասուննայ ան ընկալումի աստիճանին եւ ստանայ բնականոն երեւոյթի մը կայունութիւնը իր զոյնութեան մէջ : Այդ իսկ կոչուած է ըլլալու անոր ճշակին զարգացման հիմնական ազդակը :

Իսկ երկրորդ հարցը որ վը ծագի այդ պարագային այն է թէ արդի ստեղծագործող երաժշտին տրամադրելի թէքնիք միջոցներու, զեղազիտական տեսութիւններու այլադանութիւնը որ ներկայիս ստացած է անհախընթաց համեմատութիւն մը, երաժշտութեան վերանորոգման, ճոխացման տեսակէտէն արդասաւոր գետին մը ըլլալով հանդերձ անոնք կրնան ազդելը ըլլալ միանգամայն կարգ մը նոր խոչնդոտներու : Խոչնդոտներ ոճային, լեզուական եւայլն, որոնք արդէն ստեղծած են դժուար լուծելի հանգոյցներ ստեղծագործական աշխարհին : Իկոր Սթրավինսքի իր «Փոէթրիֆ Միւզիֆալ» հատորին մէջ հետեւեալը կը գրէ . «Տեսակ մը սարսափ կը զգամ երբ ինձ տրամադրելի անսահման կարելիութիւններուն առջեւ դործի կը ձեռնարկեմ, երբ կը խորհիմ թէ ամէն ինչ թոյլ վը տրուի ինձ» :

Արդարեւ անունները որ կը յիշէ գրութիւնը, Շէօնպէրկ, Հինտեմիթ, Վէպլըն, Ալպան Պէրկ, Նոնօ, Պուլէզ, Մէսիաէն եւայլն զեղազիտական եւ թեքնիքի այնպիսի հակոտնեայ եւ մանաւանդ այնպիսի զօրեղ անհատականութիւններ են ներկայիս որոնք կարելի չէ օգտագործման նկատումներով մօտենալ առանց վրկնութիւններու, ընդօրինակութիւններու վտանգէն բոլորովին զերծ մնալու :

Թէ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ու թափանցել այդ ուղղութիւններուն դէպի խորքը, հիմնովին իրազեկ ըլլալու համար արդիական շարժումին այլազան երեւոյթներուն, անոնց դադանիքներուն՝ այդ մասին ուէ կասկած դոյութիւն չի կրնար ունենալ : Եւ սակայն ստեղծագործութեան պահուն պէտք է գլխաւորաբար գիտնալ մոռնալ նաեւ ամէն ինչ եւ ըլլալ ինքն իր՝ անկախ առաջնորդը նոր գետնի մը վրայ : Ամբողջ ինք իր մէջ, ստեղծել իրեն համար տիպիէթրիֆ մը, այդ իսկ է կարեւորագոյնը :

Այդ իսկ է նաեւ ժամանակակից երաժշտութեան վրայ առաւել քան երբեք ծանրացող հարցը : Ըսել կ'ուզենք (ինչպէս



կը ջանան բնորոշել ներկայի երաժշտական հեղինակաւոր մտքերը) միջոցներու, տեսութիւններու սոյն այլազանութիւնը ուրիշ բան չէ ինքնին այլ սպառումի մը ախտանիշները: Այս առթիւ կ'արժէ յիշել վերստին Օլիվիէ Մէսիահէնի խօսքերը.

La musique a maintenant atteint son plafond.

Նման պարագաներու մէջ տարապայման կերպով նոր բան մը ըսելու հարկադրութեան առջեւ եթէ ստեղծագործող արուեստագէտը կատարելապէս ինքնիշխան չէ, կրնայ դիւրաւ այս կամ այն ուզողութեան կառչել հետեւողաբար:

Այդ պարագային ներշնչումը ամբողջովին տեղի տուած կ'ըլլայ միջոցներու մեքենական օգտագործման եւ ասիկէ կրնայ դոյանալ հետեւաբար նաեւ կատարեալ լճացում մը:

\*

Անդրադառնալով վերստին նորագոյն արուեստին մէջ ազգային դիմադին, ազգային ոգիին անհետացման խնդրին, այդ մասին բաւական պիտի ըլլար երկար ունկնդրութիւններու միջոցաւ մտերմանալ նորագոյն վարպետներու գործերուն պարունակութեան, անոնց կերպարային եւ այլ բովանդակութեան, ստուգելու համար թէ անոնց մէջ կարելոր համեմատութիւնով մը կը տիրէ զարձեալ զգայնութեանը դրոշմն ու կնիքը որ ազգային է նոյնպէս:

Օրինակ Ֆրանսացի Փիէռ Պուլէզլի գործերուն մէջ անուրանալիօրէն կը տիրէ Ֆրանսական ազնուական եւ նուրբ զգայնութեան մը երանգը: Նոյն տարբերութիւնը ակնյայտ է օրինակ իտալացի Նոնոի ստեղծագործութիւններուն մէջ մինչեւ իսկ Վէրտիական հեռուոր արձագանգը անոր մէջ աչքի զարնող տարր մըն է: Գերման ականաւոր Շթոքհաւզըն էր գործերուն մէջ նոյնքան շեշտուած գերմանացի է:

Ըսել չենք ուզեր անշուշտ թէ իրենց ազգային երանգը հոն իբր ցցուն յատկանիշ տիրականօրէն կը յայտնուի եւ սակայն այդ ոչ նուազ դոյութիւն ունի եւ ի յայտ կուգայ իրենց իրատ ինքնատիպ ստեղծագործութիւններուն մէջ: Կը բաւէ գտնել միայն անոնց զգայնութեան յատկանշական զծերը:

Ահա համառօտ մէկ պատկերը զոր կը պարզէ ներկայի վորձառութիւններով հարուստ ստեղծագործական աշխարհը որուն առջեւ հայ ազգային արուեստին կը մնայ ճշգրտիւ իր ուղեգիծը:

Գ. Գ.



## ՈՐԴԸ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Ահա տեսէք, խրախճանքի գիշեր մ'է այս  
Տարիներէն յետոյ այդքան տխուր .  
Խուճապ մը պճնեալ գեղուհիներ  
Քողերով ու լալազին աչքերով  
Հանդիսատես՝ թատրոնի մէջ՝ դիտելու  
Ողբերգութիւն մ'անձկութեանց եւ յոյսի ,  
Մինչ նուագախումբը կը հեւայ մերթ ընդ մերթ  
Նրաժշտութիւն մը մոլորակային :

Եւ միմոսներ՝ աստուածային կերպարով  
Կը խլըրտին , կը մոլըտան խուլօրէն ,  
Ու կը դառնան ասդին անդին՝  
Խամաճիկներ՝ հպտակ տարօրինակ անձեւ տարերց  
Որ կը վարեն բեմը մէկ Վոզմ կամ միւս կողմ ,  
Թեւթափելով իրենց անդդի թեւերով  
Մոխրափողին աներեւոյթ Անէճքին :

Ողբերգութիւնն այս այլանդակ  
Վստահ եղիք, պիտի երբեք չմոռցուի ,  
Եւ Ուրուականն իր՝ յաւիտեանս հալածուած՝  
Ամբօխի մը մոլուցքով պիտի երբեք նուաճուի :  
Շուրջանակի մ'ընդմէջէն ուր կը դառնայ  
Ինքնիր վրայ, ինքնիր մէջ ու կը դառնայ նոյն կէտին . . .  
Ու խենթութիւն , բազում կիրքեր ու մեղքեր  
Եւ արհաւիրք՝ կը կազմեն ոգին այս խաղին :

Բայց տեսէք, միմոսներու բազմութեան մէջ  
Կը սողոսկի ստուեր մ'անձեւ . . .  
Արիւնակալ բան մը՝ թաւալող ,  
Ճառագացող բեմին խորքէն  
Կը գալարուի , կը գալարուի եւ մահացու  
Դողերով կը ճարակէ միմոսներն ,  
Ու Սերովբէները կ'ողբան ի տես կարմիր ճանկերուն  
Որ մարդկային արեան մէջ են թաթխուած :



Մարա՛ծ, մարած են լոյսերը ընդհանուր .  
 Բոլոր շարժող ըստուերներուն վրայ մուլթ  
 Վարագոյրն հսկայ իբրեւ պատանք սեւ մահունան  
 Կը փըլի դոռ փոթորկային մոլուցքով,  
 Եւ հրեշտակներն անհունորէն այլայլած,  
 Ոտքի կանգնած ու քողարաց կը տեսնեն  
 Ողբերգութիւնն այս՝ որ Մարդունն է,  
 Եւ յաղթական հերոսը՝ Որդն աշխարհակալ:

• Թարգմ. Վ. Է.



ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՆՏԻՊ ՄԱՍՈՒՆԻՔՆԵՐ



Յանդգնիլ մինչեւ վերջը: Ահա իմացական առաքի-  
 նութիւն մը՝ որուն առջեւ կը դողան ամենէն խիզախ  
 միտքերը: Ամէն անգամ՝ կէս ճամբան կանդ կ'առնենք:  
 Վասն զի քայլ մը եւս՝ եւ ահա անդունդներու մէջ հարկ  
 կ'ըլլայ զլորիլ: Կ'արժէ՞ր, կամ թէ, կարելի՞ էր  
 անդունդներու վրայ խիզախել, հասնելու համար  
 ճշմարտութեան: Իմացական ճշմարտութիւնը կործա-  
 նումներ ընդ քարշ կ'ածէ իր ետեւէն: Պէտք է ապրիլ,  
 ատոր համար է որ կառչած կը մնանք մեր փորձառական  
 ու պատահական ճշմարտութիւններուն:

\*



Մարդու մը մահը՝ տիեզերքի մը փլուզումն է :

\*

Ամաթէօս մը, որ տաղանդ ունի, միշտ աւելի մաքուր եւ ազնուական արուեստագէտ մըն է քան ամենէն մեծահամբաւ հեղինակը՝ որ հասարակ ժողովուրդէն բան մը կ'սպասէ իր եսին եւ իր քսակին զոհացումին համար :

\*

Նոյեմբերի տխուր օրուան մը բոլոր պարունակութեան հաշուեյարդարութիւնն է այս : Որքա՞ն հակասութիւններ ըլլալու են հոն : Բայց ես համոզուած եմ թէ, այդ պայմանին տակ միայն կեանքը հնարաւոր է : Աչքերնիս զոցելու ենք հակասութիւններուն, երբ կ'ուզենք ապրիլ : Այս բանը կ'ընենք արդէն երբ կ'ապրինք : Վասն զի չպիտի ուշանանք հասնելու օր մը այն սահմաններուն՝ ուր այլ եւս ոչ մէկ ընդդիմակութիւն, ոչ մէկ հակասութիւն կայ. ուր ոչ լոյս կայ ոչ դիշեր, ուր տիեզերքը բացարձակ տրամաբանութեան մը կանոններուն համեմատ կը լուծուի իր բոլոր հարցերով ու բոլոր հոգերով :

Մինչեւ այդ սեւ ու վերջնական վայրկեանը, կ'զգամ թէ՛ հոգիիս մէջ մէկը կայ՝ որ անդադար կը մեռնի, ուրիշ մը կայ՝ որ յաւիտեան կ'ուզէ ապրիլ : հոգիիս մէջ մէկը կայ՝ որ կուլայ, տակաւին ուրիշ մը կայ՝ որ կը ժպտի, եւ անոնք բոլորը զատ, զատ էակներ են, իմ մէջս միաւորուած, եւ այդ հակասութիւններուն բազազրութիւնն իսկ է իմ հոգիս :

Վերջին պահուն որքան հեղնաժպիտ քաղցրութիւն կայ իմ մէջս : Կ'զգամ թէ ան ինձմէ աւելի հզօր է եւ ես պատրաստ եմ դլուխ ծռել իր օրէնքին վճռականութեան առջեւ :

Ու կը գտնեմ որ՝ աշնան գեղեցկութիւնն ապրիլ ջանալը մաքուր մարզանք մըն է, որ կրնայ հոգիին ամբացնել : Եւ այս քաղցր օրուան յիշատակը բիրեղի մը մէջ խտացնելու աշխատութիւնը ազնիւ է ու պատուական :

Ա. Յ.



ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ



# ՀԱՅ ԽԱՂՔԱՐԱՅԻՆ ԱՐՈՒԵՍԱԸ

Աշխարհում կայ մի արուեստ, որ դերազանցապէս հայկական է:

Դա խաչքարային արուեստն է:

Կարելի է համարձակօրէն ասել, որ քրիստոնեայ ժողովուրդներից ոչ մէկը խաչի սիմվոլը դարերի ընթացքում այնպէս հետեւողականօրէն չի մշակել ու արուեստի բարձրարժէք ստեղծագործութիւնների թեմա դարձրել, ինչպէս հայ ժողովուրդը: Նոյնիսկ Հայաստանի անմիջական հարեւան քրիստոնեայ Վրաստանի մէջ այդ արուեստը զարգացման հող չի գտել: Վրացիները շարունակել են մենաքար կոթողների ու քարէ պարզ խաչերի աւանդական յօրինուածքը:

Ուստի, «խաչքար» ցառը, որպէս էապէս հայկական, օտար լեզուներում համարուել է անթարգմանելի:

Դ. դարում, քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն հռչակուելուց յետոյ, սկիզբ են առնում խաչքարերի յօրինման առաջին փորձերը: Դուրիւի հնազրտական պեղումներից յայտնաբերուեցին Ն.-2. դարերի պատկանող քարէ փոքր ու մեծ խաչարձաններ: Այդ ձեւը դիւրաբեկ լինելու պատճառով յետադայում չի շարունակուել, տեղի է տուել սալաքարի վրայ բարձրաքանդակին: Դ.-է. դարերի ընթացքում դոյութիւն են ունեցել պատկերաքանդակաւոր կոթողներ: Սակայն որոշ ժամանակաշրջան հայ եկեղեցու ընդգրկած պատկերամարտ վերաբերմունքը պատճառ է հանդիսացել պատկերաւոր քանդակների արդելման: Բացի դրանից կար արտաքին մի դրդապատճառ եւս: Է. դարի քառասնական թուականից սկսած, արաբական արշաւանքների պատճառով, հայ քանդակագործները, այլեւս չէին կարող պատկերաւոր յուշարձաններ կերտել, քանի որ խաչ-



մական կրօնը չէր հանդուրժում՝ դրանք համարելով կուպաշտութիւն: Ուստի հայերի մօտ լայնօրէն սկսեց կիրառուել արեւելեան իրենց վաղեմի մանուածոյ զարգարուեստը թէ՛ ճարտարապետական կառոյցներում, թէ՛ խաչքարերում:

Մանուածոյ զարգարուեստը Հայաստանում հետզհետէ այնպիսի զարգացման հասաւ, որ արաբական աշխարհակալութեան սահմաններում մեծ տարածում գտաւ: Պատմութիւնից յայտնի է, որ բազմաթիւ հայ ճարտարապետներ, զարդանկարիչներ եւ արհեստաւորներ բռնազաղթի ենթարկուեցին ու քշուեցին արաբական երկիրներ, ու նրանց ստեղծագործութիւնները ընդհանրապէս ճանաչուեցին որպէս «արաբեսկ» ոչ-ճիշտ կոչումով, քանի որ անապատի խորքերից եկող յաղթական այն ցեղերը քաղաքակրթապէս դեռ ցածր մակարդակի վրայ էին գտնուում:

Խաչքարերի կազմութեան մէջ կայ հիմնական երկու սիւմվոլ՝ հացի եւ դինու. այսինքն՝ մարմնի եւ հոգու խորզումն իշխեցը, որոնք իններորդ դարից ի վեր աւանդաբար կանոնական հանգամանք են ստացել:

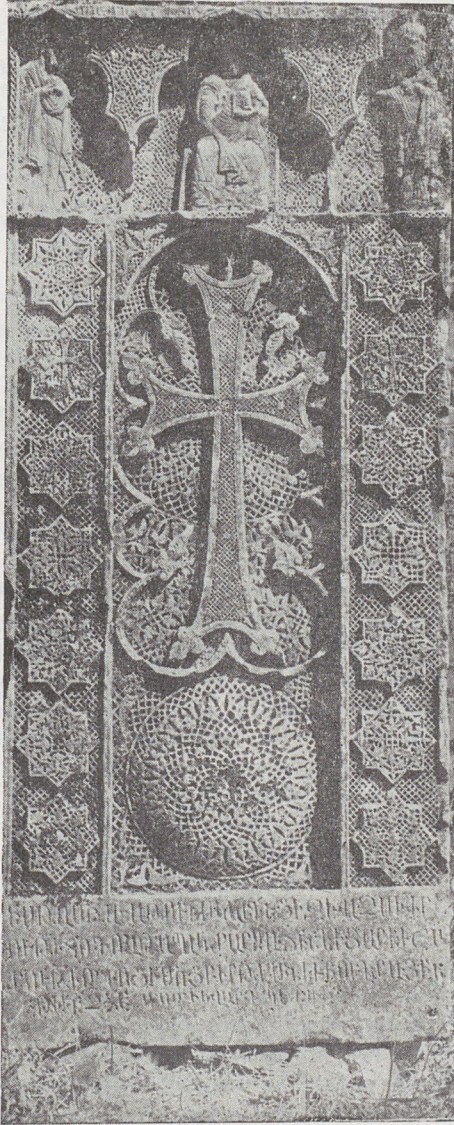
Խաչի տակ ընդհանրապէս գետեղուած է լինում սկաւառակաձեւ մի վարդեակ, որը խորհրդանշում է հացը, որ դսյացել է կենտրոնի փոսիկի մէջ թողուած ցորենի հատիկից (1), իսկ վարդեակից վերեւ՝ խաչի բնի երկու կողմում զարդական պսակաձեւը, որ «Խաչքուռ»-ն է, այսինքն՝ հայ երկրագործների ցորենի հասկերից հիւսած այն պսակը, որը տանում գետեղում էին իրենց օջախի վերեւ, որպէս օրհնաբեր բարօրութեան նշանակ: Աւանդական այդ գեղեցիկ սովորութիւնը յարատեւել է մինչեւ մեր օրերը:

Ինչպէս պարզուում է, խաչքարերը եղել են ձեւով կրօնական, իսկ բովանդակութեամբ՝ առաւելապէս կենցաղային: Քիչ չեն այն խաչքարերը, որոնք կանգնեցրել են որպէս յուշարձան որեւէ հանրօգուտ նուիրատուութեան կամ որպէս ուղեւորի ճանապահների հանդուցային կէտերում, նոյնիսկ որպէս սահմանանիշ, որպէս նահատակի կամ հերոսի ուխտատեղի, որպէս յաղթանակի կոթող, ինչպէս Զաքարէ սպասալարի խաչքարը Ամբերդում, ԺԳ. դարում: (2)

(1) Աւետարան ըստ Յովհաննու, գլ. ԺԲ, Զ «Եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր թռանիցի, ինքն միայն կայ. ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս աննէ»:

(2) Հայաստանի Պատմութեան քանդաքանութիւն:





Խաչքար Բանդակագործ Մամիկ վարպետի



Մեր քանդակագործ վարպետները դարեր շարունակ պահպանելով հանդերձ վերոյիշեալ կանոնական մի քանի սիմվոլները, ազատ թուիչք են տուել իրենց ստեղծագործական հանճարին, միշտ ձգտելով ինքնուրոյն մի յօրինուածքով կազմել զարդական իրենց հիւսքերը, իրենց համար նուաստացում համարելով որեւէ ընդօրինակութիւն:

Այդպիսով, մեր հազարաւոր խաչքարերը կազմում են մի տեսակ քարեղէն մատեան, որի իւրաքանչիւր էջում կարելի է գտնել մանուածոյ զարդարուեստի մի ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն:

Նոյնիսկ մի խաչքարի վրայ գործադրուած մոտիվները մեխանիկօրէն չեն կրկնուած, ինչպէս կատարում են արարեսկում: Հայկական զարդարուեստի ինքնուրոյն յատկանիշը կայանում է հիմնականում իր ներքին այլազանութեան մէջ:

Այս համառօտ ակնարկի սահմաններում հնարաւոր չէ յիշատակել մեր խաչքարային արուեստի անցած բազմադարեան ուղու նոյնիսկ դիտարոյ հանդրուանները: Ուստի, պիտի դոհանանք տալով միայն ԺԳ. դարի երկու մեծ վարպետների գործերից մէկական նմուշ: Անցողակի ասենք, որ ԺԳ. դարում մի նոր ծաղկում ապրեց մեր զարդաքանդակային արուեստը, ինչպէս մեր ճարտարապետական կառոյցներում, նոյնպէս խաչքարերի վրայ՝ շնորհիւ յարաբերաբար այն խաղաղ պայմանների, որ ստեղծուեցին Զաքարեանների իշխանութեան ժամանակամիջոցում:

Այդ գործերից առաջինը պատկանում է Պատմոս վարպետին, 1291 թ. ( որը գտնուում է Դիլիջանի շրջանում, Գոշ գիւղի Նոր Գետիկ վանքի եկեղեցու հարաւային դռան ձախ կողմում, բարձր պատուանդանի վրայ դեպեղուած:

Պատմոսի մասին դժբախտաբար մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Նրա հանճարեղ գրեցին է պատկանում նաեւ երկրորդ մի խաչքար՝ նոյնպէս մեծազանդուած բազալտի վրայ կերտուած, որը մի ժամանակ գետեղուած է եղել նոյն եկեղեցու դռան աջակողմում, սակայն հետագայ դարերում բարբարոսական արշաւանքների ժամանակ գետին են տապալել, մէջտեղից ջարդել ու լքուած է եղել հողի մէջ կիսաթաղ վիճակում: Այժմ արուեստի այդ գլուխ գործոցը Հայաստանի Պատմութեան թանգարանի անդնահատելի դանձերից մէկն է:

Սաչի մակ սկաւառակաձեւ վարդեակն է: Ինչպէս բոլոր վարդեակները, սա եւս թեթեւօրէն դմբեթարդ է, որի կենտրոնական խորքի շուրջը ցանցաձեւ մի պսակ է բոլորուած եւ որին յաջորդում է մի ուրիշ ցանցենի փռն, ուր



տասնչորս շուշանակերպ զարդեր չըջապատում են ճառագայթածեւ:

Շուշանածեւ նոյն մոտիվները մի ուրիշ հիւսուածքով է յօրինուած խաչի բնի երկու կողմերում բարձրացող նշածեւ զարդահիւսը, որը անուանեցինք «խաչբուռ»՝ ոչ անշուշտ քմահաճ մեկնարանութեամբ, քանի որ եղել են վարպետներ, որոնք այդ սիմվոլը բառացիօրէն են պատկերացրել, որպէս մի ձեռք՝ խաչ բռնած, «Պաչ՝ բուռի» մէջ իմաստով: Բարեբախտաբար հագուադէպ են այդպիսիները. իսկ ընդհանրապէս ցորենի հասկի նոյն հիւսքն է, անպայման զարդական այլազան ձեւերով պատկերուած:

Այս առթիւ կարենոր է նաեւ նշել, որ մեր զարդարուեստի հիմնական յատկանիշներից մէկն է հանդիսանում իրապաշտութիւնը, ինչ որ արուեստի աւելի բարձր մի մակարդակ է, քան նատուրալիզմը:

Նոյն կերպ էր պատկերուած նաեւ խաչի թեւերի վրայ առկա խաղողի զոյգ ողկոյցները: Ինչ վերաբերում է խաչարձանի երկու եզրի ութանկիւնի աստղածեւ մեղալեռններին, ապա նրանցից իւրաքանչիւրն ինքնատիպ հիւսքով է յօրինուած ու անպայման խաչածեւի համադրումով, մի բան, որ առաւել եւս բարդացնում է հնարանքը:

Պաչի ճակատամասի կենտրոնում մի եռակամար է յօրինուած, որի մէջ շուշանածեւեր են տարածուում եւ փունջ են կազմում ցանցապատ Փոնի վրայ: Երկու կողմերում զետեղուած են աւելի մեծադիր ութանկիւն մէկական մեղալեռն, որպէս խորհրդանշան արեգակի եւ յուսնի: Ուրիշ կազմողներ դրանք ներկայացրել են մարդկային դէմքով: Դեռ կան դարդական այլ մանրամասներ, որոնց իւրաքանչիւրի նկարադիրը, որքան էլ հետաքրքիր, երկար պիտի լինէր:

Պալլոսի այս եւ Հայաստանի Պատմութեան թանգարանում զետեղուած խաչքարի զարդական բոլոր մոտիվները բոլորովին ինքնուրոյն են, երկուսն էլ հաւասարապէս անկրկնելի գլուխ գործոցներ:

Երկրորդ մեծ վարպետը, առանց երկրորդական լինելու, որպէս հաւասար մեծութիւն, Մոմիկ վարպետն է՝ նոյնպէս ԺԳ. զարից:

Նա իր ողջ կեանքում ստեղծագործել է Վայոց Ձորի Նորափանքում, որը Ժառանգական սեփականութիւնն է եղել Օրբելեան իշխանների, այդ տոհմի իշխանազուն Ստեփաննոս Օրբելեան պատմադիր Եպիսկոպոսի Ժամանակաշրջանում:

Մոմիկը նախ եղել է մատեաններ ծաղկող, յետոյ՝ խաչքարեր «կազմող» իսկ աւելի ուշ նաեւ ճարտարապետ՝ յաջորդելով տաղանդաւոր ճարտարապետ Սիրանեսին: Այդ երեք ասպարէզներում էլ նա ստեղծել է զերազանց արժէքներ:



Մենք նկատի պիտի ունենանք միայն նրա խաչքարային ստեղծադործութիւնները եւ յատկապէս այն խաչքարը, որը սլատուանդանի արձանագրութեան մէջ կայ նրա անուան յիշատակութիւնը :

Մոմիկի սոյն խաչքարում եւս կանոնական սիմվոլները պահպանուած լինելով հանդերձ, ներկայացուած են ինքնատիպ ձեւակերպումով եւ ոճաւորմամբ : Վարդեակը բազմահանգոյց եւ նրբահիւս է : Որպէս եզերապարզ, ութանկիւնի աստղաձեւ մեղալեռններն են, իւրաքանչիւրը նոյնպէս ինքնատիպ հիւսքով : Սաչքարի ճակատամասը երեք խորանիկները է բաժանուած, որոնց կենտրոնում Գրիստոսն է բազմած գահի վրայ, իսկ նրա երկու կողմում՝ երկու առաքեալներ՝ հաւանաբար Պետրոսն ու Պողոսը՝ ոտքի կանգնած : Իսկ այդ ամբողջը՝ ցանցի վրայ, բարձրաքանդակ զարդերով ընդելուզուած :

Մոմիկի արուեստի գլխաւոր յատկանիշը կարելի է համարել քանդակային նրա չափազանց նրբութիւնները : Պագալտի կարծր մակերեսի վրայ շղարչային ցանց է սարքել եւ նրա վրայ յօրինել է բարձրաքանդակ մանուածոները ոսկերչի անթերիութեամբ եւ առասպելական համբերատարութեամբ :

Սաչքարեր կազմող մեր գրեթէ բոլոր վարպետները հմուտ գծադրիչներ են եղել եւ ճարտար չափագէտներ : Իսկ Պավղոսն ու Մոմիկը որպէս զերազանց վարպետներ, ձգտել են այնպիսի շքեղ, բարդ ու նրբակերտ յօրինուածքներ ստեղծել, որոնք զաւուում են արուեստի անկրկնելի սխրագործութիւնների շարքը :

Նրանց խաչքարերի առջեւ մարդ մնում է խորին պատկառանքով ու հիացումով համակուած : Նրանց ստեղծագործութեամբ կարող էր հպարտ զգալ աշխարհում որեւէ քաղաքակիրթ ժողովուրդ, իսկ առաւել եւս այդ իրաւունքն ունի հայ ժողովուրդը, որ դարերի դաժան պայմաններում կարողացել է հասնել արուեստի այդպիսի բարձունքների :

Ա. Պ.



## ԹՐՔԱՏԻՊ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

Մահն Հայ — կամ գրեթէ — դիտէ թէ հայերէնը հնդեւրոպական լեզու մըն է, ինչպէս են եւրոպական բոլոր լեզուները, բաց ի հունգարերէնէ, Փիւններէնէ եւ թուրքերէնէ, ինչպէս նաեւ ասիական քանի մը լեզուներ (հնդկական լեզուներ, արփաներէն, եւլն․)։ Հնդեւրոպական լեզուախումբը իր բառամթերքով եւ քերականութեամբ կը տարբերի սեմական, ուրալեալթայեան եւ ուրիշ լեզուախումբերէ։

Ինչպէս ուրիշ լեզուներ, հայերէնն ալ ժամանակի ընթացքին եւ միջոցին մէջ կրած է զանազան ձեւափոխումներ։ Քսաներորդ դարու եւ հինգերորդ դարու հայերէնները նոյնը չեն, ինչպէս չեն Ձեյթունի եւ Պոլսոյ բարբառները։

Երբ լեզուաբանները լեզուի մը ընտանիքը որոշել կը ջանան, կը հիմնուին այդ լեզուին հնագոյն վիճակին վրայ։ Հայերէն լեզուի հնագոյն վիճակը հինգերորդ դարու հայերէնն է, պահուած, որքան որ գրիչները զայն ազաւաղած չեն, Աստուածաշունչին, եկեղեցական հայերէն ոմանց գործերուն թարգմանութեան, ինչպէս նաեւ հինգերորդ դարուն առաջին կէսին (մինչեւ 460) հեղինակուած ինքնատիպ աշխատութեան մէջ։ Այս լեզուն, զոր սովորութիւն է «գրաբար» կոչել, հաւանաբար եօթներորդ դարուն կը դադրի խօսակցական լեզուն ըլլալէ եւ կը ստանայ թուրքական (ուրալալթայեան) լեզուի մը վիճակը, որ կը յանգի ներկայ լեզուին, զոր պայմանադրականօրէն «աշխարհաբար» կը յորժորջենք։

Այսպէս, եթէ գրաբարը հնդեւրոպական լեզու մըն է, աշխարհաբարը թուրքական լեզուի մը յատկանիչները ունի եւ հնդեւրոպական լեզու մը չէ, որովհետեւ աշխարհաբարին շարադասութիւնը բոլորովին հակառակն է գրաբարին շարադասութեան եւ բոլորովին նոյնն է թուրքերէնի շարադասութեան հետ։

Այս երեւոյթը հետեւանքը չէ սակայն թուրքական ազդեցութեան, որ միայն տասերկուերորդ դարէն սկսեալ կրնար տեղի ունենալ։ Արդ, եօթերորդ դարուն Յովհան Մամիկոնեան պատմագիրը, կը գրէ․



Այս երկու տարի է որ յինէն կտրեալ էին  
 Զջրոյ եւ գիացի գինն քողում  
 Տուր ինձ երկոտասան տարւոյ հարկ, որ գորքդ զիմ  
 երկրիս զխոտն եւ գիացն կերան եւ գիայտն այրեցին

Այս նախադասութիւնները իրենց շարահիւսութեամբ  
 գրեթէ նոյնն են աշխարհաբար շարահիւսութեան հետ :

Տասներորդ գարուն, Գրիգոր Նարեկացի գրեթէ արդի  
 աշխարհաբար կը գրէ .

Այդ սոս ու տօսալիս ծառերդ վարդագոյն ոսոս արձակեցին

Հնդեւրոպական հայերէնին ձեւափոխումը թրքական  
 տիպի հայերէնի մը թրքական ազդեցութեան մը հետեւանքը  
 չէ : Լեզուաբանները այս երեւոյթը կը բացատրեն ենթախաւի  
 վարկածով, որուն համաձայն Հայաստանի նախահայկական  
 ժողովուրդը կը խօսէր թրքական տիպի լեզու մը, որ իր  
 ազդեցութիւնը գործած է հնդեւրոպական հայերէնին վրայ :  
 Թրքական տիպի լեզուները միայն թուրքերու կողմէ խօսուած  
 չեն : Անգլերէնը երբեմն կը նմանի չինարէնի, թէեւ չինա-  
 րէնը անգլերէնի վրայ որեւէ ազդեցութիւն չէ գործած :

Աւելի որոշ դաշափար մը տալու համար աշխարհաբարին  
 թրքական լեզուի մը յատանիչին վրայ, յիշենք երկու օրինակ :

եղակի ուղ. սեռ. տր. յոգնակի ուղ. սեռ. տր.

- |            |       |         |           |                |
|------------|-------|---------|-----------|----------------|
| 1) գրաբար  | հաց   | հացի    | հացք      | հացից          |
| աշխարհաբար | հաց   | հացի    | հաց-եր    | հաց-եր-ու (-ի) |
| թուրքերէն  | էքմէք | էքմէյին | էքմէք-լէր | էքմէք-լէր-ին   |

- 2) ա. տեսի զմարդն որ նստէր ի վերայ ծառին (գրաբար)  
 ծառին վրայ նստած մարդը տեսայ (աշխարհաբար)  
 աղաճըն իւսթիւնտէ օթուրան ատամը կէօրտիւմ  
 (թուրքերէն)

Բ. թերթը գրոց Լեւոնի՝ որդւոյ դրացոյ իմոյ (գրաբար)  
 դրացիիս աղուն՝ Լեւոնին գիրքերուն թերթերը  
 (աշխարհաբար)  
 գոմշումուն օղլու Լեւոնըն քիթապլարընըն ետփրաքլարը  
 (թուրքերէն)

Եթէ առաջին օրինակը կարելի է ոչ-թուրքական շարա-  
 հիւսութեամբ գրել տեսայ այն մարդը որ կը նստի (կամ  
 նստած էր) ծառին վրայ (թրքատիպ բայց ոչ՝ թուրքերէնէ)



թարգմանուած աշխարհաբար) ոչ ոք այս ձեւով կը խօսի, երկրորդը կարելի չէ ուրիշ ձեւի վերածել:

Անհաւանական չէ որ դարերու ընթացքին շեշտուած ըլլայ թուրքերէնի ազդեցութիւնը նկարագրի այն փոփոխութեան վրայ զոր կրած է հնդեւրոպական հայերէնը առանց կրած ըլլալու թրքական ազդեցութիւն մը:

Լեզուաբանական այս երեւոյթը բոլորովին տարբեր է այն ազդեցութենէն զոր թուրքերէնը ուղղակի գործած է աշխարհաբարին վրայ: Այս ազդեցութեան օրինակներուն թիւումը էջեր պիտի գրաւէր: Քանի մը օրինակ միայն:

Ականջ կախել (գուլազ ասմազ), օձիքը ձեռք տալ (եադայը էլէ վէրմէք), օձիքը ձգել (եադասընը պրազմազ), շատ ջուր կը վերցնէ (չոզ սու գալտըրըր), տարին չանցած (սէնէսի կէչմէտէն), ձայնը ձգել (սէսինի պրազմազ), վրան բաց (աչըք սաչըք): Այսպիսի ստրկական թարգմանութիւններու երկար ցանկը հրատարակած է հանգուցեալ Մարտիրոս Անանիկեան):

Այս բոլոր ասացուածքներուն հայերէն համապատասխանները կը գտնուին, սակայն պէտք է խոստովանիլ որ հասարակ ընթերցողը այս ասութիւնները կը հասկնայ, մինչ անոնց համապատասխան հայերէնները իրեն խորթ պիտի թուէին: «Շատ ջուր կը վերցնէ»ին հայերէնը «խնդրական է, վիճելի է, քննութեան, ստուգման կը կարօտի, եւն.» մոռովրգական չէ: Բայց աւելին կայ: Նորութիւն մը եղած է «նայած» բառը, որ թուրքերէն «կէօրէչ»ն է, իբրեւ թէ հայերէն չըլլային «ըստ, համաձայն» բառերը:

Թուրքերէնը «եւ» շաղկապը չունի, եւ պարսկերէնէ կամ արաբերէնէ փոխ առած է «վէ»ն: Հայերէնին մէջ իբրեւ թէ այս շաղկապը գոյութիւն չունենար, շատերը կը գրեն «Սահակ-Մեսրոպ», ուսուցիչ-ուսուցչուհի, աշակերտ-աշակերտուհի, դերասան-դերասանուհի եւն. եւ այսպէս կը կազմեն նաեւ յոգնակիները եւ հոլովումները: Կատարելապէս ստրկական թուրքերէն է գրել «գիր եւ դրականութեան», «գերեզմանատունը հանգչող», «տնօրէններու, հիմնադիր եւ ուսուցիչներու շիրիմներուն»: Այս սխալները, որոնց գիտակցութիւնը չունին գրողները, թեթեւ պիտի համարուին համեմատութեամբ այն երկարապատում պարբերութիւններուն, որոնք կատարելապէս կաղապարուած են թուրքերէնի վրայ: Պոյսոյ հայ մամուլը, յաճախ պարտաւոր անմիջական թարգմանութեանց, մասամբ կրնայ արդարանալ, բայց ի՞նչ ըսել այն գրադէտներուն, որոնք թուրքերէն կը մտածեն եւ հայերէն կը գրեն: Ասոնք միայն անոնք չեն որոնց մայրենի լեզուն թուրքերէն եղած է կամ թրքական նախկին պաշտօնատարներ են:



Միամտութիւն պիտի ըլլար խորհել որ կարելի է բոլորովին ձերբազատուիլ թուրքերէնի վրայ կաղապարուած հայերէնէն: Ոչ ոք խօսելու ատեն պիտի ըսէ. «դիրքը զոր կը կարգամ», կամ «մայրս կ'եփէր այն կերակուրները զոր կը սիրէի», թէեւ դրելու ատեն այս ձեւերը թերեւս դործածէ: Սակայն կը բաւէ քիչ մը ուշադիր ըլլալ ըստ կարելւոյն հարազատ հայերէն դրելու համար:

Հ. Պ.

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ.— Հ. Վճռուեան, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, եւ Հայոց լեզվի պատմութիւն, Բ մաս: Երեւան, 1951:

Մ



ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՎԵՍՆ

## ՀՈՂԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

Որքան խորունկ սէրս ըլլայ, կարօտս անդուսպ, կատաղի,  
 Ըլլայ յորդուն, անսահման երջանկութիւնքս որքան.  
 Քեզ ունեցած ըլլալու հպարտութիւնս՝ տակաւին  
 Որքան ալ դիս կապերով ամուր կապէ՛ր այս կեանքին,  
 Գիտեմ, սէ՛ր իմ առաջին, քեզ ով սէ՛ր իմ վերջնադոյն,  
 Պիտի տանիլ կարելի ըլլայ հազի՛ւ մինչեւ մահ :

Անկէ անդին սակայն դո՛ւն, դուն որ չունիս բնաւ մահ,  
 Ժամանակէն անուաճ պիտի տեւես տակաւին.  
 Պիտի մնայ սէրը հին, եւ դուրդուրանքը վրաս,  
 Պիտի իջնէ դերթ անձրեւ, դերթ օրհնութի՛ւն երկնային :  
 Մինչ ես դարձած ար մը հող քու դրկին մէջ դարաւոր,  
 Պիտի կազմենք քեզի հետ մի եւ նոյն կեանքը կրկին :



ՍԱՐ . ՍԱՀԱԿԵԱՆ

## ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Հովէն յուզուած հասկեր քումայթ,  
Թուխպերու մէջ՝ կապոյտ ծըւէն,  
Կռունկներու տարմ անցնող ծովէն,  
Ոտերն ի վար՝ բե՛կ ճառագայթ:

Նրբեմն՝ երազ ու խղճի խայթ,  
Անձրեւէն վերջ՝ պայծառ արեւ,  
Ծառէն թռչող ոսկի՛ տերեւ,  
Պարտէզին խորն երգող ջրցայտ:

Ու ջինջ պահեր, բառեր անհուն,  
Քեզ անցեալի՛ն տանող անուն...  
Յուշերու խո՛ւռն վերադարձ.

Ու մերթ աչքե՛ր հոյլին մէջէն  
Քեզ որոնող, ժպտո՛ւն յանկարծ,  
Ու մատներուդ մէջ՝ ձեռք մը ջերմ...:



## ՏՐՏՈՒՄ ՀՆՁԵԱԿ

Աղջիկ մ'էր անոք ու տժգոյն .  
Կխաճայն կ'երգէր իբրեւ թէ ,  
Մինչ կը յօրինէր օրն ի բուն  
Տերեւներ , ծաղիկներ թուղթէ . . .

Բայց լուսնի երբ լոյսն արծաթէ  
Անցքերէն իր փակ փեղկերուն  
Սանտրուէր՝ արտում սիրոյ բոյն՝  
Մինչեւ իր մահիճն երկաթէ ,

Կխամերկ կը սպասէր անքուն .  
Հեւասպառ , քնքուչ ու թեթեւ  
Կ'օղակէր վզիս երկու թեւ

Ու կ'ըլլար , մինչեւ միւս առտուն ,  
Միայն էդ տարփոտ ու ճկուն ,  
ԸՁգլիսած կիրքէ ու նարդէ . . . :

Աղջիկ մ'էր անոք ու տժգոյն . . .

ՍԱՐ . ՍԱՀԱԿԵԱՆ



Ա. ԳԱՊՊԵՆՃԵԱՆ

Բանաստեղծ Բ. Թօփալեանից

Ապրող մարդուն հոգին անտես  
կրնայ տեսնել դոց աչքերով,  
ինչպէս մոզը իր մասներով:

Ձեն մթազներ ճրագն առկայծ  
Դուրսի ձայները դաւադիր, —  
Հո՞՞ լուրթեանց ինք ունկնդիր:

Ռունդերուն մէջ դեռ կը շնչէ  
Առաւօտներ բազմաբուրեան,  
Ծուէն ամպեր՝ որ կը սուրան...:

Մտածումի պէս թափանցիկ,  
Ծիածանուած երկնակամար,  
Կ'ապրի մարդուն կեանքին համար:

Հզօր ու շեղբ ալիքներով  
Քունքերուն մէջ միշտ կը հնչեն  
Ձայներ՝ որ զինք միշտ կը տանջեն:

Սիրոյ հրայրքը կ'այրէ զինք,  
Կը վերածնի իր մոխիրէն,  
Տարիք չունի ծնած օրէն:

S



### ԶԵՄ ՈՒԶԵՐ

Զեմ ուզեր  
 Պալատներ մարմարեայ  
 Կղզիներ հոտաւէտ  
 Սնճարակ տխուրոսներ  
 Ապրելու համար ես :  
 Զեմ ուզեր  
 Աւելորդ զիմակներ  
 Ու կեղծ զարդեր՝ ոսկեղէն  
 Մարմնոյս վրայ մսեղէ՛ն, հողեղէ՛ն :  
 Ես կ'ապրիմ  
 Իմ մարմնով, իմ հողով  
 Այնպէ՛ս  
     Ինչպէս  
     Արդանդէն իմ մօրս ես ծնայ  
 Անժաման մերկ եւ ազատ  
 Ե՛ւ ազատ :

### ՎԱՂԸ

Գիտեմ ես կը զգամ  
 Որ դուն կաս, դուն հոս ես  
 Իմ մօտս :  
 Լոկ պատ մը շաղախէ  
 Աղիւսէ կառուցուած  
 Կը բաժնէ քեզ ինձմէ...  
 Լոկ պատ մը :  
 Զիս չես տեսներ  
 Իայց կը զգամ  
 Քեզ ինձ մօտ, իմ կողքիս :  
 Եթէ կանչես  
 Կ'իմանամ քու ձայնդ  
 Թէ կանչեմ կ'իմանաս փափաքս...  
 Զեմ ուզեր քեզ կանչել :  
 Լոկ ձայն մը, լուս դիտեմ. կը բաւէ :  
 Պիտի կանչեմ քեզ վա՛ղը .  
 Երբ պատ մը աղիւսէ  
 Զբաժնէ մեզ երբեք  
 Երբ ըլլամ քեզմէ հեռու  
 Բաժնուած միջոցէն, օրերէն, գիւպուածէն :

Վ. ԵՐԱՆԳ



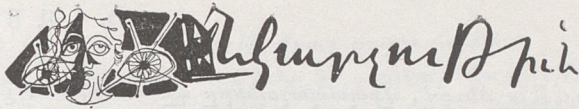
ՌՈՒԲԷՆ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

## ԱՅՍ ԵՐԳԸ

Այս երգը, զոր անձրեւը կը յօրինէ քաղաքի ճամբաներուն  
մէջ ու տանիքներուն վրան,  
հեռաւոր անտառներուն մէջ ու հերկուած դաշտերուն աշնան,  
այնքան անոյշ ու ներդաշնակ, լուսաւոր ու հէքեաթային  
ածուններուն վրայ, ուր ծաղիկները կը դողան ու կը սպասեն  
մահին,  
այս երգը ոչ Շումանը կըրցաւ ըսել, ոչ Շոփէնը հիւանդ  
եւ ոչ Պէթհոփէնը խուլ:  
Ինչ որ կը լսես՝ գերերկրային է, անբացատրելի եւ իրաւ  
գեղեցկութիւնը  
ւրուն սարսուռը ահա հոգիիդ մէջ կը պտըտի եւ դուն  
բանաստեղծ կը դառնաս.  
կը լուացուի խորհուրդին վազող ջուրերուն տակ եւ կը  
հաճոյանաս,  
կը զգաս՝ թէ աւելի մեծ ես քան քաղաքն այս հսկայ եւ  
ճամբաները լուսաւոր,  
հեռաւոր ու վայրի անտառները, անպարագիծ դաշտերը  
աշնան հերկուած,  
ածուններուն մէջ մեռնող քան բոլոր ծաղիկները անանուն:  
Կը շնչես այն՝ որ անսահման է ու անբաւ, ուրախութիւնը  
ճշմարիտ,  
սէրը՝ որ կը մնայ միշտ տանջող, կը մնայ դժուար եւ  
գեղեցիկ:

\*





ԶԱՐԵՀ ՄՈՒԹԱՖԵԱՆ

# ՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻ ՉԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

ՌՈՄԱՆՈՒԶՄԸ :

ԺԹ. դարը յազեցած էր ընդհանուր կանոններու մէջ հասարակաց զգացումներ արտայայտող դասական օրէնքներէն : Անհրաժեշտ էր նոր շարժում մը, ուր արուեստագէտը գտնէր մտածելու եւ զջալու իր անկախութիւնը :

Գրականութիւնը կը բանայ սպասուած շարժումին թուականը : Արուեստագէտները, հմայուած՝ ներշնչումի այս նոր ազդիւրով, իրենց խառնուածքին համապատասխան նիւթեր կ'որոնեն Ֆաուստի ու Վերթերի, Մանֆրէտի ու Աթալայի, Երկնային Կատակերգութեան եւ Տոն Ժուանի մէջ : Գրական նիւթեր նկարելու այս ձգտումը կը կոչուի Ռոմանթիզմ :

Ռոմանթիզմը նոր թուական մըն է Եւրոպական մտածումի պատմութեան մէջ : Քնարական յեղափոխութիւն մը՝ որ կը բարձրացնէ սրտին դործունէութիւնը իմացական դործունէութեան վրայ : Ու եթէ յաճախ կը մնայ անհասկնալի ինչպէս սիրտը, որովհետեւ կը ջանայ բարձրանալ անհունին ու իջնել միտտիքին մէջ, ստեղծելու համար զեղեցիկի մէկ նոր երեւոյթը, որ կը զգացնէ փոխանակ ըսելու :

Վիպապաշտները կը վտարեն «զուտ զեղեցիկը», որ համաշափութեան ու ներդաշնակութեան մէջ յղացուած յունական զեղեցիկին խօսքն էր, ու անոր տեղ կ'առնեն արտայայտիչ գեղեցիկը, ամբողջովին կեանք ու ջերմութիւն : Կը վտարեն «Ազնուական դժագրութիւնը», մտածող տեսողութենէն յղացուած ու անոր տեղն ալ կ'առնեն զգայուն գծագրութիւնը, յաիշտակութիւնով ու անկեղծութիւնով լե-



ցուն: Այս ձեռով, վիպապաշտները կը հասնին «Ոչ մէկ բան  
աստուածային է առանց յուզական գեղեցիկին» նշանաբանին,  
որ կ'ըսէ թէ արուեստին լաւագոյն լեզուն սրտինն է, թէ  
սրտին միջոցով արուեստագէտը կը հասնի վսեմին:

Երկարատեւ վիճաբանութիւններու, թեր ու գէժ կար-  
ծիքներու տուն տուող այս շարժումը, որ կը խորհրդանշէ  
յստակութեան պահաս՝ դասականներուն, երեւակայութեան  
խոյանք՝ զինք պաշտպանողներուն համար, չկրցաւ իրակա-  
նացնել «տիեզերական» դառնալու յաւակնութիւնը: Ընդդի-  
մադիրներու աղմուկէն կը բարձրանայ հանճարեղ ձայն մը.  
«զգացուցի՛ք ինձի ինչ բան որ տակաւին չեմ զբացած: Երա-  
զել տուի՛ք ինձի ինչ բան որ տակաւին չեմ երագած: Աղա-  
զակներն ու բացականչութիւնները չեն կրնար բռնել սրտա-  
շարժին տեղը» (Կէօթէ):

Այս հարցումը, ուղղուած՝ գրական վիպապաշտնե-  
րուն, ուղղուած է նաեւ վիպապաշտ նկարիչներուն, քանի որ  
երկուքն ալ կը ներշնչուին նոյն գեղեցիկէն, նոյն մտածելա-  
կերպն ու զգայնութիւնը կը դնեն գիրքին ու պաստառին մէջ:

Վիպապաշտները կը ներկայացնեն Կէօթէի իրենց հա-  
ւատամբը: «Արուեստը պէտք է ըլլայ այն պարզ հայելին որ  
կը ցոլացնէ առարկան անգոյն եւ անկենդան. այլ պէտք է  
ըլլայ այն կեդրոնացնող հայելին, որ կը հաւաքէ ու կը խտաց-  
նէ դունաւոր ճառագայթները, տկար ցոլքէն լոյս մը կը շինէ,  
լոյսէն՝ բոց մը» (Վիքթոր Հիւկօ):

Այդ բոցը նկարչութեան մէջ գոյնն է: Արուեստագէտը  
գոյնին մէջ կ'որոնէ յուզիչը, գծադրութեան մէջ՝ արտայայ-  
տիչը: Երկուքը միասին գործածուած, ծնունդ կուտան գե-  
ղարուեստական յուզումի մը՝ որ երաժշտական է ու բա-  
նաստեղծական:

ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Առաջին հակադեցութիւնը Տըլաքրուայի արուեստին,  
կուզայ Քուրպէի հօր իրապաշտութենէն:

Երկար ատեն բնութիւնը արհամարհուած էր դասական  
գալրոցներէն: Անոր գոյութիւնը կարելի չէր ըմբռնել առանց  
մարդկային ներկայութեան, բնութիւնը տէքսը մըն էր որ



զերասանի կը սպասէր կտաւին վրայ գալու համար :

Իրապաշտութիւնով բնութիւնը կը դառնայ նկարչութեան նպատակ : Բայց իրապաշտութիւն բառը, բոլոր շրջաններու մէջ ալ ենթարկուած է իմաստի փոփոխութեան ոչ միայն արուեստներու՝ այլ նաեւ ընկերային զաղափարներու մէջ : Իւրաքանչիւր ժողովուրդ, իւրաքանչիւր մտածող եւ արուեստագէտ ինք կը ստեղծէ իր իրապաշտութիւնը, տարբեր՝ դրացիին ըմբռնած իրապաշտութենէն :

Իրապաշտներ են Քանթ, Ռեքսին, Թէն, Չոլա, ամէն մեկը իրեն յատուկ ըմբռնումով :

Քանթ երբ կ'ըսէ. «բնական գեղեցութիւն մը գեղեցիկ բան մըն է, արուեստին գեղեցկութիւնը բանի մը գեղեցիկ ներկայացումն է», դրած կ'ըլլայ իրապաշտութեան մէջ զաղափարական բովանդակութիւն :

Ռեքսին երբ կ'ըսէ. «Նմանեցէ՛ք բնութեան, բայց ոչ անոր որ կը տեսնուի», պատուաստած կ'ըլլայ իրապաշտութիւնը Ռոմանթիք ոգիով :

Չոլա երբ կ'ըսէ. «Գործ մը պէտք է ներկայացնէ բնութեան մէկ անկիւնը, խառնուածքի մը ընդմէջէն տեսնուած», հաստատած կ'ըլլայ Պաքոնի համբաւաւոր խօսքը, «բնութիւն, առաւել մարդ, հաւասար է արուեստի» :

Չոլայի եւ Պաքոնի իրար ամբողջացնող մտածումները միայն կուտան իրապաշտ բառին ճշգրիտ իմաստը :

Իրապաշտութիւն, չինչանակեր բնութեան ընդօրինակութիւն : Աչքին հետ երեւակայութիւնը կը դործէ անդիտակցաբար : Աչքը կ'ընտրէ, երեւակայութիւնը կը սրբադրէ աչքին ընտրածը, այսինքն՝ բնութեան վրայ բան մը կ'աւելցնէ կամ կը պակսեցնէ : Բնութիւնը կ'ենթարկէ իր խառնուածքին :

ՆԱՊԻՆԵՐԸ :

Նոր-տպաւորապաշտներու շրջանին, տեսագիտական շփոթութիւն մը կը տիրէր կերպարուեստին մէջ : Նկարիչները բաժնուած էին երանգապաշտ, խորանարդապաշտ, նոր-աւանդապաշտ եւ համադրապաշտ անուններով խումբերու : Միացնելու համար բոլորը խորհրդապաշտ միակ անունին տակ, քանի մը երիտասարդ ու մշակուած նկարիչներ խումբ մը կը



կազմեն 1888 ի շուրջ ու զայն կը մկրտեն Նապի (մարգարէ) :

Նապիները շարաթը անգամ մը կը հաւաքուին իրենցմէ մէկուն տունը, վիճելու համար օրուան դեղադիտական հարցերուն շուրջ : Գլխաւոր խօսողը ձեռքին մէջ կը պահէ խումբին մականը : Անոնց միջնաբերդը «Ռըվիւ Պլանչ»ն է, որուն էջերէն կ'արձակեն իրենց պատգամները :

Պումբը շուտով ցոյց կուտայ պառակտումի նշաններ : Եւոր համար որ անգամները շատ կը տարբերին իրարմէ տարիքով, խառնուածքով, մշակոյթով ու արուեստի ըմբռնումով :

Առաջին ըմբոստացողը կ'ըլլայ Պոնար, չընդունիր որ կերպարուեստին գեղեցիկը ծառայէ դադափարի գեղեցիկին : Պոնարի համար ծառերը, տուները, լեռները բնութեան լեզուին զիրերն են. արուեստագէտը ամէն ազատութիւն ունի այդ գիրերը ուղած ձեւովը գործածելու, տեսողական զգայնութիւններ թանձրացնելու համար : Նկարչութիւնը դոյնի խաղերուն մէջ ըմբռնող Պոնար կը պաշտպանէ արուեստին անկախութիւնը ընդդէմ դադափարի կաշկանդումներուն, ու կը բանայ ազատ արտայայտութեան ճամբան :

Մորիս Տընի կը մնայ ջատագովը արուեստին դադափարականութեան : Տընի կը քննադատէ տպաւորապաշտները, «անոնց արուեստը չէր կրնար երկար տեսել, որովհետեւ բնութիւնը միայն երեւոյթ չէ, ողի ալ է, որ կը ստացուի պրական որոնումներով» : Տընիի խմբակին համար արուեստը մտածումին արտայայտութիւնն է, իմացականութեան գերակշռութիւնը տեսողութեան վրայ : Անոնք կը վերագրուան արուեստի հին ըմբռնումին, իրենց հետ տանելով վառ դոյնին յարաբերականութիւնը իբրեւ նորութիւն :

Նապիները, կերպարուեստի մէջ հասարակաց լեզու մը դառնելու համար ուսումնասիրեցին արուեստին զանազան հանգրուաններուն վաստակը, ու հասան այն եզրակացութեան, թէ նկարչութիւնը պէտք է ըլլայ համադրական, խորհրդապաշտական եւ գարդային : Այս երեք բրիթերիումները կազմեցին նապիներու խումբին սկզբունքը, երբե'ք անոր վարդապետութիւնը :



Նապիններու դէմ յստակ դիրք մը բռնեցին Սեմադրիստոնները: Անոնք, զբեկանութիւնը մտցնելով նկարչութեան մէջ, ըսել ուզեցին թէ, կերպարուեստը առանց զբեկան երեւակայութեան չի կրնար ունենալ յուզական մեծութիւն:

«Հագուեցնել զաղափարին զգայուն ձեւակերպ մը» նշանաբանով, սիմպոլիստները ստեղծեցին մտացածին ձեւակերպեր. դիւթական երեւոյթներու մէջ պայմանադրական ճշմարտութիւններ: Անոնց երեւակայութիւնը աննշան առարկայի երեւոյթին մէջ անդամ կը տեսնէ անձանօթ նշանակութիւններ փանթազաֆալոքիք յղացումներու ծառայող:

### ՖՈՎԻԶՄԸ:

1900ի շուրջ, դէպի գոյն վերադարձ մը կը կատարուի, բայց այս անգամ զուտ ու հարթ գոյնն է նկարչութեան նպատակը, առնչութիւն չունի տպաւորապաշտներու մթնոլորտ ստեղծող գոյնին հետ:

«Աշնան Սարոն»ին մէջ սրահ մը կը տրամադրուի բոցաժառ գոյներով նկարող խումբ մը երիտասարդ նկարիչներուն: Արցելուներուն ընդվզումը կը շոսյլէ «Հրեշային», «դայթակղեցուցիչ», «տգիտութիւն» այլն բառերը ի տես այդ նկարներուն, որոնց հեղինակներն էին Մաթիս, Տիւֆի, Տըբէն եւլն.:

Օրուան քննադատը, երբ կը տեսնէ Տոնաթելլոյի դասական ոգիով քանդակուած սիրուն արձան մը, շրջապատուած՝ այդ «պոռոտ» նկարներով, կ'ըսէ շուրջիներուն. «Տոնաթելլո փարմի լէ ֆով»:

Ծագրանքի համար ըսուած այս խօսքը, կը նուիրագործուի պատմութենէն: Այդ օրուրնէ սկսեալ ֆով կ'անուանուին այն նկարիչները, որոնք հեռանալով Մոնէի տեսողիտական իրապաշտութենէն, կը գործածէն զուտ ու հարթ գոյները իբրեւ տեսողական նոր զգայնութիւն: Ծառ մը որ կապոյտ կը թուի իրենց, կը նկարեն զայն ամէնէն խոր կապոյտով, ցոյց տալու համար 'հակալրանքը՝ որ ունին արուեստի աւանդական սկզբունքներուն եւ ընկերային բարձր դասու ճաշակին հանդէպ:

Կապոյտ ծառերու, դեղին ու կարմիր երկինքներու հար-



բեցուցիչ ներդաշնակութիւններով վերակառուցուած բնութիւնը անուանեցին «Յուզական ընդհարում», կամ՝ «չանթի հարուած»։ Բայց արուեստասէրները վախնալով անոնց՝ շանթի հարուածներէն, ապաստան փնտռեցին տարբեր ձգտումներու մէջ։

Առաջին անգամ չէ որ ժողովուրդը կը խրտչի նկարիչներու ուժեղ գոյներէն, բայց չի խրտչիր բնութեան գործածած ուժեղ գոյներէն։ Ով կրցած է ներկայացնել աչք չլացնող վերջալոյսին կիտուածը երկնակամարին վրայ։

Տեսողութիւնը թարմացնող որեւէ փորձ, միշտ ալ հանդիպած է ընդդիմութեան, մինչեւ որ վարժութիւնը դարձած է սովորութիւն, խրտչեցնող երեւոյթը՝ բնական։

Յովերու արուեստին մէջ առարկաներուն լուսաւորութիւնը լոյսէն չիզար։ Լոյսը գոյնին խտութենէն ծնած տեսողական խարկանք է։ Փայլուն բաները չեն միշտ լուսաւոր բաները։ Շուքի մը ներկայութիւնը չ'ապացուցաներ որ լուսաւոր առարկայ մը կայ քովը։ Սմէն առարկայ իր գոյնին յատուկ լոյսն ունի, երբ չէ իջած վրան ուժեղ ճառագայթ մը։ Ուժեղ լոյսը կը մարէ տկար լոյսերը։ Երբ արեւը անցնի, առարկաները կը վերստանան իրենց իրական լոյսերը։

#### Ա.ՊԱԳԱՅԱՊԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ :

Ապագայապաշտութեան հիմնադիր Մարինեթի 1909ին կ'արձակէ առաջին ումբը. «կործանենք թանգարաններն ու մատենադարանները»։ Անոնց փլատակներուն վրայ Մարինեթի կ'ուզէ բարձրացնել նոր գեղադիտութիւն մը, ներչնչուած՝ մեքենայի քաղաքակրթութենէն։

«Միւրուն եւ հսկայ մեքենաները մեզ կը շրջապատեն։ Այս օր միայն գիտենք յայտնել աշխարհին անոնց խորագոյն հոգիներն ու անչափելի սիրտերը, որոնց մէջ կը ճառագայթեն ուժականութիւն ու շարժում»։ Այս խօսքերով Մարինեթի յամառօրէն կը պայքարի։ Վէճերով ու ծեծերով պողպատացած կամքը ի վերջոյ կը պարտադրէ տեսնելու եւ զգալու իր արտասովոր ձեւերը իտալացիներուն նախ, յետոյ օտարներուն։



«Եթէ մեքենայի եւ շարժումի վարդապետութիւնը դառնայ սպազային տարազը, Մարինեթի պիտի ըլլայ անհասկած մեծ մարզարէ մը»։ Այս մտածումով կը վերջացնէ Գլարիս սպազայապաշտութեան նուիրած երկար ներբողեանը։

Միայն Ֆրանսա չէ որ կը հետաքրքրուի այս շարժումով։ Արուեստի բոլոր կեդրոնները սպազայապաշտ փորձեր կատարեցին՝ գանազան անուններու տակ։

Ֆրանսական սպազայապաշտութիւնը կը կոչուի ֆրէս-սիմոնզմ, ռուսականը՝ ֆիւլյո-ֆիւթ-իւրիզմ, սպանականը՝ իւլթայիզմ, գերմանականը՝ իմաթիմիզմ, անգլիականը՝ վոքս-իսիզմ, եռլոսլաւականը՝ գեմիթիզմ։

Այս սպազայապաշտ ածանցումներու կողքին, երեւան էլլան աւելի անհատական քան ցեղային ուրիշ ձգտումներ, ինչպէս՝ փիւրիզմը, որ կ'ըմբռնէ նկարչութիւնն ու ճարտարապետութիւնը յտակ գիծերու եւ ձեւակերպերու մէջ։ Սիմիլի-թանէիզմը, կ'որդեզրէ ազատ գիծը բազմաթիւ մակերեսներու վրայ։ Սիւփրէմաթիզմը, կ'ընդունի քոմփոզիտիոնը միայն էական գիծերու մէջ։ Գոնսթրիւքթիվիզմը, կը յղանայ մեքենայի գեղագիտութեան մէջ։

Այսքան բարդ ձգտում մը ըմբռնելը դժուար է անչուշտ, մանաւանդ որ, սպազայապաշտները կը ներշնչուին ոչ թէ բնութեան եւ հողին միջեւ գոյութիւն ունեցող ներդաշնակութիւններէն, այլ գծային երեւակայական հաւասարակչութիւններէ, ու կը նկարեն գիծերու ազուցումներով կտաւին խորը աւելի՝ քան տարածութիւնը։

Օրինակ. անձրեւէն թրջուած կալրապատ փողոցի ելեկարական լոյսերը ցողերու նման փողոցը փորելու եւ անոր խորը իջնելու պատրանքը կուտան։ Ասպազայապաշտ նկարիչը այդ տեսողական պատրանքը կը նկարէ ուղղահայեաց գիծերու խուրձերով ու եռանկիւնաձեւ մակերեսներով, վերածելու համար փողոցը կտաւին խորը իջնող բազմապատկուած լուսաշերտերու։

Համաձայն սպազայապաշտութեան, ամէն բան կը շարժի, կը վազէ եւ արագօրէն կը բաղմապտտուի։ Ձի մը որ կը վազէ, չորս ոտք չունի, այլ տասը, անոր ոտքերուն շարժումը եռանկիւնաձեւ է։



Ապագայապապաչտութեան մէջ գոյութիւն չունի անթափանձ մարմին: «Չէ՛ք տեսած ձեր խօսակցին դէմքին վրայ մարդը՝ որ կ'անցնի հեռուէն»: Ապագայապապաչտ տեսութեան հիմնաքարն է այս խօսքը:

Տարօրինակ կը թուի այս ձևումը: Բայց ապագայապապաչտները կ'ըսեն թէ ամէն բան պայմանադրական է արուեստին մէջ: Ինչ որ ճշմարտութիւն էր երեկուան նկարիչներուն համար, սուտ մըն է այսօրուան նկարիչներուն համար: Ինչ որ իմացական դատողութիւն էր անցեալի արուեստին մէջ, դառանցանք մըն է ապագայապապաչտ արուեստին մէջ:

Գիծը իրեն յատուկ լեզուն ունի: Իրարու վրայ ցատկոզ գիծերը, ուղիղ կամ կոր, կ'արտայայտեն խոռվք: Հորիզոնա՛կանները, երբ կը բաժնեն առարկան զանազան մասերու, կ'արտայայտեն յուզում: Գիծերու լեզուն ապագայապապաչտ տեսութեան բնաւորն է, հասկնալու համար դայն, պէտք է լքել իմացական մշակոյթը զգացականին հետ եւ լաւ մը իւրացնել անոր տեսողութիւնը, այլապէս դժային հանելուկներ կը դառնան ապագայապապաչտ նկարները:

«...Մենք ստեղծեցինք նկարչութեան մէջ բոլորովին նոր օրէնքներ: Ոչ ոք մեզմէ առաջ նկատած էր, թէ առարկաներն ալ կը յայտնեն խաղաղութիւն կամ խենթութիւն, տխրութիւն կամ ուրախութիւն իրենց դժային կառուցումներուն մէջ: Մենք ուրեմն, մեր նոր տեսութիւնով նկարչութիւնը ծայրէն կը սկսինք»:

Այս յաւակնոտ յայտարարութիւնը ապագայապապաչտութեան յատուկ չէ, բոլոր ձևումները այսպէս սկսած են: Սկիզբ են առնց վախճանի:

### ՏԱՏԱ:

Տատա շարժումը կը ծնի Յիւրիխ 1916ին: 36 տարի յետոյ, Ծարա, Փարիզի Չայնասփիւռէն կը յայտարարէ. «Հասկնալու համար թէ ինչպէս եւ ինչ պայմաններուն տակ ծնաւ տատա, պէտք է երեւակայել հոգեկան վիճակը Յիւրիխ ապաստանած խումբ մը երիտասարդներու, ու այն ատենուան մակարդակը գրականութեան եւ արուեստին»:

Յիւրիխ կը գտնուէին իրեւ զասպիւք եւ զինուորական ծառայութեան անընդունակ՝ խումբ մը ուսանողներու հետ



Հուսելէնսպէ՛ք՝ գերմանացի նկարիչը, Հանս Արփ՝ ալլասցի արձանագործը եւ Թրիսթան Մարա՝ ուսմէն բանաստեղծը:

Սկիզբները ընդվզումը հողերանական էր: Չունէր քաղաքական նպատակ: Եթէ այդ երիտասարդները չփումներ հաստատեցին նաեւ թուղթ խաղացին աքսորուած ուսուցիչափոխականի մը հետ, պատճառը խառնուածքի մերձաւորութիւնն էր, չէին գիտեր թէ ինչ պիտի ըլլայ ապագան այդ լրակեաց մարդուն, որուն անունը Լենին էր:

Առաջին օրէն իսկ, ժողովուրդը հակակրանքով կը գիտէ այս տարօրինակ շարժումը, որ, բառարանի մը պատահաբար բացուած մէկ էջին հանդիպած բառով կը կոչուի տառա: Անխմաստ բառ մը՝ որ իմաստ կը ստանայ ձգտում մը նշանակելուն համար:

Երբ Մարա հրապարակ կը նետէ «մասձումը բերնին մէջ կը կազմուի» խօսքը, տատայիզմը կը նկատուի վտանգաւոր շարժում, անոր համար որ կը ջնջէ մասձումին եւ արտայայտութեան յարաբերութիւնները: Սակայն տատաները, առանց կարեւորութիւն տալու ժողովրդական ընդվզումին, կը շարունակեն իրենց խեղկատակութիւնները, ձիողոնագոյին պատմական ժպիտը ցոյց տալով զոյգ մը հաստ պէխերու տակէն:

Արուեստի բոլոր արժէքներուն վրայ կոչուութեան ու ծաղրանքի գերմագիծն անցնելով, տատաները կ'ուզեն փոխանորդել գեղեցիկին սէրը տգեղին սէրով, նիհիլիզմին գաղափարը՝ իմացական արժէքով:



Երեք քառորդ դարէ ի վեր նկարչական զանազան ձգտումներ իրարու կը յաջորդեն: Նկարչութիւնը կը ծնի անոնց մէջ, կ'երիտասարդանայ ու կը ծերանայ, բայց չի մեռնիր բնաւ, միշտ կը վերածնի ինչպէս օրուան արեւը:

Երբ ձգտում մը ճաշակները յազեցնէ, հակազդեցութեան մը պահանջը անհրաժեշտութիւն կը դառնայ: Մերացած ձգտումը արուեստին ջահը կը փոխանցէ զինք հակազդելու համար ծնած նորին, ինչպէս վերջալոյսը՝ որ իր ճառագայթները կը փոխանցէ արշալոյսին: Զ. Մ.

(«Նկարչութեան դասական դպրոցները եւ արդի ձգտումները» անտիպ հատորէն)



# ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻԻՆՆԵՐ

\*

Կ Ա Ր Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ես կարող եմ

Արեւի շողերից մի մետաքսեայ շալ գործել  
Ու երկրագնդի կանաչ ու բորբոսնած  
Դէմքը ծածկել

Ես կարող եմ

Երկնքում դեզերող դովասուն ամպերը  
Իրար մէջ խմորել  
Ափերումս մի գունդ դարձնել  
Ու ծարաւած մարդկանց  
Երախներում քամել  
Իսկ ինձ համար

Ես կարող եմ

Գիշերուայ խաւարից սեւ կաթիլներ թորել  
Ու թախծիս հետ  
Ումպ առ ումպ խմել

Ես կարող եմ

Համայն պարիսպներից աշխարհի  
Մի կծիկ փաթաթել  
Ու այդ կծիկից  
Ճանապարհներ հիւսել...

ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՀԱՆԳԻՍՏԸ

Իր մի աչքով

սեւեռուն

Իր միւս աչքն է փնտռում

Ով կը հասկանայ չարչարանքն այդ իլուր

Չէ՞ որ հպատակները



Ծնուում են միշտ էլ  
 Զոյգ աչքերով  
 Մի՛ խախտէք հանդիստը թագաւորի  
 Թէ չանուէին մնացորդներով  
 Կերեղմանների  
 Միթէ լեռները կը հասնէի՞ն երկնքին  
 Եւ պատմութիւնն այս հանդստացող  
 թագաւորի  
 Վաղն այլեւս չեմ պատմի  
 Մի՛ խախտէք հանդիստն օրերի:

Ե Ր Զ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«Քն անունն եմ գրում»: (Էվոնիւր)

Եւ մարդը ձեան վրա գրեց  
 ԵՐԶԱՆԿՈՒԹԻՒՆ  
 Եւ էլի ինչ-որ բան  
 Արեւն այն խմեց

Եւ մարդը աւազի վրա գրեց  
 ԵՐԶԱՆԿՈՒԹԻՒՆ  
 Եւ էլի ինչ-որ բան  
 Ծովն այն մաքրեց

Եւ մարդը աչքերի մէջ գրեց  
 ԵՐԶԱՆԿՈՒԹԻՒՆ  
 Եւ էլի ինչ-որ բան  
 Տարիները յափշտակեցին այն

Եւ մարդը ափսոսանքի վրա գրեց  
 ԵՐԶԱՆԿՈՒԹԻՒՆ  
 Եւ էլի ինչ-որ բան  
 Ու սպասեց...





(Սփիւռփէն պատկերներ)

# ԵՂՐԱՅՐ Լ.

Ճմռթկուած դէմք մը՝ թթուած արտայայտութիւնով: Մէջտեղը տնկուած քառակուսի, անկովի քիթ, վերեւը դայլի աչքեր, թաւ յօնքերու յորձանուտին մէջ դարունակալ: Վարը կյափի պէս բերան մը՝ երկու կողմերէն մոնկոլեան վայրահակ պեխեր՝ ընդզճեալ փոսիկներով եւ լայնատարած կզակ մը՝ պրկուած շրթներ, յատկանշական զօրաւոր կամքի: Զօրեղ Փիղիքական իր կազմը՝ մարմնի աններգաչնակ անշամներով:

Այսպէս էր երբ առաջին անգամ հանդիպեցայ իրեն եթովպական աննշան, փոշիոտ գիւզակի մը մէջ, երբ բարեկամ մը՝ արհամարհոտ քմծիճաղով մը ներկայացուց մեզ իրար:

Զարմանքով նկատեցի որ իսկական անունը, ամէնուն անձանօթ էր, ու յետոյ այս հայրդիւն թէեւ կը խօսէր կոտորակեալ հայերէն՝ բայց երբեք թրքերէն բառեր չէր գործածեր խօսակցութեան ընթացքին բացի իր որդեգրած անունէն: Առաջին խօսակցութենէն իրմէ լաւ չտպաւորուեցայ ու կարծես այս բոլորին վերջ տալու համար, խնդրեցի որ մեզի ուտելիք ճարէ, անշուշտ վճարովի:

Թեւերը թափ տալով, գլխահակ մեկնեցաւ՝ մեր յանձնարարութիւնները կատարելու, ու վերադարձաւ մօտ կէս ժամ յետոյ ուտելիքներով:

Ծառի մը շուքին տակ ծալլապատիկ նստանք ճաշելու համար: Նկատեցի որ զինուած էր ու մէջքին կը կրէր հիւսնալի ատրճանակ մը:

— Ի՞նչ է, եղբայր Լ., ատրճանակի հէ՞տ ալ դործ ունիս — ըսի, բան մը խօսած ըլլալու համար:

— Միակ միւթարութիւնս են ու կեանքիս անբաժան ընկերները՝ այս ատրճանակը եւ այս սուրը, — ցոյց տալով պողպատէ դաշոյնը զորս դուրս քաշեց կաշիէ պատեանէն:

Ու մինչ ան ճաշի պատրաստութիւնները կը տեսնէր բժա՝



խնդրութեամբ ու եռանդով, կուշտի եկած մարդագետներն վրայ եւ ներշնչուած եթովպական բնութեան կոյս այլ եւ առինքնող հմայքէն, սկսայ խռպոտ ձայնով երգել (եւ ինչն է երգելու մէջ կարեւորը եթէ ոչ հողին եւ ողին) .

Գու անմեղ ես քու աչերդ եմ մեղաւոր ,

Իմ հոգու հետ դու խաղում ես ամէն օր . . .

Ու ահամայ կանդ առի՛ կարծես ոչեկոչելու յիշատակը Տէրեանի՛ հեռաւոր եթովպիոյ մէջ: Ան: արդէն լեցուցած էր բաժակները եւ իւրաքանչիւրիս մատուցանելով զանոնք, ըսաւ մօտաւորապէս հետեւեալը .

— Եղբայրներ, խմենք մեր բոյորի կենացը, մեր երգեցիկ ախպօր հօգուն եւ իր երգին մատաղ, բայց մանաւանդ խմենք մեր ներկայ Հայաստանի ու նաեւ դաւիք միւս Հայաստանի կենացը: Կեցցէ՛ Հայաստանը:

— Կեցցէ՛, հաղար կեցցէ՛, դոռացինք միաբերան:

— Եկուր ճակտէդ համբուրեմ, ըսի այլայլած, այս ի՞նչ պատուական հայորդի մըն ես դուն . . .

Ու մինչ կը մօտենայի իրեն հետ սղջադուրուելու՝ ան վեր թռաւ իր տեղէն եւ ատրճանակը ինձի ուղղելով ըսաւ .

— Ա՛ռ, համբուրէ այս ատրճանակը, իմ պաշտամունքիս առարկան, ներկաս ու ապագաս: Վրէժն է իմ ներշնչումս, մխրթարանքս . կը սիրե՞ս զիս՝ համբուրէ այս մեծագօրը եւ համբուրած կ'ըլլաս զիս եւ մեր միլիոնաւոր նահատակները: Ես կոչու եմ, տղէտ ու տղեղ, բայց զիս վրէժն է որ կենդանի պահած է ցարդ հեռաւոր այս անապատներուն խորը: Վստահ եղիւր որ Հայկի, Վարդանի եւ Անդրանիկի արիւնն է որ կը խօսի մէջս այս բոպէիս, եւ այս ըսելով ատրճանակին փողը կ'պցուց շրթներուս:

Սարսուռ մը անցաւ բոյոր մարմնովս մինչ կը համբուրէի պաղ պողպատը ու կը դիտէի կայծկլտող աչքերը այս ան-ներդաշնակօրէն այլանդակ մարդուն, կարծես փլած սրբարանի մը առջեւ յանկարծ ըլլայի, ինչպէս պիտի ըսէր բանաստեղծը: Ծնկաչոք նստայ դետին ու սկսայ շարունակել իմ երգը:

— Հա, ձեզի մատաղ, անուններուդ մատաղ, խօսեցէք ախպերք ճան . խօսեցէ՛ք բայց միայն հայերէն, հայերէն երգեցէք կամ հայերէն քժրեցէք, բոյորն էլ օրհնութիւններ են ինձի համար այնքան ատեն որ հայերէն են: Ես Լ . դրած եմ



իմ անունս որպէսզի այդ օտար բառը վերջիչելով ամէն օր հազար անգամ անիծեմ դադան թշնամին: Վերջիչելով թշնամին, հազար անգամ աւելի սիրեմ, պաշտեմ իմ անդին, աննման ազգս: Ահա այս է իմ դիտցածը:

Կը ճաչէինք հապճեպով, կուլ տալով մեծկակ պատաններ եւ միաժամանակ կը խմէինք գինի եւ թալլա (եթովպական դարեջուր):

Տարօրինակ խորհուրդներու մէջ թաղուած էի ու ծալլա պատիկ նստած Լ.ին դիմաց, շեշտակի կը դիտէի իր դէմքը ու չէի կրնար հաւատալ թէ մարդ կրնայ այս աստիճանի հակատեսայ յատկութիւններով օժտուած ըլլայ միանգամայն:

Բարոյականի մասին ամենատարրական դիտակցութիւնը չունեցող սա մարդն ամենաուղղափառ եւ բարձրորակ ազգասէր մըն էր, սակայն եւ այնպէս: Մարդոցմէ եւ միջավայրէն ժառանգած էր հիւանդութիւններ միայն, ինք ալ իր կարգին ժառանգ ձգած էր անկար-տկար զաւակներ պատահական եթովպուհներու հետ կնքած ժամանակաւոր ամուսնութիւններէ:

Ահռելի էր Լ.ին ներաշխարհը, դիտուած հասարակ մահկանացուներուս տեսանկիւնէն: Բոլոր կարգի արժէքները իր ատրճանակի եւ դաշոյնի հանդանակով կը բացատրուէին: Ատրճանակն էր իր համար Ալֆան եւ Օմեզան մարդկային բոլոր կարգի իմաստութեանց եւ սրբութեանց:

— Կը բաւէ, որքան հաստատեցինք եւ շալկեցինք Գող գոթայի խաչերը՝ հաստատելու եւ հասկցնելու համար մեր անմեղութիւնը, իմ ազիզ ախպարներ: Ես կը շալկեմ իմ հրեղէն ատրճանակս ու սուրս եւ այն ժամանակ միայն բարեկամ թէ թշնամի մեզ դիւրաւ կրնան հասկնալ եւ յարգել:

Այսպէս խօսելով ան ցմրուր խմեց իր զաւաթի գինին եւ դայն փշրեց անդիի ժայռերուն վրայ:

— Խօսեցէք ազիզ ախպարներ, հէ՛, ձեր հոգուն մատաղ, աղաչեցան մեզի հակելով: Տեսէ՛ք, ես ծուռ եմ հոգիով, մարմնով եւ մտքով: Ես, սակայն եւ այնպէս, կը պաշտեմ մեր հայրենիքը, մեր հերոսները եւ մեր բիւրաւոր նահատակները, ու նաեւ այս սրբազան ատրճանակը որ ունի հրեղէն, հատու լեզու: Ես դժտած եմ նոյնիսկ Աստուծմէն եւ դառնացած անոր դէմ: Գիշեր-ցերեկ ըմբոստութեան դբօջ պար-



զած կը գոռամ իր դէմ, Աստուած, դուն կրնայիր մեր ազգը փրկել դարերու ընթացքին՝ բայց չ'ըրիր: Ինչո՞ւ: Զօրացուցիր թշնամին եւ մեծ հայրենիքի դէմ դարձուցիր զայն: Այսպէս հա՞, ես ալ քեզի ըսեմ, այսուհետեւ ե՛ս պիտի պաշտպանեմ իմ արդար իրաւունքներս՝ հուժկու բազուկներովս: Այլ պէտք չունիմ ես քեզի եւ պէտք ալ պիտի չունենամ առ յաւէտ:

— Լռէ՛, ս... , զայրացած պոռաց բարեկամս՝ մինչ ան բղկտուած ձայնով եւ ալ յոգնաբեկ, պահիկ մը կանգ առած կ'ուզէր շարունակել իր պատգամախօսութիւնը: Նկատելով բարեկամիս բարկաճոյթ շեշտը, ան կանգ առաւ ապշահար, սրբեց ձեռքին յետամասով իր բերանն ու պելսերը, բայց բոլորովին կերպարանափոխուած՝ եւ քնքոյշ ժպիտ մը դէմքին, դորովագութ խօսքը ուղղեց բարեկամիս.

— Այբարիկներ, ազգակիցներ, սրտահատորներ, հայհոյեցէք, անիծեցէք, հարուածեցէք եթէ կ'ուզէք, ատոնք բոլորը օրհնութիւններ են երբ հայու կողմէ կ'ուղղուին ինծի: Ես կը հաւատամ անհուն բարութեանը իմ ազգիս, եւ կը պահանջեմ զայն: Ես կ'ընդունիմ միայն մէկ սրբութիւն, իմ ազգս, հայը, եւ բոլոր միւս սրբութիւնները — կրօնք, հայրենիք, եւն. — երկրորդական են ասոր քով: Այս պէտք է ըլլայ մեր նոր հաւատամքը, մեր ուղին այսուհետեւ, թէ չէ՝ պատմութեան մէջ հասած ենք արդէն զահալէժ անդունդին եզերքը, եւ ամբոխավարական, ուռուցիկ խօսքերը չեն որ մեզ պիտի փրկեն այլեւս, այլ՝ իրատես, հատու քաղաքականութիւնը: Մենք կրօնքը դերազատեցինք հայ անհատին, ըսինք՝ ապրի, ապրի կրօնքը ի հեճուկս ամէն ինչի. արգիւնք՝ ապրեցաւ կրօնքը ի դին միլիոնաւոր նահատակներու: Մէկ խօսքով՝ դերիշխեց կրօնքը պարապութեան մէջ: Ըսինք՝ ու երդեցինք ազգասիրութիւնը՝ զայն միշտ դերիվեր բռնելով՝ հայութենէն ու երգեցինք միահամուռ:

— Կեցցէ՛, կեցցէ՛ Լ., բացականչեցի ես, մինչ ան խրոխտ եւ խորհրդաւոր, կը թնթացնէր օդը հրազենի հարուածներով: Կ'զգայի թէ լեցուած էր եւ կ'ուզէր պարպուիլ: Թող բարաբառի, որու հոգը: Այս ամայութեան մէջ իր խօսքը անարձագանգ կը ցնդի, կը խորհրդածէ: Անցողակի կը մտաբերէի թէ կրօնքի մեծ պատգամները, պատուէրները



եկած են անապատէն կամ անոր մերձակայքէն: Այլ եւս բոլորանուէր յարգանք կը տածէի դէպի այս արգահատուած եւ լքուած հայրերին:

— Մեր կեանքը կատարեալ ողբերգութիւն է, սիրելիներ, սկսաւ բանդէտ բարեկամս: Հինգ դար է կը սրածուինք՝ արձանագրելով պատմութեան մէջ ամենաեղբրական էջեր: Չէր բաւեր այս մեր անհուն եւ անյոյս ողբերգութիւնը եւ ի վերջոյ վրայ հասաւ ամենասոստիւն, 1915ի մէկ ու կէս միլիոն սպանդը: Եւ այս բոլորէն ի՞նչ դաս առինք մենք: Պարզապէս ՈՁԻՆՁ: Կը բաւէ այլ եւս: Ըսեմ ձեզի, մենք, սիրելիներ, պէտք ունինք նոր կրօնքի, նոր աղբաստութեան, նոր բարոյագիտութեան: Հրեաները՝ հայկական հերոսապատու մէն գրուագ մը վերցնելով (Մուսա Լեւրան Քառասուն Օրերը)՝ հիմը դրին երկհազարամեայ իրենց քայքայուած պետութեան: Իսկ մե՞նք...: Սեղճ ու կրակ եւ աղքատախնամ՝ տակաւին կ'երգենք տամուկ զմբէթներու տակ,

Սիոնի որդիք, գարթիք, եւն.

փոխանակ երգելու, Հայկեան որդիք, Վարդանայ որդիք, Վրէժի որդիք զարթիք օ՛հ զարթի՛ք, վրէժ, վրէժ, վրէժ:

Ու բոլորս ձայնակցեցանք լիաթօք, վրէժ, վրէժ, վրէժ:

— Եւ այս բոլորէն յետոյ, իմ անդին եղբայրներ, շարունակեց բարեկամս, ո՛ր մէկը ըսեմ: Դարերու մեր անպուգական հերոսապատուժը գրուեցաւ հատ ու կտոր հատորներով միայն: Մինչդեռ հայկական հերոսապատուժի ճոխ ենթահողը պէտք ունէր Հոմերոսի մը, Քաղանձաքիսի մը՝ զայն կարենալ տալու համար 20-30 կամ ինչո՞ւ չէ 50 մեծածաւալ հատորներով: Աղճատեցինք մեր հողին, երեւակայութիւնը ոչնչաբանութիւններով մեծ մասամբ. եւ ո՞ւր պէտք է կանգ առնէինք այս դահավէժ վայրէջքին մէջ, ո՞ւր: Նայեցէ՛ք (ցոյց տալով Լ.՝ը), խղճացէք իր վրան եթէ կ'ուզէք, բիւրաւորներ կան իրեն նման լքուած, քօսացած, մոռցուած: Բայց իմացէ՛ք, գուր ձեներ հայցեր ձեզմէ ո՛չ ալ ուրիշներէ, այլ կը պահանջենք մեր հուժկու բազուկներու զինով ու կը գոռանք որ մենք կանք դեռ եւ վաճառքի ապրանք չենք այլ եւս կրօնքի, մարդասիրութեան պիտակի տակ միջադային հրապարակներու վրայ քաջբռնելիք: Հասկցա՞ք, հասկցէ՛ք:

Բոլորս ալ ոգեւորուած կը խմէինք կարմիր գինին եւ



ընդհատ կը ճաշէինք մեծ ախորժակով: Միայն Լ.ն էր որ մի քանի պատառ ուտելէ եւ զաւաթ մը զինի միայն խմելէ վերջ կրակ կարած կը ճառէր անդադար երբ առիթը ներկայանար՝ սարսուզեցիկ, անդրշիրիմեան իր ձայնով: Ու երբ կը դադրէր խօսելէ՝ անոր լռութիւնը կարծես սարսափ կ'ազդէր մարդուս վրայ: Վերջ տալու համար այս բոլորին՝ խնդրեցի բարեկամէս որ իրեն նախասիրած երգերէն մին երգէ: Լաւ է երգելը տաղտկալի լռութենէ վերջ:

Երբոր բացուին դռներն յուսոյ  
 եւ մեր երկրէն փախ տայ ձրմեռ  
 Զբժնադ երկիրն իմ Արմենիոյ  
 Երբ փայլէ իւր քաղցրիկ օրեր:

Երբոր ծիծառն ի բոյն դառնայ,  
 Երբոր ծառերն հագնին տերեւ,  
 Յանկամ տեսնել զիմ կիլիկիա  
 Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ...

Երկնցած դալարուտին վրայ՝ լարուած յափշտակութեամբ մտիկ կ'ընէինք կարօտի այս երգը, երգուած խոր ապրումով եւ կարօտագին ախուր շէշտով: Արիւն կ'երթար մեր սրտերէն:

Ապա կը խորհէի մեր բարեկամներուն ըսածներուն վրայ եւ լռելեայն իրաւունք կուտայի իրենց, թէ եւ քաջութիւնը չունէի այդպէս արտայայտուելու: Կ'ըսէի քրիստոնէութեան անունը կայ բայց ան գոյութիւն չունի դժբախտաբար (երկու համաշխարհային պատերազմներ յարուցանողները այսպէս կոչուած քրիստոնեայ պետութիւններ չէին միթէ), արդարութեան անունը կայ բայց ան ալ գոյութիւն չունի, մարդկութեան անունը կայ բայց տիպար մարդ, արարածը խիստ հազուադիւս է: Կայ աղճատուած նկարագիրով երկոտանի մը որը դժբախտաբար մարդ անունը կը կրէ: Այս երկոտանի արարածը արդարութեան անունով կը ճառէ բայց երբ իր նմանը կը խողխողուի իր աչքին առջեւ եւ կը ողջակիզուի օր ցերեկով՝ լուռ կը մնայ, անտես կը դառնայ: Ո՛հ մարդկային դազանութիւն, ո՛հ ստապատիւր լռութիւն: Ապա կը խորհէի թէ մարդ արարածը կրնայ ստել, բայց ան մեծագոյն սուտերը կը խօսի անարդարութեան առջեւ լռելով:

Երգը լրացաւ: Ո՛հ, Աստուած իմ նորէն լռութիւն, ծանր,



կապարի պէս ճնշող լռութիւն:

Ընդհուպ մեր երգիչ բարեկամը Լ.ին դառնալով ուժգին թափահարեց զայն բացականչելով. — Ահա առիկ այսպէս, սիրելի Լ... , ուրեմն հասկցիր թէ ի՞նչ է դըռումն ու բանջար:

Բոլորս լիաթոք խնդացինք զանազան եւ զարմանազան բացականչութիւններով:

Հիմա ան նշանառութեան փորձեր կը կատարէր արի ի բեբան ձգելով մեզ: Ապա մեզ ալ հրաւիրեց որ մասնակցինք, առ ի վարժութիւն:

— Այսպէս նշան պիտի առնէք, ճան աղբարիկներ, ճիշտ ու ճիշտ սրտի զարկին, ոչ կէտ մը անդին ոչ իսկ ասդին, այս է ինձի համար ամենակարեւորը: Ես ասկէ դատ բան չեմ հասկնար եւ միւս խրթին հարցերը կը թողում մեր մեծերուն: Ա՛խ, սա մեր մեծ կոչեցեալները, մեր անդին ժողովուրդին մեծութիւնը չեն կրցած իւրացնել...

Յետոյ, ան մեզի նժոյգներ տրամադրեց եւ որսի հրացաններով զինուած արշաւեցինք հանդիպակաց կոյս անտառին խորը, միշտ հետեւելով իրեն բայց անորոշ մտավախութիւն մը համակած մեր սրտերը: Անցանք «անկոփ ուղիներէ», հովասուն ծործորներէ, թեք ժայռերու նեղլիկ արանքներէ եւ երկնաբերձ ծառերու տակէն, որոնց վրայ բազմաթիւ կարծես փիլոնաւոր խայտաբղէտ, մանրիկ կապիկներ (զորս տեղացիները ֆորէգա կ'աճուանեն) կը վխտային: Հասանք գետափ եւ ահաճութեամբ նկատեցինք կոկորդիլոսներ որ արագավազ կը փութային դէպի գետ: Ինչքա՛ն սրտես եւ արագավազ է կոկորդիլոսը ցամաքի վրայ:

Մենք այլ եւս յոգնարեկ եւ ուժասպառ այս խօրական արշաւէն՝ ուղեցինք պահ մը հանդստանալ: Մեր ձիերն ալ սկսած էին արդէն առատ քրտնիլ: Բայց ան կանգ չէր առներ եւ մեզի նշան կ'ընէր իրեն հետեւելու գետն ի վեր, յառաջանալով գետէն որոշ հեռաւորութեան վրայ առ ի զդուշութիւն: Կարծես դաս տալ կ'ողգէր մեզի պէս «կուշտ մարմիններու» սովալու եւ յարատեւելու:

Գեղեցիկ է արբիկեան բնութիւնը՝ դոյներու, տեսարաններու, տարօրինակ ձայներու ներդաշնակօրէն լիակատար համանուազով: Հոն բնութեան հիասքանչ համայնապատկե-



ըր կը գերադանցէ ամէն ինչ որ մարդկային է, արուեստական, պարուրելով հոգին հաղար ու մէկ անխօս ու անդին պատգամներով: Պորհուրդներու դիւթական համայնապատկեր, առինքնող մայր բնութիւն...

Այլ եւս դժուար էր շարունակել՝ երբ ան նշան ըրաւ մեզի ձերէն իջնել եւ զգուշութեամբ յառաջանալ իր կողմը՝ դէպի գետափ: Հասած էինք տեղ մը ուր գետը սաղարթախիտ անտառէն դուրս՝ հովասուն բացատի մը մէջ ընդարձակուելով ընական մեծկակ աւազան մը կազմած էր: Եւ... Ի՞նչ տեսնենք՝ տարօրինակ, անճոռնի, թիթեղանման գլուխներ, ջուրին վրայ՝ դուրս ինկած, ճաթոտած աչքերով, խմբուած եւ երբեք առանձին: Մանրիկ, անհամեմատ ականջներ ալքբան մեծկակ գլուխներու համար: Գետաձիւր էին ասոնք որոնք կ'ախորժին պաղ ջուրէն եւ զով օդէն եւ ցերեկները միշտ կը բնակին խորասոյգ ջուրին մէջ հաղիւ մերթ ընդ մերթ գլուխնին ջուրին մակերեսը երերցնելով օդ առնելու համար: Երկակենցաղ են գետաձիւրը եւ գիշերները զով օդին միայն գետափ կ'ելլեն արածելու ցամաքի վրայ, յաճախ կործանելով գետեզրեայ ազարակներու բուսականութիւնը իրենց ծանրեղ մարմիններով:

Հակառակ իրենց անճոռնի գլուխներուն եւ ճաթոտած աչքերուն, մարդ որոշ համակրանք կը զգայ դէպի այս անասունները: Նախ, ընկերային են կարծես՝ որով հաւաքաբար կ'ապրին գետերու մէջ, այլ կը նախընտրեն խաղաղ, անկաշկանդ կեանք: Բանդէտ բարեկամս բացատրեց թէ իսկականին մէջ գետաձիւրը, տուեալ յարմար պայմաններու տակ, շատ արագ կը բազմանան, խոզերու նման:

— Ասոնք խոզերու ընտանիքին կը պատկանին իրականին մէջ, աւելցուց բարեկամս, եւ պատուական խոզեր են եթէ անսուաղ ափրիկեցիները կարենան եւ գիտնան օգտագործել գանոնք իբր սննդանիւթ: Ափրիկեցիին չ'ուտեր գետաձիւրին միւր:

Կարճ խորհրդակցութենէ յետոյ, որուն չմասնակցեցաւ ան, եկանք այն եզրակացութեան թէ՛ գետախոզ յորջորջումը աւելի ճշգրիտ է քան թէ՛ գետաձի անունը, քանի որ աւելի խոզավարի յատկութիւններ ունի այս կենդանին քան թէ՛ ձիավարի:



Հոս բնութիւնը կարծես վարդ մըն է լրիւ բացուած՝ դոյներու անհուն եւ անհամար երանգաւորումներով եւ կարծես բոցավառ հէքիաթ մը սիրազեղ բովանդակութեամբ:

Գեղեցիկ է անկոփ բնութիւնը: Հոն ամէն ինչ նկար է եւ խորհուրդ, պատգամ է եւ բանաստեղծական նախերգանք: Ունին դրէք բնութեան խորախորհուրդ այլ ներդաշնակ ձայներուն որոնք քեզ կը պարուրեն մայրական դորովագութ զրզուանքներով: Հոս է կեանքը որ կարելի է կարդալ հազար ու մէկ գիշերներու կախարդական գրաւջութեամբ: Ի՞նչ բոց, ինչքա՞ն սէր, անհունութեան եւ անմահութեան համայնապատկերին առնթեր, ուրիշ անդին ամէն ինչ խորհուրդ է, սարսուռ...:

Նստանք դետափի դալարուտին վրայ եւ սկսանք աջն-ձախէն կատակել, ջանալով իրմէ կորցել տեղեկութիւններ առասպելական թագուհի Շիպայի եթովպական հայրենիքի մասին: Քանի՞ անդամ ան ամուսնացած էր եւ ամուսնալուծուած: Ինչո՞ւ հայուհի մը հետ չէր ամուսնացած, եւն.:

— Իմ բոլոր ամուսնութիւններս ինչպէս եւ ամուսնալուծումներս յանարծամահ եղած են («չուտափոյթ» ըսել կ'ուզէ), անակնկալ հանդիպումով եւ լրացաւ...: Գալով ձեր միւս հարցումին, շարունակեց ան, դիս ո՞ր հայ աղջիկը կ'առնէ՞՝ բեռ մը մեղքերովս միատեղ: Իմ տունս է բնութիւնը եւ հոն դտնուող մարտական էզերը ինծի մատչելի են ըստ իմ նախասիրութեան:

— Մ... բացականչեց բտրեկամս, կարծես բառիս տուրով աւելի փաղաքշական իմաստ:

— Մ... կամ ոչ, վրայ բերաւ ան, մենք կենդանի դոհերն ենք անխիղճ մարդկութեան: Մենք, մանկութենէ որբացած եւ հազիւ պատանիներ, խմբովին դրկուեցանք հեռաւոր եթովպիա՝ բարձրաստիճան կղերականի մը հապճեպ կարգադրութեամբ: Ի՞նչ խնամք տարուած է մեզի որ ի՞նչ ակնկալուի մեզմէ: Եթովպիոյ չըջպատը, անոր բնութիւնը մեզ խնամած է ցարդ, փոխան մայրական զուրգուրոտ խնամքի: Ահաւասիկ մենք՝ չըջպատին արտադրութիւնը եւ ձեր ս... յորջորջումը իբր փաղաքշական մակդիր շտապուած հայու մը՝ անտեսուած իրեններէն եւ մարդկութենէն: Ծնորհակալութի՛ւն արպեր ճան...:



— Ներողութիւն եղբայր Լ...՝ եթէ քեզ վիրաւորեցի, վրայ բերաւ բանդէտ ընկերս: Մեծ էինք ազգովին, պատիկցանք եւ տակաւին կը պզտիկնանք տարուէ տարի: Մեծն Տարվին ըսած է, «յարմարագոյնին վերապրում»ը եւ եթէ ազեր կան որ մեծցած, բարգաւաճած են՝ ասիկա շնորհիւ իրենց հանճարեղ հնարամտութեան եւ կեանքի պայքարին մէջ ձեռք բերած վերապրումի մեծագոյն առաւելութիւններուն: Կ'ուզե՞ս ապրիլ, պէտք է լրիւ սերտես բնութեան այս դոց մատեանը: Դաժան է բնութիւնը եւ անյեղլի անոր օրէնքները: Վատնումի, կործանումի եւ աւերումի օրէնքը՝ յառաջդիմութեան օրէնքն է միանգամայն:

Ինչո՞վ է մեղաւոր սա խեղճ Լ...ը, կը խորհրդածէի ապա: Խորքին մէջ մնացած է տիպար հայրգին՝ թէեւ մակերեսը աղճատուած մեծաւ մասամբ: Ու կը ճանչնամ մարդիկ որոնք մակերեսով կը ներկայանան մեզի մաքրամաքուր, սրբալիցոն՝ ըստ յերքնապէս սնանկացած են, նման այն չքեղ դամբանաքարին որ կը քօղարկէ անկենդան դիակ եւ նեխածութիւն: Դեռ աւելին, այս վերջինները իրենց անարատ եւ անրիժ արտաքինով՝ սակայն եւ այնպէս կը ներկայացնեն ճիւղային ներաշխարհ մը՝ վնասաբեր իրենց եւ մարդկութեան համար: Մեծ հակասութիւն մըն է մարդ արարածը:

Կը պատրաստուէինք մեկնելու երբ նկատեցինք թէ երեք եթովպացիներ բլուրն ի վար դէպի մեր կողմը կը յառաջանային:

— Ահաւասիկ երեք մոզերներ (մոզեր ըսել կ'ուզէ) որ մեր դալուստը գուշակելով դէպի մեզ կը յառաջանան բարի վալուստ մաղթելու, ըսելով Լ... վեր թռաւ իր նստած տեղէն եւ ուզողեցաւ դէպի եկւորները: Քիչ վերջը վերադարձաւ դոց կողով մը ձեռքին որուն մէջ կային լոռիներ եւ կտցարներ գորս դնած էր եթովպացիներէն:

Մեր այս առաջին հանդիպումէն վերջ՝ բարեկամութիւնը անոր եւ իմ միջեւ ամրապնդուեցաւ: Շատ անգամներ այցելեցի զինքը հեռակայ գիւղի իր աղքատիկ տնակին մէջ: Ցաւով նկատեցի յիսուենոց այս հայուն ասօրեայ խաչելութիւնը՝ որով ան կ'ապրէր կեանքի ամենադժնդակ պայմաններու տակ եւ կը տոկար աննկուն կամքով՝ առանց արտունջի:



Ինծի համար անհուն ներշնչումի այլ եւ ուսումնասիրութեան աղբիւր էր ան այնուհետեւ: Մարդիկ կը փնտոեն բնութեան զեղեցիկ վայրեր ներշնչուելու, վերանորոգուելու համար, ուրիշներ կը վերանան երբ կը կարգան հատընտիր բանաստեղծութիւն կամ կ'ունկնդրեն դասական երաժշտութիւն: Այս ամէնը լաւ: Թող որ ուրիշներ ներշնչուին ինչպէս որ կ'ուզեն: Ինծի համար զերազոյն ներշնչումի աղբիւր էր անվերջ զիտել այս խորշումած դէմքը՝ ձէթով օծանուած ալեխառն մազերով, եւ տառապած ու դառնացած հայու իր խորհրդաւոր, թախճոտ աչքերը:

Ինչպէ՞ս բացատրել ուրեմն անոր անդին առաքինութիւնները եւ իր մեծ թերիները:

Յաճախ լսած եմ բարոյախօսներէ թէ տառապանքը մարդս կ'աղնուացնէ, կը վսեմացնէ: Սխալ, բոլորովին անհիմն, յումպէտս զրոյցներ են ասոնք: Պատմութիւնը մեզի փաստօրէն ցոյց կուտայ թէ վեց դարերու մեր խաչակրութիւնը, անհուն տառապանքը մեր մէջ զարգացուցած են նկարազրի յուրի, ներհակ կողմերը, ի հեճուկս մեր ցեղային առաքինութեանց:

Կ'ըսեն՝ Հայը անհամերաշխ է, կոռուզան, մատնիչ, բայց ասոնք բոլորը մեր անհուն եւ անվերջ տառապանքէն մեզի ինկած են իբր ժառանգ, ուրիշ ոչինչ: Մտրկութեան բոլոր կարգի այս ստորոգելիները կ'անէանան ժամանակի ընթացքին երբ կ'ըլլանք զօրաւոր՝ վստահութեան ու համերաշխութեան մթնոլորտի մէջ:

Միրելի եղբայր Լ., կը սիրեմ քեզ: Դուն տարահալած հայու հարազատ տիպարն ես, ու թէեւ անտեսուած այլ եւ այլափոխուած, բայց պիտի վերականգնիս դուն անսպասան՝ կեանքի խորհրդաւոր տնօրինութեամբ:

Ատիս Ապապա

Լ. Ծ.





## ԵՍ ԱՏԵՂԾԵՄ ՊԻՏԻ ՔԵԶ



Ս ստեղծե՛մ պիտի քեզ օր մը կրկին, ա՛նպայման,  
Այնպէս ինչպէս ե՛ս կ՛ուզեմ որ զուն ըլլաս առյաւէտ,  
Ըլլաս այնպէ՛ս որ նայիմ երբ հեռուէն քու վրան  
Գտնեմ ես զիս քեզմէ ներս եւ նոյնացած քեզի հետ :

Պիտի այնպէ՛ս ստեղծեմ քեզ վերստին, որ հազնի  
Կեանքիդ հրաշքն իմապտ նոր եւ նորոգուող լոյս երազ,  
Եւ քեզ ընէ օրերուն դիմաց ծափող մորճ բարտի,  
Որ ստուերն իր թափանցիկ միշտ տարածէ իմ վրաս :

Տամ ջերմութիւն հասակիդ պիտի սիրտիս հրայրքէն,  
Եւ երդ շուրթիդ՝ երգերէն իմ կարօտիս յորդազեղ,  
Պիտի նայուածքըդ վառեմ իմ աչքերուս կրակէն,  
Եւ ճակատիդ լայն կամարն՝ արչալոյսով լուսաբեղ :

Մարմինդ ընեմ պիտի ես տաճար սիրոյ եւ խունկի,  
Սիրաբոլ՝ խորան զոհերու, արտասուքի, բարութեան,  
Հողիդ՝ արձան մը պայծառ, որուն առջեւ դայ ծունկի  
Մարդն ազօթքով ու մոռնայ ներկան, անցեալն, ապագան :

Ափերուդ տամ պիտի հունն ամառներուն ոսկեղէս,  
Ու մատներուդ՝ հզօր դողն ապրումներուն արգիլուած,  
Բազուկներուդ՝ օղակումն ու գալարումն աղեկէց  
Կիրքին, որով մարդ կը զգայ ինքզինք կեանքէն ներս աստուած :

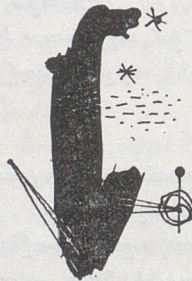


Տամ քայլերուդ պիտի թեւ, սլացք՝ միտքիդ աղեղին,  
 Որ անոնցմով բարձրանաս հասարակէն ու տիղմէն,  
 Եւ արբեցումն երբ իջնէ արեւներուն ու գեղին  
 Քու էոյթէն ներս՝ ըլլաս հեթանոս կին մը նորէն:

Այդպէս, այդպէ՛ս, մինչեւ որ ա՛լ եղած նոր ու տարբեր .  
 Մնկէ էիր զոր առաջ՝ մտնես կեանքիս դուռէն փակ  
 Յաւերժական որպէս լոյս, արձանացած որպէս սէր,  
 Եւ զիս ընես ձայն հազնոյ բառ ու բանի պատարագ:

Զի կը հաւտամ թէ այդպէ՛ս պիտի դառնամ վերջնօրէն  
 Ես անխորտակ ուժ ու գեղ, ամբախարիսիս թագ ու դահ,  
 Ըլլամ տեւոյ գոյութիւն, լինելութեան տուն ու շէն,  
 Եւ անսկիզբ, անվախճան, սահմանազերծ կեանք ու մահ:

Լ. Վ.





# ՀԱՅ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՆԱԳՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄԻՆՁԵՒ ԺԹ ԴԱՐՈՒ ՍԿԻԶԲՆԵՐԸ

Ե Լ

ՀԱՅ-ԱՐԱԲ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ԿԱՊԵՐԸ (\*)

•

Պրոֆեսոր Լ. Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Անդամ՝ Սովետ Միության Գիտությունների Ակադեմիայի  
Եւ Խ. Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի

•



ԺՇԿՈՒԹԵԱՆ զարգացման պատմությունը Հայաստանի մէջ, որքան ալ չյայտնաբերուած կողմեր ունենայ տակաւին, այսուհանդերձ, բաւական հարուստ է յատուկ ուսումնասիրութիւններով: Այս նիւթին շուրջ հայերէն հրատարակութիւններէն զատ կան նաեւ ռուսերէն, անգլերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, սպաներէն, վրացերէն եւ այլ լեզուներով աշխատութիւններ: Սակայն այս բոլորին հետ մէկտեղ, տակաւին լրացուելու են ուսումնասիրութիւնը, մօտ 1000 զուտ բժշկական հին ձեռագիրներու որոնք 11,000 ուրիշներու հետ, կը կազմեն Հայաստանի Հանրապետութեան Մաշտոցի Անուան հին Ձեռագրաց Մատենադարանի անդհահատելի գանձը:

Առաջադրուած սոյն ուսումնասիրութիւնը կը խոստանայ

(\*) Քաղուած՝ Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակած Ֆրանսերէն զրբայիէն:

Պատրաստեց՝ ԲԺ. Ռ. ՃԵՊԵՃԵԱՆ:



չարք մը սքանչելիքներ: Լորտ Պայրըն, որ Ս. Ղազարի վանքին մէջ ծանօթացաւ հայ մատենադրութեան, ստորագծած է սոյն թարգմանութիւններուն կարեւորութիւնը համաշխարհային մշակոյթին համար:

Շատ մը պատմական վաւերացումներ կը վկայեն հայ բժշկութեան բարձր զարգացումը, ամենահին դարերէն մինչեւ Միջին Դարի սկիզբները: Այսպէս, հայ վիրաբոյժներ, որպէս ընդհանուր թմրեցուցիչ, կը գործածէին լակտուկարիում, (թունաւոր հաղար) մանդրագորան, դիպասկուսը: Վերջինին այս մոռցուած յատկութիւնը ներկայիս Երեւանի մէջ վերասերտուելով, բոյսը կրկին անգամ օգտագործուելու սկսաւ:

Գրական շարք մը նկարագրութիւններ մեզի կը տեղեկացնեն հին հայ բժշկութեան մնացած մեթոտներ որ մինչեւ 19րդ դարու վերջերը, հին բժշկութեան ներկայացուցիչ, «հեքիմ»ներու կողմէ տակաւին կը գործադրուէին:

19-րդ դարու սկիզբը, Երեւանի մէջ, Գէորգ Կարապետեան ժողովրդային հէքիմ մը մեծ համբաւ կը վայելէր:

Թաղիաթեանց՝ այս հռչակաւոր բժիշկին կը վերադրէ հետեւալը. աղջիկ մը ծառէն իյնալով՝ կոնքի ոսկորը կը կոտրէ: Իժիշկը, տեղւոյն վրայ՝ սեփական իր շունը սպաննելով անոր ոսկորը կը պատուաստէ աղջկան: Մի քանի տարիներ յետոյ, բժիշկը կը վերահանդիպէր իր հիւանդին որ արդէն երեք զաւակի տէր մայր մըն էր: Եւրոպայի մէջ, անասունէ վերցուած ոսկորի առաջին պատուաստը կատարած է Արշայսեն 1880-ին, Կարապետեանէն 60 տարի յետոյ միայն: Այս բարդ գործողութիւնները ուստի, անձանօթ չէին հիւներուն:

Յարութիւնեան կը պատմէ որ «սեղարիէն» վիրաբուժական ծննդաբերութիւնը, Միջին Դարուն հայ բժշկութեան ծանօթ էր արդէն, արդիական բժշկութեանէ դարեր առաջ:

Հայաստանի մէջ գործածուող շատ դեղեր, ի վերջոյ անցան, արաբ եւ եւրոպական բժշկութեան, ինչպէս Արժիլ ա՛Արմենի (բուլուս արմենա) որ Թէոփրաստ, մ. թ. ա. 4-րդ դարուն եւ Գալիէն, մ. թ. ա. 2-րդ դարուն գիտէին: Նոյնպէս դժոխային քարը (փիետրա արմենա) զնահատուած էր Դիոսկորիտեսի կողմէ, մ. թ. ա. Ա. դարուն: Հայ բժշկութեան պէտք է վերադրել ամմոնիակի գործածութիւնը որպէս



որդի դեղ․ «ամոնիակ» բառը, ըստ Մեննկիչեանին եւ անգլիացի Շիլինկին, աղաւաղեալն է «արմինիոմ» բառին։ Յոյներ ու արարներ հայերէն առած են «բորաքս» բառը (հայերէն բորաք), ամոմ—համեմ (Դիոսկորիտես) եւ շատ մը ուրիշներ։

Այս բոլորը կը ցուցնեն Հայաստանի եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ բժշկութեան բարձր զարգացումը, Եգիպտական, Բաբելական, Ասորական եւ Սումերական քաղաքակրթութիւններու զուգահէտ։

Մ․ Թ․ ա․ 3-րդ դարէն մինչեւ մ․ Թ․ 5-րդ դարը, հայկական բժշկական արուեստը կը անուած էր խորհրդապաշտութեամբ։ Բժշկութեան եւ մայրութեան պաշտպան, հայոց Դիցուհի Աստղիկ, հայ աստուածներու ամենէն սիրելիներէն էր։

Հայագտանի Թաղաւոր, Արտաշէս Բ․, մ․ Թ․-ի առաջին դարուն բուսաբանական այգի մը հիմնեց ուր մարդիկ կ'երթային ոչ միայն զբօսնելու, այլ նաեւ հոն տնկուած բժշկական բոյսերէն օգտուելու՝ օրուայ դեղերուն պատրաստութեան համար։ Այս նոր պարտէզը պաշտպանութիւնը կը վայելէր Աստղիկ դիցուհիի, որուն արձանը զետեղուած էր պարտէզի մօտիկ։

Հայոց միւս դիցուհին Անահիտն էր, պաշտպան հիւանդեերու եւ ի մասնաւորի ծննդաբերող կիներու։ Անահիտի եւ Աստղիկի պաշտամունքը արտայայտութիւնն էր Հայաստանի մէջ այդ չրջանին, մարդու առողջութեան եւ լաւ ապրելու մասին տածուած հետաքրքրութեան։

Հեթանոսական չրջանը մեր մօտ, ուրիշ եւ աւելի կարեւոր գործերով ալ կը բնորոշուի։ Մ․ Թ․ ա․ 2-րդ դարուն, հայոց Թաղաւոր Վաղարշակ ձեռնարկեց երկրի հարաւային մասերու ճահճային կարգ մը վայրերը չորցնելու կարելոր գործին։ Անոր օրով, այս վայրերը ծաղկաստաններու վերածուեցան, ինչ որ, այսօրուայ մեր ակնոցով պէտք է նկատել երկրին մէջ տիրող ճահճատենդի (մալարիա) համարակի դէմ առնուած ամենաազդու միջոցառում։

Արդ, 404-406 թուականներուն, Մեսրոպ Մաշտոցի կողմէ հայերէն այբուբենի հնարումէն ետք, ծաղկեցաւ հայերէն ինքնուրոյն գրականութիւն մը․ զուգահէտաբար յառաջացաւ նաեւ բժշկութիւնը Հայաստանի մէջ, նախ մոզական խորհրդ-



դապաշտութեան դժով, իսկ աւելի ետք, նաեւ գիտութեան ուղիով զորս կը հետապնդէին պրոֆեսիոնալ բժիշկներ: Դժբախտաբար այս վերջիններուն անունները մեզի չեն հասած. լակայն պատմութիւնը մեզի հաղորդած է անոնց գործունէութեան թանկագին մասնաշատկութիւնները:

Վիլտոր Լանլլուա, Կարրիեր, Տը Մորկան, Ալիշան, Էմին եւ ուրիշներ, կը հաղորդեն որ Հայաստանի հեթանոս տաճարները ունէին «բորոտանոց»ներ եւ աղքատներու համար «պատսպարան»ներ: Այս բորոտանոցներէն մէկը որ 35 հոգիի կրնար տեղ տալ, հիմնուած էր Սալահունիի կնոջ, Իշխանուհի Աղիտա—ի կողմէ 260-270 մ. թ.: Կ'արժէ այստեղ յիշել, որ Եւրոպայի առաջին բորոտանոցը հիմնուեցաւ 570 թուակա—նին, Սեն Գլոտի կողմէ, տուեալ թուականէն 300 տարի ետք, մինչ 4—րդ եւ 5—րդ դարերուն Հայաստան հարուստ էր այդ կարգի հիւանդանոցներու լայն ցանցով մը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ Մեծն Ներսէս, 865 թուականին եկեղեցական առաջին համադումար մը հրաւիրելով, բարձրաստիճան կղերականութեան եւ աղնուականութեան ներկայութեան, որդեգրել տուաւ հետեւեալ որոշումը.—

«Նկատի ունենալով վարակիչ հիւանդութիւններու տարածումը, կառուցել բորոտանոցներ բորոտներու համար, հիւանդանոցներ, կաղելու եւ կոյրերու համար պատսպարաններ: Սոյն հաստատութիւններու պահպանման համար, պարտադրել քաղաքներու եւ գիւղերու ընտելութեանը, տեսուչներ կարգել եւ Սաթ Արքեպիսկոպոսին յանձնել դործին պատասխանատուութիւնը»:

7—րդ, 8—րդ եւ յաջորդող դարերու մատենագիրներուն համաձայն, Մեծն Ներսէսի հիմնած բժշկական հաստատութիւնները երկար ատեն գործեցին: Նոյն մատենագիրներու դործերէն կը տեղեկանանք նաեւ, հանրային առողջապահութեան առնչութեամբ այդ ժամանակաշրջաններուն ընդունուած միջոցառումներու մասին: Զօր օրինակ, ազգականներու միջեւ ամուսնութիւնը արգիլուած էր, սկիզբը մինչեւ 4—րդ, իսկ յետագային, մինչեւ 7—րդ պորտ: Բուռն հալածումի ենթակայ էին, պոռնիկութիւնը, ապօրինի յարաբերութիւնը, վիժեցումը եւ շարք մը հիւանդութիւններու պարագային, ամուսնութիւնը: Հիւանդութեան դէպքին՝ ամուսնութիւնը



արգելիչ կանոնը պահպանուեցաւ մինչեւ 19-րդ դարը, երբ ան ստացաւ աւելի պաշտօնական հանդամանք: Արդ, հիւանդ-ներու պարտադրիչ քննութեան կանոնը հայերուն կը պարտինք անկասկած:

Հինգերորդ-վեցերորդ դարերուն հիմնուած բժշկական ձեռնարկութիւններէն յիշենք միայն Սիւնիքի մէջ Արաքսի ափին, հիմնուած բորոտանոցը որ կրնար պատսպարել 500 անձ եւ ունէր 2000 եղջերաւոր կենդանի:

Տարբեր պատիժներու կարգին, հայկական կանոնադրու-թիւնը կը նախատեսէր բորոտանոցներու մէջ պարտադիր աշ-խատանք. իսկ դատապարտեալը ազնուական կամ կղերական մը ըլլալու պարագային, նիւթական տուգանքի կ'ենթար-կուէր, միշտ, ի նպաստ բորոտանոցներու:

Աւելի ետք, 5-7-րդ դարերուն, զրական, փիլիսոփայական կրօնական թէ բժշկական մարդերու մէջ, Հայաստան զգալի ազդեցութիւնը կը կրէր յունական մշակոյթին: Ատոր հետե-ւանքով ալ իրականացան, Օրիբազի, Նեմեսի, Բիւթանիոյ Սսկլեպիատի, Գալիենի եւ հայկական ծագում ունեցող սա-կայն յունագիր հեղինակներ, Գրիգոր Նիսեցի-ի (Grégoire de Nysse) եւ Բագրիոս Կեսարացի-ի (Basile de Coesarée) եւ այլոց հայերէն թարգմանութիւնները: Ասոնց յունական բնագիրները կորսուած ըլլալով, պատմական մեծ արժէք կը ներկայացնեն այսօր:

Արարական ծաւալումին սկիզբը, 8-րդ եւ 9-րդ դարերուն, արաբ զինանականներ իրենց հիացմունքը չէին թաքցներ հայ բժիշկներու հանդէպ: Բայց դժբախտաբար, մենք քիչ աղ-բիւրներ ունինք անոնց մասին: Նշենք յատկապէս Գարբիէլ Շիկարացին եւ Սոսրովը: Շիկարացին մեծ հռչակ հանեց պարսից արքունիքին մէջ, ամլութենէ բուժելով Շահին կինը:

Ութերորդ դարուն, տաղանդաւոր երաժշտուհի Սահակ-բուխտ, կը զբաղէր հիւանդները երաժշտութեամբ բուժե-լով, մեթոս մը որ Հայաստան մտցուած էր փոխընկերներու կողմէ: Հայաստանի մէջ ժողովրդային բժշկութեան այս մե-թոտը գործածութեան մէջ մնաց մինչեւ 19-րդ դար:

Հայ զինանականներ ու փիլիսոփաներ, բժշկութեամբ յա-ճախ կը զբաղէին. ինչ որ կը նշանակէ թէ բժշկութիւնը գի-տութեան ծիրէն ներս որոշ տեղ ունէր մեր մօտ: Այս միտու-



մը յունական ազդեցութեան արդիւնքն էր: Իր «Նզծ Ազան-զոց»ին մէջ Նզնիկ լալն տեղ կուտայ իր ժամանակի բժշկութեան հարցերուն: Ան ծանօթ էր «չորս տարրերու դիտութեան» - հող, օդ, ջուր եւ հուր - զորս հիները կ'ընդունէին որպէս մարմնի եւ բնութեան մէջ, կեանքի բաղկացուցիչ տարրերը: Տարրերի կողքին, հիներ նաեւ կը դասաւորէին «նախնական որակումները» (Qualités primitives) — խոնաւութիւն, ցամաքութիւն, ցրտութիւն եւ ջերմութիւն. ասոնց համադրոյթով ծնունդ կ'առնէր բնութեան հիմնական յօրինումը:

Նախնական որակումներու եւ խոնաւութեան ներդաշնակ ներդործումը, ըստ Նզնիկի, կը պայմանաւորէր օրկանիդմի առողջական վիճակը: Այս ներդործումներու խանդարումներէն ալ յառաջ կուգային հիւանդութիւնները:

Նզնիկ կը դաւանէր նախնականներու ախտաբուժական մետաֆիզիկ կամ՝ բնազանցական տեսակէտները. որքան ալ անկշռելի, մետաֆիզիկ տեսանկիւնը զարձեալ դէպի յառաջ քայլ մը կը ներկայացնէր հեթանոսական շրջանի միտաբանականութեան վրայ:

Նզնիկ կը մերժէր, «գուր եւ անհիմն գրոյց ու շատախօսութիւն» յորջորջելով, միատիկական կամ մոզեկան ամէն բացատրութիւն հիւանդութիւններու ծնունդին մասին: Հեղուկային ալլասերումները (Pathologie Humorale) ընդունելով որպէս Գիլիոլոկիական եւ ախտաբանական բոլոր ընթացքներու հիմք, Նզնիկ կը հերքէր այն դադափարները որոնք անդենականի ոյժերուն կը վերագրէին ջղային ու մտային հիւանդութիւնները ու հետեւաբար, կը հաւատար սոյն խանդարումներուն դասական դարմանումներով բուժման: Այստեղ նկատի պէտք է ունենալ որ Նզնիկի շրջանը, կատարեալ յետքայլ մըն էր մտային խանդարումներու մասին ստեղծուած միատիկական իր բացատրութիւններով, բաղդատած, Յունաստանի եւ Հռոմի մէջ տիրող աւելի վաղ շրջանի դադափարներուն, որոնք ջղային հիւանդութիւններն ալ կը դասաւորէին, ալ ախտերու կարգին պարզապէս:

Միջին դարուն, Հայաստանի մէջ, դինեմոլութեան եւ ինլադարութեան հանդէպ որդեգրուած բաղդատաբար դիւջանող դիրքաւորումը կը պարտինք, հին շրջանէն մնացած



բանական տեսակէտներուն, մինչ, Եւրոպայի մէջ, ասոնք դեւերու եւ սատանայի հետ դաշնակցած նկատելով, ամենավատ հալածանքներու կ'ենթարկուէին: Այս անմարդկային երեւոյթը Եւրոպայի մէջ վերջ չգտաւ, մինչեւ որ 18-րդ դարուն, Քրանսացի բժիշկի, Ֆիլիպ Պինել իր յամառ ջանքերով վերջ դրաւ անոր:

Միւս կողմէ, Հայաստանի մէջ շատոնց մուտք գտած էր խելագարները առանձնացնելու դադարաւրը: Սեւանայ վանքը, չրջան մը այս նպատակին յատկացուած էր:

Արարները իրենց տարածումին սկզբնական շրջանին, սենդալին ձգտում մը ունէին, իրենց նուաճած ժողովուրդներու մշակութային հարստութիւնները իւրացնելու: Անոնք մատչեցան մինչեւ յոյն փիլիսոփայութեան ակունքը: Արարներ ձեռք բերուած դիտելիքները ոչ միայն կրցան պահպանել, այլ նաեւ յաջողեցան դանոնք դարգացնել, նոր հորիզոններ բանալով գիտութեան առջեւ:

Արար բժշկութիւնը շատ սերտ կապեր կը պահէր հայ բժշկութեան հետ: Արդ, Եւրոպայի մէջ, արար հանճարի ազդեցութիւնը աւելի զօրաւոր եւ ընդունելի դառնալով, Հայաստանի մէջ ալ Յունական բժշկութեան ազդեցութիւնը տակաւ նուաղեցաւ: Կարեւոր թիւով արար բժիշկներ եկան հայ ազնուականութեան տրամադրուիլ. անոնցմէ շատեր նուիրուեցան Հայաստանի բուսականութեան սերտողութեան: Արար բժիշկներ սկսան գործածել Հայաստանի խեփը (Poix), ծծմոր տերեփուկ կամ նաչտ (Centaurea cyanus), Հիզոպիւս, (Hysopus, անուշահոտ փոքր բոյս) եւն.: Արար բժշկութիւնը յատկապէս կը զբաղէր դեղագիտութեամբ: Անոր կը պարտինք, պետականօրէն հսկուած առաջին դեղատունները Եւրոպայի մէջ:

Հայաստանի յոյն, արար, սուրիացի, օտար բժիշկները կը վայելէին բարձր հռչակ. անոնցմէ ոմանք մինչեւ խոյ մեղի թողուցին հայերէն բժշկական գիրքեր, ինչպէս սուրիացի Ֆարաճ:

9-րդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, արարական լուծը թեթեւցաւ Հայաստանի վրայ ու բազմաթիւ աւատապետական միաւորներ սկսան վերագտնել իրենց անկախութիւնը: Սոյն հարստութիւններու ամենազօրաւորը Բազրատունիներն էին. անոնց իշխանութեան շրջանը որ աչքառու էր իր մշակոյթա-



յին նուաճումներով, ոչ միայն Հայաստանի այլ հարեւան արեւելեան այլ երկիրներու պատմութեան մէջ ալ, նչեց վերածնունդի շրջան մը: Մշակութային այս նշելի ուսուումի պատճառները կը կայանային գլխաւորապէս, երկրի տնտեսական բարգաւաճումի եւ քաղաքական յարաբերական կայունութեան մէջ, 9-10-րդ դարերուն, ժամանակաշրջան, որուն ընթացքին, Հայաստան կամուրջ կը ծառայէր Արեւմուտքին (Բիւզանդական Կայսրութիւն) եւ Արեւելքին միջեւ: Այս դէպքը պատճառ դարձաւ հսկայ հարստութիւններու կուտակման եւ քաղքենի դասակարգի մը ստեղծման որը խտացեր էր վաճառաչահ քաղաքներ, Անիի, Դուշնի եւ Կարսի մէջ:

Արաբ աշխարհագիր Եարութ (12-13-րդ դար) կը գրէ որ Բագրատունիներու օրով, Հայաստան ունէր մեծ ու փոքր 18,000 քաղաքներ: Այս շրջանին, Հայաստանի ծաղկող քաղաքները տողորուեցան յուշարձաններով, ճարտարապետական կառոյցներով, ջրանցաշինութիւնով, հանրային բաղնիքներով ու հիւանդանոցներով որոնց մնացորդները այսօր ալ կ'ապշեցնեն այցելուները:

Մինչ Եւրոպա մշակութային զարգացումի իր պատմութեան ամենամութ շրջանը կ'ապրէր, Հայաստանի մէջ նոր քաղքենիութիւնը ճամբայ հարթեց ապալիքօնականացումը ու ժողովրդային զբաղանութեան մը օգտին: Թէեւ կրօնական միտումը պահեց որոշ գերակշռութիւն մը, սակայն կեանքը այլեւս վը պարտադրէր նոր յոռաջդիմական լուծումներ:

Հայաստանի մէջ նոր աղանդներու դրական ազդեցութիւնն ալ իր բաժինը բերաւ գիտութիւնն ու արուեստը ազատազրելու համար կրօնական կապանքներէ: Նախ Մանիքեականները, ու աւելի ետք Պաղիկեանները նախաձեռնեցին կղերական իշխանութեան դէմ պայքարը:

Հերետիկոսներուն եւ անոնց կարգին յատկապէս Թոնդրակեցիներուն վարդապետութիւնը կը ժխտէր եկեղեցական ծէսերն ու մետաֆիզիկ հրաշագործութիւնը, բաներ որոնք արգելք կը հանդիսանային որ կղերական իշխանութիւնը կարենար խեղդել ազատ մտածողութիւնը: Ասոր համար է որ Բագրատունիներու թաղաւորութեան օրով, մշակութային նոր վերելքը ծաղկեցաւ ի բացակայութեան միտիկական սեղանումներու: Բժշկութիւնն ալ իր կարգին թափ առաւ եւ հայ բժիշկներ իրենց տաղանդը սկսան լրիւ օգտագործել:



Արբայ Վիլֆրէյ որ քաջ ծանօթ էր Փարիզի Ազգային մատենադարանի հայկական ձեռագիրներուն, կը պնդէ թէ, Հայեր, Ասիոյ մէջ ունէին սքանչելի Ակադեմիա մը: Սոյն հաստատմը մասնակիօրէն նաեւ կապ ունի հայ բժշկութեան հետ:

Գրիգոր Մազիստրոս, որ 11-րդ դարու ամենակարեւոր հեղինակներէն մէկը կը նկատուի, իր գիտական հմտութիւնով, բացառիկ դեր մը վերցուցած է հայ մատենագրութեան մէջ: Պահլաւունի ազնուական ընտանիքէ ըլլալով, ան բարձր դաստիարակութիւն ստացած էր, շատ հաւանօրէն Բիւզանդիոն, եւ հելլենական դասական մշակոյթին կատարելապէս ծանօթ էր: Յովհաննէս Սմբատի թագաւորութեան շրջանին (1020-1040) ան հիմնեց Ակադեմիաներ որոնց մէջ ան գիտութիւններ կը դասաւանդէր: Այդ ակադեմիաներէն մէկուն լսարանը տակաւին կանգուն կը մնայ Սանահինի մէջ: Գր. Մազիստրոս թարգմանեց բազմաթիւ երկեր, ինչպէս «Պղատոնի Զուրցատութիւնները», «Տլմէ» եւ «Փետոն»:

Իր ժամանակի մեծ մարդոց հետ փոխանակած թղթակցութիւնները որ հրատարակուեցան «նամակներ» անունի տակ, կը պարունակէ 87 թուղթեր, որոնք առցուն են բժշկութեան մասին ինքնատիպ գաղափարներով: 48-րդ թուղթը ուսումնասիրութիւն մըն է մարսողութեան մասին ուր Մազիստրոս բոլորովին վը ժխտէ Կիրիակոս անուն յոյն ընագէտի մը տեսակէտները որոնք յառաջ քշուած էին Անիի մէջ տրուած բնախօսական դասընթացքի մը առիթով: Մազիստրոս կը հերքէ յոյն գիտնականին մարսողութեան մասին ըրած այն առաջադրանքը որ այդ երեւոյթը ընդհանրապէս կ'անջատէ բնախօսութենէն եւ աշխարհագիտութենէն: Մեր կարծիքով, կ'ըսէ Ակադեմիկոս Յովհաննէսեան, այս նամակը Մազիստրոսը կը դասէ բժշկութեան ամենախառնաւոր շարքին: Մազիստրոս որ այստեղ կը ցուցաբերէ մասնաւոր աւելն, կը փաստէ յոյն ատեն որ կատարելապէս իւրացուցած է հին բժշկութեան դասականները ինչպէս Գալլեն, Հիպոկրատ, Նեմեսիա, Պղատոն, Ռուֆ եւ ուրիշներ: Իր նամակներուն մէջ ան նկարագրած է բազմաթիւ դեղեր եւ ուտեստեղէններ ինչպէս նաեւ լակտիկարիում (հազարահիւթ), սալատներ, արեան: փոխնէրարկում, գինի, խնձոր: Ան նաեւ կուտայ որոշ հի-



ւանդութիւններու կլինիկական պատկերը, ի մէջ այլոց, այն ախտը որմէ կը տառապէր Գազիկ Թաղաւոր. հիւանդութիւնը բարդութիւններ յառաջուցած էր այս վերջինին մօտ եւ սեռային օրկաններուն ալ տարածուած, ինչ որ վերահասուած կը պահանջէր: Ան կը նկարագրէ նաեւ իր տղուն հիւանդութիւնը, ծաղկախտը եւ այլն: Այս նկարագրութիւններու ընթացքին, Մազիստրոս չէր վարաներ իր ուրոյն տեսակէտը տալու. իր դրութիւններու մէջ յաճախ կը հանդիպինք, «մենք կը գտնենք որ...», «ես կը խորհիմ որ...» ասոյթներուն: Այսուհանդերձ, ազնուապետական միջավայրը եւ իր տիեզերական գիտութիւնը արդեւք հանդիսացան որ ան կարենայ ամբողջութեամբ բժշկութեան տրամադրուիլ, հակառակ այդ մարդի մէջ իր ունեցած կատարեալ հմտութեան:

Հայաստան 11-րդ եւ 12-րդ դարերուն, ունեցաւ շատ մը բժշկական դէմքեր որոնք իրենց անունները ձգած են մատենագրութեան մէջ: Անոնց կարգին նաեւ արաբներ եւ սուրիացի բժիշկներ, որոնք դրած են հայերէն — Բուսախո, Իստէ (Փեստէ) Աբուսախո — ինչպէս նաեւ հայեր, Սարգիս, Սիմէոն, Միքայէլ, Ստեփանոս եւ այլն: Կան նաեւ ուրիշներ ալ որոնք հռչակ հանած էին արտասահման. Պատրիկ Փեչերսկիք իր «Կիեվի Սուրբերու Կեանքը» գիրքին մէջ կը յիշէ երկուսնուններ, որոնք Կիեվ կ'ապրէին 12-րդ դարուն: Ան կը գրէ, «Կիեվի մէջ կար գիտնական բժիշկ մը որուն նմանը չէ եղած, որ հայ էր ծնունդով եւ կրօնքով»:

Միջին դարուն բժշկական գիտութիւնը սակայն իր դազաթնակէտին կը հասնէր Մխիթար Հերացիով 12-րդ դար: Յանձին Հերացիի, Միջին դարը ունեցաւ մեծատաղանդ բժիշկ մը որուն անձնական կեանքին մասին դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք: Անոր ծննդավայրն էր Հերէ, այժմու Խօյը, Պարկաստանի մէջ: Ձէ կարելի ճշգեւ թէ ուր ուսած էր բժշկութիւնը. բայց անվիճելի իր հմտութիւնը ենթադրել կուտայ որ ան արաբական դպրոցին կը պատկանէր: «Ձերմանց Մխիթարութիւն» անունով, իր գլխաւոր աշխատարուութեան ներածականի մէջ, Մխիթար այսու հանդերձ կուտայ մի քանի տեղեկութիւն իր անձնական կեանքի մասին. կը յայտնէ թէ պատանեկութենէ ի վեր կը սիրէր բժշկութիւնը ու կը սորվէր յունարէն, պարսկերէն եւ արաբերէն: Ան նոյնպէս ծանօթ էր աստղաբաշխութեան եւ փիլիսոփայու-



Թեան: Ան շատ դնահատուած էր հայ բժիշկներու կողմէ որոնք սովոր էին զինք անուանել ոչ այլ տրադոսներով քան, «Մխիթար Իմաստուն» կամ «Մեծ Բժիշկ»:

Մխիթար ապրեցաւ Կիլիկիա, հաւանաբար Սիւս ուր կը գտնուէր Ներսէս Լամբրոնացիի հիմնած հիւանդանոցը: Մխիթարէն մեզի մնացած են շատ մը երկեր, որոնց ղլխաւորը, ինչպէս ըսինք, «Ջերմանց Մխիթարութիւն» գրուած 1184-ին: Սոյն գործը թարգմանուած է ուսերէնի, գերմաներէնի եւ մասամբ ֆրանսերէնի:

«Ջերմանց Մխիթարութիւն»ը տեղեւորու ախտաբանական ուսումնասիրութիւն մըն է ուր հեղինակը կը նկարագրէ իր անձնական փորձառութիւնը. անոր մեկնակէտն է «հեղուկային ախտաբանութիւնը» որ որդեգրուած էր հին եւ միջնադարեան բժիշկներու կողմէ. մեկնակէտ որ տեւեց մինչեւ Ռոզիտանակի ու ի վերջոյ 19-րդ դարուն փոխարինուեցաւ Վիրխաւի (1821-1902) «բջիջային ախտաբանութիւն»ով: Մխիթար իր գիրքը գրած է յենելով նշանաւոր հեղինակներու գրական բազմազան աղբիւրներու վրայ: Ան յաճախ կը յիշէ Հիպոկրատը, Գալիէնը, Պլատոնը, Արիստոտելը, ինչպէս նաեւ արաբ հեղինակներ, Ռազէս, Մասսարճուէ, Բեն-Մասսուա, Սափրտէ, Կուրա եւ ուրիշներ: Այսու կը հետեւի որ հայ հեղինակը գիտակ էր համաշխարհային գրականութեան օրուայ պաշարին կարեւորագոյն մասին: Բայց եւ այնպէս, այդ դէպքը արդելք չէր հանդիսացած որ ան հերքէր իր տեսակէտին համապատասխան չեղող ամէն ինչ, միշտ ալ զիտելով անձնական իր պրիսմակին մէջէն:

Մխիթար կը քննադատէր մինչեւ իսկ բժշկութեան արքայ Գալիէնը: Եթէ տարբեր հեղինակներու իր յիշատակութիւնները կը վիճակեն Հերացիի բացառիկ հմտութեան օգտին, իր քննադատութիւններն ու անձնական փորձառութիւններն ալ կը մատնանշեն իր ուժեղ ինքնատուութիւնը: Այս ինքնատուութիւնը ի յայտ կուղայ մանաւանդ երբ ան կը խօսի ախտերու դարմանումներու մասին: Ընթերցողին հետ խօսակցելու իր ձեւը կը ցուցնէ թէ ան ուղերձ ունի ոչ թէ երիտասարդ սկսնակ բժիշկներու, այլ հասունութիւն ձեռք բերած արուեստակիրներու: Հերացիի գրութիւնները կ'ենթադրեն որ ըն-



թերցողները արդէն տեղեակ են պրոֆեսիոնալ ընթացիկ մամուլամանութիւններու :

Կիլիկիոյ պէս տեղ մը ուր այնքան տարածուած էին ջերմութիւնները, Հերացիի գիրքը անշուշտ թէ պիտի ծառայէր բժիշկներուն: Ահա անոր ինքնուրոյն տեսութիւններէն մէկը. Մխիթար գիտէր կազային հաւաքումով ուռած փորի վրայ մատնադարկով ստացուող թմրկային ձայնը: Հիպոկրատէն ետք, սոյն մեթոտը մոռացութեան ենթարկուեցաւ մինչեւ Ալէնպրիկը (18-րդ դար) ու ոչ ոք խօսեցաւ այդ մասին:

Մխիթար, հիւանդութիւններուն ծնունդը կը կապէր հիւանդներու արհեստներուն հետ (երկաթագործ, ապակեգործ եւ այլն): Սոյն մեկնարանութիւնը թոյլ կուտայ որ այս հեղինակին մէջ ճանչնանք մեծ բժիշկն ու մեծ խորհողը որ հեռուէն գլած անցած է իր ժամանակաշրջանը: Մխիթար Հերացի «փտտում» կամ «բորբոսակալում» կոչած էր բորբոքումի հետեւանքով յառաջացած ջերմութիւնները, այսպէս, ան սղօտ նախազուշացում մը ունէլ ջերմութեան արտաքին դրդապատճառներու մասին, թէեւ այդ դրդապատճառները իրեն կը մնային անհասանելի: Մխիթար վ. դերմանացի թարգմանիչը, թէպէտեւ զինք «մանրէարանութեան հայր» կոչելու որեւէ մտադրութիւն չունի, այսու հանդերձ, կ'ընդունի որ, եթէ տակաւին անցեալ դարուն դերման բնախօս Հիլտըզարտի հետ բաղդատենք, մեր հայ հեղինակին պիտի իյնար դափնեպսակը, բնութեան աւելի խոր իր հմտութեան ու տրամաբանական եւ ինքնատիպ իր հետեւողութիւններուն համար, որոնք տուրք չեն տար դասականութեան:

Ըստ Մխիթարի, Ջերմութիւնները կը դասուորուին որպէս «կարճատեւ» (մէկ օրուայ) «հիւժիչ» եւ «փտտիչ»: Ջերմութիւնը արդիւնքն է վատ աշխատող սրտէ, մարմնին տարածուող դերբնական տաքութեան մը որ կը ճնշէ բոլոր մարմնի վրայ: Կարճատեւ ջերմութիւնը կուգայ 24 ժամ տեւող պատճառներու աննպաստ ազդեցութենէն: Գալով «փտտող» ջերմութիւններուն, անոնք կը յառաջանան մարմնի տարբեր հեղուկներէն — արիւնը, յորձալինը, դեղին եւ սեւ լեղուց, որոնք 3-4 օր տեւող ջերմութիւն կը յառաջացնեն: Այս ջերմութիւններուն տեսակներն են, աբսէն, ծաղիկը եւ ուրիշ տեսակեր, զորս այսօր դիւրաւ կրնանք բնորոշել որպէս մալա-



րիա: Մխիթար նաև նկարագրած է 5, 6 եւ 11 օր տեւող ջերմութիւններ:

Դարձանական մարդի մէջ, Մխիթար կը յարդէր Հիպոկրատի սկզբունքը «contraria contrariis» «հակառակներ՝ կը հակառակին»: «Հիւանդութիւններու բոլոր պատճառները չեզոքացուր հակազդելով» կը գրէ Հերացի: Մնդառութեան օրինաչափութիւնը, մանրամասնօրէն սերտուած, կարեւոր տեղ կը գրաւէ Մխիթարի ուսուցումին մէջ:

Զրարութեան միջոցներ ալ կը դեղագրէր ան, ըլլայ չիումներով, ըլլայ կոմպրեսներով, տաք եւ զով յոգանքներով, մարձում, արիւնահոսեցում, մէկ խօսքով Միջին Դարու Ֆարմաքոպիայի բոլոր պատուիրանները: Մխիթար միանգամայն կը դիմէր թելագրանքի միջոցներու, ինչպէս հիւանդին ուշադրութիւնը ապակեզրոնացնել երաժշտութեան եւ պարախաղի շնորհիւ:

Մխիթարին կը պարտինք հայերէն բժշկական բառամթերքը որ մեծ մասամբ պահպանուած է մինչև մեր օրերը: Ուստի, նայած այս բոլորին, իրաւամբ կարելի է Մխիթար Հերացիին պատուոյ տեղը տալ հայ բժշկութեան պատմութեան մէջ: Իրմէ վերջ, բժիշկներ իր օրինակին հետեւելով, սկսան ստեղծել բժշկական ծագողոյ գրականութիւն մը: Ասոնցմէ յիշենք, Սիմէոնը, Ահարոնը, Մտեփաննոս, Զիւլին (Ժոսիւն), Յակոբ Տկին, Շմաւոնը, Վահրամ եւ Դաւիթ եւ այլն:

Վերոյիշեալներու մասին կարելի չէ խօսիլ առանց յիշելու Գրիգոր Տաթեւացիին (1340-1411) որ առանց բժիշկ ըլլալու, քաջ գիտէր բժշկութիւնը եւ բնաբանական գիտութիւնները:

Տաթեւացիին գրեց բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ որ հաւաքուած են մէկ վերնագրի տակ «Գիրք Հարցմանց երիցս Էբանեայ Սրբոյ Հօր Մերոյ Գրիգոր Տաթեւացոյն» հրատաքակուած (Պոլիս 1729-ին): Այս հատորին մէջ համադրուած են «Մարդու Կեանքը», «Մարդկային Անատոմիա», «Վասն Քնոյ», «Դիմագիտութիւն» եւ այլն: Այս գիրքերուն մէջ հետեւած է ան դասական դային «գիրակալիկ» ձեւին: Գիրքերու գիտական մակարդակը, կ'ենթադրէ բժշկական որոշ ըմբռ-



նում ընթերցողին մօտ. հաւանօրէն անոնք Տաթեւի Համալսարանի սաներուն սահմանուած էին :

Այդ օրերուն, «Դիմադիտութիւնը» — այսինքն, մարդկային արտաքինին եւ շարժուձեւերուն սերտողութիւնը — այնպիսի արտաուոց չափերու հասած էր որ մետաֆիզիկ հին տեսութիւններու իսկ յարձակումներուն նշաւակ դարձած էր : Տաթեւացին այս չափազանցութիւններուն ընդդիմացաւ, յաստիք քշելով ժառանգականութեան կարեւոր դերը որմէ կախեալ կը նկատէր մեծ մասամբ մարդոց նկարագիրն ու մինչեւ իսկ արտադին դիմադիժը :

Տեսողութիւնն ու յտողութիւնը ազնուազոյն զգայարանները կը կազմէին որոնց առանձնաշնորհուած էր հոգեկանը ընկալել : Տաթեւացին միւս զգայարանները կը նկատէր երկրորդական եւ անոնց դերը դանցառելի, մտային զարգացումի համար : Տաթեւացին հոգեկան դիժերու եւ նկարագրի սարբերութիւնները կը բացատրէր զլիւսաւոր հեղուկներու խոռնուրդներով, ժառանգականութիւնով, դաստիարակութեան եւ ուսման ազդեցութեամբ :

Հակառակ իր իտէալիզմին, Տաթեւացին նիւթը, նիւթին կը վերադրէր. նորածինին մարմինը մօրը հոգին չի ժառանգէր, քանի որ հոգին կրնար անմարմին կերպով փոխանցուիլ : Մանուկը կը ժառանգէ յսկ «կազմողական զօրութիւնը» որ զայն կը թոյլատրէ զարգանալու իր ուրոյն ոյժով :

Գրիզոր Տաթեւացին, իր զրական եւ դիտական բազմաթիւ այլ երկերով ու իր դաստիարակչական աշխատանքով, խոր ակոս մը բացած է հայ մշակոյթէն ներս, մանաւանդ բժշկական ասպարէզին մէջ :

Տասներկրորդ եւ տասնրերրորդ դարերուն, օտար մեծ թիւով բժիշկներ Հայաստան կուգային հոն աշխատելու եւ աւելոյն բոյսերը սերտելով բժշկական գիրքեր գրելու : Ասոնցմէ ամենէն հռչակաւորը, Աբուլ Փարաճ, նուիրուեցաւ այդ շրջանին հայ բժիշկներու մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու : Բուսաբան Բեյտարն ալ հեղինակն էր Փարմակոպիական ուսումնասիրութեան մը, որ հեղինակին օգնութեամբ հայերէնի թարգմանուեցաւ : Յիշատակենք նաեւ «Բաղտատի Ալե-



հեր ԲԺԻՂԿԸ», անուանի սակայն անձանօթ միակ բժիշկի անունը որուն կարելի է հանդիպել, հին հայկական բժշկական գրականութեան մէջ: Ան էր հռչակին կը պարտի անձանօթ մնալը. ընդհակառակը, այնքան ծանօթ պէտք է եղած ըլլայ, որ օրուան հեղինակներ հարկ նկատած չեն իր անունը յիշելու:

Արդ, միշտ ալ հետաքրքրական է դիտել որ կարեւոր թիւով արար եւ սուբիւսի բժիշկներ իրենց բժշկական երկերը գրած են հայերէնով:

Այդ շրջանին հիմնուած բժշկական հաստատութիւններու մասին մեր տեղեկութիւնները շատ հարեւանցի են: Իշխան Թորոս (1100–1129), հիւանդներու եւ պանդուխտներու համար պատսպարաններ հաստատեց: Ա՛լ աւելի բեղմնաւոր եղաւ Լեւոն Երկրորդի գահակալութեան շրջանը: Ան՝ «բորոտանոց» մը հիմնեց Հաճընի մօտ ուր այս հիւանդութիւնը խիստ տարածուած էր: Հիմնեց նաեւ աղքատներու սպասարկութիւններ, հիւանդանոցներ եւ հանրային այլ հաստատութիւններ:

Իր դուստրը Զապէլ շարունակեց իր հօրը բարեգործութիւնը. 1241–ին ան Սիսի մէջ բացաւ բազմիքներով օժտուած հիւանդանոց մը, շինել տուաւ ջրանցքներ: Հիւանդանոցը հետեւալ արձանագրութիւնը կը կրէր «Կառուցուեցաւ մեծ շուքով Զապէլ Թագուհիի հրամանաւ Հայոց 690 թուականին (1241): Թագուհին անձամբ կ'այցելէր հիւանդներն ու զանոնք կը խնամէր: Հիւանդանոցը շարունակեց մինչեւ Կիլիկեան թագաւորութեան տապալումը 1375 եւ հիմնադատակ կործանուեցաւ 1642–ին մեծ երկրաշարժին:

Լեւոն Երկրորդի առողջապահական գործը շարունակեց իր թոռը Լեւոն Գ.:

«Հիւանդապահութիւններու դասը» որ 1110–ին Երուսաղէմի մէջ ստեղծուեցաւ Հայաստան ներմուծուեցաւ 1149–ին. սոյն կազմակերպութիւնը մեծ սատար մըն էր հիւանդներու խնամքին համար: Անոր անդամները գործը կը կատարէին որպէս «միւրաւորներ» իսկ դուրսը կը գործէին որպէս «ղիլուորներ»: Անոնք աղքատներու համար տուններ եւ հիւանդանոցներ կը բանային ամենուրեք: Արքունիքի ստորադրած հրամանադրե-



րէն կը տեղեկանանք որ սոյն դասը շատ մը առաւելութիւններ կը վայելէր Հայաստանի մէջ :

Հայաստանի հանքային աղբիւրներու մասին պատմութիւնը մեզի պահած է շատ մը վերութիւններ որոնցմէ կը հետեցնենք որ ժողովուրդը այս աղբիւրները կ'օգտագործէր որպէս բուժումի կեդրոններ : Ասոնց կարգին շատ ծանօթ է Գարալագեազի Սուրբ Հոգի եկեղեցոյ խորանին տակի աղբիւրը որ ըստ Ս. Օրպելեանի 11-րդ դարուն աշխարհահռչակ անուն ունէր : Հանրաժանօթ էր նաեւ Տաթեւի աղբիւրը Սատանի Կամուրջի կողքին, Կորեկոսը որուն ակնարկած է Ստրպոն. էրզնկան որ կը յիշէ հռչակաւոր երկրախոյզ Մարկո-Պոլո :

Ըստ մատենադիրներուն, Հայաստանի բժիշկները, նախանձեղի եւ յարգուած ընկերային դիրքեր ունէին. բայց ասոր փոխարէն ալ մեծ պատասխանատուութիւններ կը վերցնէին իրենց արհեստի դժով : Դատարաններ կ'օգտուէին օրէնսգէտ բժիշկներէ, ասոնք պարտ էին, զոր օրինակ, որոշել լուսնուտութեան իրական կամ շինծու ըլլալը. կամ, ամլութեան պարագային, թերութիւնը կողակիցներուն որ մէկուն պատկանիլը պէտք էին ճշդել, որպէսզի ամուսնալուծութեան դէպքին դատաւորը վճիռ արձակէր : Մերթ, դատաւորը կրնար մէկ կամ միւս կողմէն պահանջել պարտադիր քննութեան ենթարկուիլ : Կը պատահէր նաեւ որ բժիշկը դահիճի դեր կատարէր, երբ դատապարտեալ մը անճիտել հարկ ըլլար, կամ զինք սեռային օրկաններէ բոլորովին զրկել պահանջուէր :

Հիւանդի կանչուելու պարագային, բժիշկը պարտական էր ներկայանալ. չգալու պարագային, եթէ հիւանդը յանպէտս տառապած էր, բժիշկի դանցառութիւնը կը նկատուէր ոչ դիտաւորեալ ոճիր :

Բժիշկի անկարողութենէն կամ մինչեւ իսկ անոր իր աշակերտներուն տուած յոռի ուսուցումէն յառաջացած աւերն ալ, պարագան ինչ որ ալ ըլլար, կը նկատուէր որպէս կանխամտածուած ոճիր. հետեւաբար ամբաստանուելու պարագային բժիշկը կրնար մահապատիժի ենթարկուիլ : Կը խորհինք թէ, կ'ըսէ Ակադեմիկոս Յովհաննէսեան, Միջին Դարերուն եւ ոչ մէկ երկիր, բժիշկի դէմ այսքան խիստ օրէնքներ չէ կիրարկած :



14-րդ դարուն վերջաւորութեան, Հայաստան կորսնցուց իր անկախութիւնը: Կիլիկեան Հարստութեան տապալումը եւ Մայր Հայաստանի, տակաւին որոշ ազատութիւն վայելող չիօքը իշխանութիւններուն ալ քայքայումը իրենց աննպաստ ազդեցութիւնը ունեցան երկրի մշակոյթային կեանքին վրայ: Սակայն ի հեճուկս այս բոլորին, ազատ եւ ստեղծագործ մտածողութիւնը ազատան դտաւ վանքերու մէջ ուր մշակութային աւանդութիւններ, զբաղանդութիւն եւ գիտութիւններ տակաւին շարունակեցին գարգանալ. բժշկութիւնը հետաքրքրութեան առարկայ ըլլալէ չզարգեցաւ եւ մինչեւ իսկ կրնանք թուել այդ շրջանին զրուած բժշկական աշխատասիրութիւններ:

15-րդ դարուն, երբ Հայաստան արդէն խորասուզուած էր օրոտան քաղաքական խաւարին մէջ, ան ունեցաւ Ամիրդովլատ Ամասիացի բժիշկը, որ հաւատաւոր յաջորդ մը եղաւ Գր. Մաղխարոսի եւ Մխիթար Հերացիի, շարունակելով անոնց ձգտած բժշկական աւանդը: Ան պէտք է ծնած ըլլայ 1420-25 թ.: Գիչ բան գիտենք իր անձին մասին. գիտենք թէ ան լաւագոյն բժշկական գաստիարակութիւն մը ստացած էր Միջագետքի եւ Արաբիոյ մէջ: Իր բժշկական աշխատասիրութիւնները մեծ արժէք ունին: Ան չափազանց պահանջկոտ եղած է բժիշկներու հանդէպ որոնք, ըստ իրեն, պէտք է շարունակաբար ջանան կատարելագործուել, կարգալ, ախտաբանութեան եւ զեղազործութեան մանրամասնութեանց մտնել եւ հետազօտել, փորձառութիւն ձեռք բերել որպէսզի գործնականին մէջ շփոթը փարատի:

Ամիրդովլատ կ'երագէր իտէալ բժիշկը, որ արհեստի գաղտնիքը կը պահէ, խմբիչքի չի տրուիր, չի մերժեր աղքատին օգնել: Իր գիրքերէն մէկուն եզրափակումին մէջ «Անգլիտաց Անպէտ» վերնագրի տակ, ան կը դրէ թէ ինք չորս տարիներ ամբողջ դիչեր ցերեկ աշխատած է եւ պրպտած հայ, յոյն, արաբ, թուրք եւ նոյն իսկ լատին բժշկական զբաղանդութիւնը:

Պարզ է որ Ամիրդովլատ կը պատկանէր արաբական դըպրոցին որուն ազդեցութիւնը իր վրայ բացայայտ է: Ըստ Սէփէթճեանի, իր գործը ծառայած է նաեւ երկու պարսիկ հեղինակներու:



Ամիրզովլատ կը յիշատակէ թէ շատ ճամբորդած է, բժշկած է ըլլայ իշխանազուն, ըլլայ աղքատ հիւանդներ եւ հաւաքած է շատ բժշկական դրքեր, մանաւանդ հայերէն: Ան կը թուէ 9 հայ հեղինակներ որոնց գործերուն կատարելապէս տեղեակ ըլլալը կը յայտնէ. ճամբորդութիւններու ընթացքին ալ կը հաւաստէ բոյսեր հաւաքած ըլլալը: Ամիրզովլատ իր կեանքին վերջին տարիները անցուցած է Պոլիս Մուհամմէտ Բ-ի մօտ, որ զինք Պալատի գլխաւոր վերաբոյժ նշանակած է, ձեռահպաշի դամադան: Ան վախճանած է 8 Դեկ. 1496-ին:

Ամիրզովլատ ունի գլխաւոր, 9 հեղինակութիւններ, որոնց հազիւ երկուքին վրայ կարելի է կանդ առնել այստեղ. —

1. «Անգիտաց Անպէտ», 624 էջ տպագիր համայնագիտարան սը բժշկական դեղորայքի, որ գրուած է 1482-ին Պոլիս: Բասմաճեան 1926-ին հրատարակած է զայն ներածական ու մեկնաբանական յաւելումներով, ի վիեհնա: Գիրքը կը բովանդակէ 3754 դերագիր. յեշենք որ Միջին Դարուն գրուած այս կարգի համայնագիտարաններուն մէջ չկայ մէկը որ այսքան բարձր թիւով ֆորմիւլներ պարունակէ: Ամիրզովլատ փորձառութեամբ եւ գիտութեամբ ինքնավստահ, այստեղ կը քննադատէ մինչեւ իսկ դեղագիտութեան ամենախոշոր վարպետները, ինչպէս Պէյտար: Ան կը խօսի ի մէջ այլոց, հանքային ջուրերով բուժումի եւ օրկանոք-երափիի մասին: Շատ թանկագին աւանդ մըն է տեղային անեսքեգիի մասին իր տուած տեղեկութիւնները զորս արգի բժշկութիւնը տակաւին մօտ անցեալի մէջ միայն սկսած է կիրարկել: Ամիրզովլատ կուտայ նաեւ բժշկական շատ մը բոյսերու անուններ որոնք ծանօթ չեն արգի բժշկութեան, բայց որ կարող են հետաքրքրական ըլլալ:

2. 1481-ին Պոլիս գրուած «Ախրապատին» բժշկական փարմակոլոկիա, Իբն Ջեզլայի եւ Մայմունի բնագիրին օգնութեամբ: Ըստ Ամիրզովլատին, արաբերէն բնագիրը շատ թերի է. գիրքը վերատեսել եւ կատարելագործելէ ետք ան աւելցուցած է նաեւ բառարան մը, հայերէն, յունարէն, ֆրանսերէն, արաբերէն եւ պարսկերէն ինչ որ զինքը հասանելի դարձուցած է համայն աշխարհի բժիշկներուն:



Այստեղ բոլորովին անհնար է մինչեւ իսկ շատ հակիրճ կերպով նկարագրութիւնը ընել Ամիրզովլատի գլխաւոր գործերուն :

Ամիրզովլատ դիտարկումներ կ'ընէր գինեխոզերու վրայ կատարուած հետազոտումներով : Ան դեղերը կը դասաւորէ 64 տեսակներու : Նախապատութիւն ունին բժշկական բոյսերը . յետոյ կուզան հանքային նիւթերն ու ջուրերը . իսկ վերջը օրկանազարմանումի միջոցները որոնց կարգին կենդանիներու ամորձիքները սեռային ոյժը աւելցնելու համար : Ներկայ դեղադործութեան մէջ հազուադէպ չէ հանդիպել այնպիսիներու որ կը դեղագրուէին Ամիրզովլատի կողմէ :

Ամիրզովլատ նկարագրած է 99 տեսակ որդի դեղ . ան կը յիշէ «նուռի կեղեւը», «թթումի կուտը», արաբերէն «չհհ էրմենի», «նաֆթը» եւ այլն : Ան նաեւ տուած է աչքի եւ կանանց հիւանդութիւններու համար գործածելի շատ մը դեղերու անուններ :

Ամիրզովլատ որպէս միզաբեր դեղ կը գործածէր «գարանսը» որմէ նոյն անուն կը հանուի կարմիր ներկ (Alizarine) : Ժան Ալթըն անուն հայր 1711ին այս բոյսին հունտերը հետը եւրոպա բերելով Ֆրանսայի Ալինիոն քաղաքը հաստատուեցաւ ու տեղացիները մարդեց այդ բոյսի մշակումին : Արդ, Վոկլիւզ նահանգի բնակիչները այս սերմի մշակումով շուտով հարստութիւն դիզեցին եւ Ալթընի յիշատակին ալ արձան կանգնեցին : Ժիրարտոն այս դէպքը կը յիշէ «Սկզբնական Դասեր Քիմիայի» գիրքին մէջ, իսկ Ռոստիւլ իր «Դիմանկարներ Օգտուկար Մարդկանց» հատորին մէջ :

Ամիրզովլատի թողած աւանդին այս հապճեպ վերաքաղն իսկ կը բաւէ զինք կարենալ դասելու համար, բժշկական պատմութեան մէջ որպէս առաջնակարգ դէմք :

15-րդ դարուն, ունինք երկու յիշատակելի անուններ - Յովան եւ Վաչէ :

Նոյն շրջանին, Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս ալ ընդօրինակած է հին հեղինակ մը, որուն գործը Ակադեմիկոս եւ լեզուագէտ Հրաչեայ Աճառեանի եւ բժիշկ Կ. Յարութիւնեանի ուշադրութիւնը գրաւած է, կը կրէ «Գաղտնիք Կանանց» վերնագիրը : Հատորը որ մեզի կը ծանօթացնէ ծննդագիտու-



թեան մասին այդ շրջանին տիրող դաշախարներուն, ունի հետեւեալ բաժանումները. —

1. Յղութիւն. 2. Սաղմնաբանութիւն. 3. Մոլորակներու ազդեցութիւնը սաղմի վրայ. 4. Բազմապտուղ սաղմ. 5. Ծննդաբերութիւն եւ հոգի. 6. Հրեշածիններ. 7. Յղութեան նշաններ. 8. Սեռը սաղմի մէջ. 9. Կուսաթաղանթ. 10. Յղութիւնը արգիլելու կերպերը եւ այլն:

Թէեւ դարմանալի է հաստատել որ այս գիրքը գրուած ըլլայ եկեղեցականի մը ձեռքով, առաւել հետաքրքրական է սակայն նկատել որ այդ շրջանին կը գործէին «կղերական դայեակներ»:

Տպագրութեան գիւտը բժշկական գիտութիւններուն ալ առաւելութիւններ չնորհեց: Հայերէն առաջին գիրքը լատ տեսաւ 1512-ին Կիւթենպերկի գիւտէն 60 տարի ետք միայն: Իսկ առաջին բժշկական գիրքը ասկէ մէկ տարի ետք, 1513-ին. ան Գաղիանոսի մէկ աշխատասիրութիւնն էր:

17-րդ դարը Հայաստանի համար քաղաքական շատ աննպաստ շրջան մըն էր երբ Թուրք-պարսիկ պատերազմները երկիրը ոտնակոխ ընելով խափանեցին մշակութային եւ բժշկական ամէն յառաջիմութիւն: Հակառակ ասոր, բժիշկներ իրենց գործերով, քայլ պահեցին, թոյլ չտալով որ լման շիջի Մխիթար Հերացիի եւ Ամիրգոյլլատի հայրենիքի անցեալ փառքը:

Այս դարու ամենահռչակաւոր հայ բժշկական դէմքը հանդիսացաւ, «Գիրք Բժշկութեան» ի հեղինակը, Բունիատ, որ լիակատար բժշկական աշխատասիրութիւն մը պատրաստելու համար հաւաքած էր բազմալեզու ճոխ գրադարան մը: Դրժբախտաբար 1625-ի Ռուս-Թուրք պատերազմին, Սամսոնի մէջ իր բնակարանը հրդեհուելով, գրադարանն ալ փճացաւ. աւելի ետք ան յաջողեցաւ նուազ բովանդակալից գիրք մը գրել շեշտը դնելով առաւելապէս ջղային եւ մտային հիւանդութիւններու վրայ որոնք դինք աւելի մօտէն կը հետաքրքրէին:

Կան շատ մը ուրիշներ ալ. սակայն մենք պիտի բաւարարուինք յիշելով մէկ անուն միայն. այդ է Հոռմի մէջ Պրոֆե-



սոր եւ բժշկութեան բարեկարգիչ, Ճիւրճիօ Փակլլիվին որ կարճատեւ կեանք մը ունեցաւ 1668-1707 :

Ջուզայէն զաղթած եւ Ռակիւզ հաստատուած ընտանիքի մը զաւակ, ան սերտած է Սալերն-ի մէջ եւ աւելի ետք, Պաղովա եւ Բոյոլինա, հռչակաւոր Մալպիշի-ի մօտ եւ ի վերջոյ հաստատուած է Հոռոմ Սապինդա համալսարան, ուր 28 տարեկանին Պապ Իննոսանտ ԺԲ-ի կողմէ անատուիալի եւ վիրաբուժութեան Պրոֆեսոր նշանակուած է : Իր հմտութիւնն ու ստուգանութիւնը իրեն ապահոված է «բժշկութեան բարեկարգիչ» եւ «Նոր Հիպոկրատ» յորջորջումները : Պրոֆ. Բակլլիվի բազմաթիւ գիրքերու հեղինակ է, գիրքեր որոնք մէկէ աւելի սնդամներ վերահրատարակուած են : Ի հակադրութիւն հիւներու «հեղուկային ախտաբանութեան», ան բժշկութեան մէջ կը ներկայացնէ «Իատրոմեքանիզմ» կոչուած նոր ուղղութիւնը . անով Բակլլիվի 13-րդ դարու անգլիացի փիլիսոփայ Ռոճըր Բակոնի ամպիրիկ զազափարներուն վը կցէ «ստատիկ» մեքենական իր տեսակէտները, հիմնուած անատոմիական տուեալներու վրայ, ինչ որ ըստ հայ Պրոֆեսորի, բանականութեամբ կատարելագործուելու պարագային, պիտի նպաստէր բժշկութեան յառաջխաղացքին : Ահա թէ ինչու իր մեծաթիւ աշխատասիրութիւնները «Volitant per oravirum», «Է բերանէ թռչչոյ կ'առնեն» ինչպէս կ'ըսէր Կաղալլի :

Արդարեւ, Բակլլիվի-ի զազափարները շատ օրիկինայ են : Վախճանումին, ան տակաւին երիտասարդ էր, սակայն մեծահոգակ :

17-րդ դարը հարուստ է կիրարական բժշկութեան մասին հայ հեղինակներու կողմէ դրուած գիրքերով, անոնցմէ շատեր օրիկինայ են . իսկ կան նաեւ բազմաթիւ թարգմանութիւններ օտար հեղինակներու դործերէն, որոնց կարգին սուրիացի գիտնական, Եղեսիացի Իշափխան եւ Իպն Ճեղլա, արար հեղինակը :

Գալով 18-րդ դարուն՝ երկու հոսանքներ երեւցան . առաջինը հաւատարիմ մնաց Միջնադարեան բժշկութեան որ Յունաստան ծագում առնելով, արաբական ազդեցութիւնը կրած էր եւ հայ հեղինակներ, Գր. Մաղխատրոսի, Մխիթար Հերացիի եւ Ամիրզոյլատի կողմէ վերամշակուած էր : Միւսը կը սնէր Եւրոպական բժշկութեանն . այս վերջինին հետե-



ւորդներն էին անշուշտ, արեւմտեան համալսարաններէ շրջա-  
նաւարտ հայ բժիշկներ :

Արդ, Միջնադարեան դպրոցը սկսաւ տակաւ կորսնցնել  
իր զեկը. նոր հեղինակներ ա'լ ոչինչ կ'աւելցնէին եղածին  
վրայ : Արարական դպրոցն ալ սկսած էր անկում կրել, Արե-  
ւելքը, որ պատճառ դարձած էր Եւրոպան դուրս բերելու Մի-  
ջին դարերու իր խոր քունէն, յետ աչտու դադարած էր նոր  
վայժեր տալու գիտութեան : Իսկ անցեալի աւանդով կ'լսուուած  
հայ բժիշկներ ալ տեղքայլ կ'ընէին :

Նոյն այս դարուն երկրորդ կիսուն, եւրոպական հա-  
մալսարաններէ ելլող հայ բժիշկներ սկսան փոխարինել հայ-  
արարական դպրոցի, «հեքիմ»ները : 18-րդ դարու Եւրոպա-  
կան թեքում ունեցող ամենաերեւելի բժիշկներն էին Պետրոս  
Կարենտերեան, 1735-1800, Յովակիմ Ուղուլլուկեան 1745-  
1805, Ստեփաննոս Ծիրիմանեան 1755-1820, Ռեստեն եւ ու-  
րիշներ : Կալենտերեան հաստատուած էր Մոսկուա եւ կը  
պատկանէր ուսական բժշկական դպրոցին : Ուղուլլուկեան  
Վիեննա աւարտելով դորձած էր Պոլիս, իսկ Ծիրիմանեան հա-  
ւանօրէն Լիւթրնօ ուսում առած էր : Երեքն ալ ունին հայերէն  
հեղինակութիւններ : Ծիրիմանեան դրած է երկու կարեւոր  
դիրքեր. «Ժանտախտի դէմ Պայքարելու Միջոցները» եւ «Հա-  
յաստանի Ֆլորան» : Այս վերջինը, 1000 էջոց պատկանելի  
դորձ մըն է, հասուն եւ փորձառու բժիշկներու ուղղուած :  
Բուժիչ բոյսերու հայերէն անուններուն կից, կան անոնց լա-  
տիներէն, արաբերէն, պարսկերէն եւ թրքերէն թարգմանու-  
թիւնները : Ակնարկուած է մօտ 800 բոյսերու : Ծիրիմանեանի  
հոյակապ այս հատորը կը շահադրուէ մերօրեայ մասնա-  
դէտներն իսկ ու պատմութեան էջերուն վրայ զինք վը դասա-  
ւորէ Միտիթարի եւ Ամիրզովլատի կից :

15-18-րդ դար, Հայաստանի մէջ ժողովրդական բժշկու-  
թեան թափը այնքան ալ դոհացուցիչ չէր : Մինչ այդ, արտա-  
սահմանի հայ դաղութներուն մէջ սկսան հիմնուիլ բժշկական  
այլ եւ այլ հաստատութիւններ : Փոլոնիոյ Լվով քաղաքին մէջ  
1624-ին բացուեցաւ հայկական հիւանդանոց մը որ դորձեց  
17-րդ դարուն : Մանրամասնութիւններ կը պակսին : Մատրա-



սի մէջ, Հնդկաստան, 18-րդ դարուն կէսին, հայ համայնքը իր ծախսով հիմնեց հիւանդանոց մը: Թուրքիոյ մէջ դործող հիւանդանոցներու մասին, աւելի լայն տեղեկութիւններ ունինք: 18-րդ դարու վերջին, Իզմիրի մէջ ժամտախտէ վարակուածներ, հայերու կողմէ խնամուեցան տարբեր շէնքերու մէջ: 1801-ին վերոյիշեալ շէնքերը փոխարինուեցան միակ սքանչելի կառոյցով մը, որ դործեց որպէս հիւանդանոց մինչեւ 1922: Պոլսոյ մէջ 18-րդ դարուն, բարեսիրական կազմակերպութիւններ հիմնեցին հիւանդանոց մը Կաթողիկէ Համայնքին համար. լուսաւորչական Համայնքի կողմէ ալ 1751-ին չինուեցաւ Արղային Հիւանդանոցը Սբ. Փրկիչ, որ մինչեւ այսօր տակաւին կը հրատարակէ տարեկան տեղեկագիրներ:

Խաւարումի երկար այս ժամանամիջոցին, Հայաստանի հանքային աղբիւրները չի դադրեցան օգտադործուելէ որպէս բուժումի կեդրոններ: Անոնք մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին: Յիշենք ամենակարեւորները. Զէյթուն, Դիաղին, Ըլըճա, Ոսկեպար, Նորավանք, Ճանի, Տաթեւ Դապունիք եւ այլն: Կարելի է թուել աւելի քան 40 այսպիսի պատմական առողջարաններ եւ աւելի քան 1000 աղբիւրներ, որոնց մէջ քիչ չեն անոնք՝ որ ունին շատ հին պատմութիւն:

Այսպէս, իր պատմութեան ամենամութ օրերուն, հայ ժողովուրդը միշտ ալ ոյժ ու կենսունակութիւն առաւ հայրենի իր ակունքներէն:

Հայ բժշկական պատմութեան վերջին շրջանը կը յատկանշուի Եւրոպական բժշկութեան առաքեալ, նշանաւոր հայ բժիշկներու դործերով: Անոնք 19-րդ դարուն, դիտական արդի բժշկութիւնը մտցուցին խաւար Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, մեծ ծառայութիւններ մատուցանելով Մերձաւոր Արեւելի ժողովուրդներուն:

Պրոֆ. Լ. Ա. Յովհաննէսեան

Ամփոփեց րժ. Ռ. Ճեպեճեան

\*







# ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

## ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ- ՆԵՐՈՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ ՄԱՍԻՆ

Ի ԼՈՅՍ ՍՈՒՄԵՐԱՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԻ

**Ճ**ճարիտ պատմութիւնը սահմանագլուխներու փոփոխութիւնը չէ այլ մշակոյթին եւ քաղաքակրթութեան : Մշակոյթը՝ յառաջադիմութիւնն է մի կողմէն արուեստին (technique), իսկ միւս կողմէն հոգեշինութեան (spiritualité) : «Ճճարիտ պատմութիւնը կ'ըսէ Կրուսէ մարդուս յառաջադիմութիւնն է հոգեշինութեան մէջ» :

Բայց լեզենտաներու դարաշրջանին եւ անոնց ծնունդ տուող պատմական դէպքերու միջեւ միջին եւ խոր անջրպետ մը կայ, զոր բանասէրները կը ճգնին լեցնել, հնախօսական, ազգագրական եւ լեզուադիտական տուեալներով, որոնք դժբախտաբար դեռ աննշան են եւ որոնց կը յանդգնիմ մօտենալ ես ալ սումէրահայ բարբառին վտիտ ճրագով, ոչ թէ հայ բարձրաւանդակին յաջորդական մշակոյթներուն ամբողջականութիւնը յայտնարեւելու յաւակնութեամբ այլ միայն լուսաւորելու մի քանի միջին անկիւններ ու մատնանշելու մի



քանի պատմական եղելութիւններ ապագային ձգելով անոնց վերջնական լուծումը:—

Փակագծի մէջ առնուած են սումէրական իտէօկրամները եւ հետեւեալ հեղինակներուն անուններուն սկզբնատառը:—

Langdon — L.

Delitzsh — D.

Jestin — J.

Friedrich — F.

Hilaire de Barenton — H. B.

Charles F. Jean — Ch. J.

Dr. C. Gulbenkian — C. G.

Ուսումիս դիւրութեան համար միայն հետեւեալ դարաշրջաններու բաժնած եմ յօդուածս:

1. Նախապատմութիւնէն մինչեւ Ալպեաններ:
2. Ալպեաններ (5000-3800 մ. թ. ա.):
3. Սեմականներ եւ Պելասգ-Լուվեաններ (4000 մ. թ. ա.):
4. Սուպար-հուրրիներ (3400-1800 մ. թ. ա.):

Նախապատմական ինչպէս եւ նորքարային (neolithique) դարաշրջաններու մշակոյթը Հայաստանի մէջ ըստ բաւականի ծանօթ են մեզ պեղումներու շնորհիւ: Սանդրօ Սարդարեանի Սատանի դար կոչուած բլուրէն յայտնաբերածները կ'ապացուցանեն թէ նախապատմական շրջանէն ի վեր բնակուած էր հայ բարձրաւանդակը:

Նոյնը կը վկայեն անտաշ քարի շրջանին պատկանող իրեղէններ, յայտնաբերուած զանազան տեղեր կատարուած պեղումներէն (Սեւանայ լիճ, Կարմիր Բլուր եւլն.): Այս տուեաններէն կրնանք եզրակացնել թէ նորքարային դարաշրջանին Հայաստանի բնակիչները տիրացած էին արդէն որոշ աստիճանի քաղաքակրթութեան մը երբ մեր թուագրութիւնէն շուրջ 5000 տարի առաջ պատմութեան մէջ Ալպեաններ (Homo alpinus) անունով ճանչցուած կարճագլուխներ (brachycephales), հաւանականաբար Հարաւային Ռուսաս-



տանէն մեկնելով, ժամանեցին Հայաստան ու բնիկներուն հետ, որոնք ըստ Պունաքի եւ Րիպլէի մեծամասնութեամբ երկարազուլներ (dolichocephales) էին խոռոնուելով, կորիզը հանդիսացան հայ ցեղի կազմին :

Ի՞նչ լեզու կը խօսէին. հաւանականաբար ինչպէս ամէն ժողովուրդ իր սկզբնական շրջանին միավանկ բարբառ մը, նման սումէրական իտիօկրամներու լեզուին, որու բազմավանկներն ալ կրնային վերլուծուիլ միավանկերու :

Եթէ որոշ դադափար մը չունինք Հայաստան մուտքի ատեն Ալպեաններու ունեցած մշակոյթի մասին, նոյնը չէ մեկնումի շրջանին, որ տեղի ունեցաւ մեր թուազրութենէն շուրջ 3800 տարի առաջ, այսինքն, հայ բարձրաւանդակի վրայ 12 դար բարգաւաճելէն յետոյ եւ գոր կարելի է որոշ չափով ի յայտ բերել լրացնելով հնէաբանական խոյրերու եւ պեղումներու արդէն յայտնաբերած մեծարժէք տուեալները շնորհիւ հայ դրականութեան մէջ գտնուած բառերու և անուններու գիտական վերլուծումին եւ մանաւանդ սումէրական իտիօկրամներու մէջ գտնուած նոյնահնչիւն հայերէն բառերու, որոնք անլիճելիօրէն կ'ապացուցանեն երկու ժողովուրդներու եթէ ոչ ցեղակցութիւնը, բայց գոնէ կենակցութիւնը, քանզի երբ երկու ժողովուրդներ նոյնահնչիւն բառով կ'որակեն միեւնոյն առարկան կամ ենթական, պէտք է ընդունիլ որ ոչ միայն ծանօթ են անոնց այլեւ միատեղ ապրած եւ գործակցած են :

Չանագան զբաղմունքներու, արհեստներու, կենդանիներու, ընտանեկան կեանքի եւն.ի վերաբերեալ Սումէրերէնի եւ հայերէնի մէջ գտնուած նոյնահնչիւն բառերը եւ անոնց քննութենէն քաղուած եզրակացութիւնները ուրիշ տեղ երկարօրէն յիշատակուած լինելուն, այստեղ կը բաւականանամ քիչ մը աւելի մօտէն քննել անոնցմէ մի քանին (1) :

---

(1) Նոյնահնչիւն բառերու համար դիմել հետեւալ գրքին :  
 Contribution à la Préhistoire du Moyen Orient à la lumière de  
 l'idiome Suméro-arménien. par Dr. C. G. Gulbenkian.



1. ՀԱՅԱԲՈՅՍԵՐԸ: Թէպէտ հողագործութիւնը դարգացած էր, բայց հացաբոյսերը դեռ չէին զանազաներ իրարմէ եւ որովհետեւ միմիայն հայերէն կուտ=gidi (Sud) եւ դարի=kiri (ka) բառերը նոյնահնչիւն են այն եզրակացութեան կը յանդիմ թէ դարիի մշակութիւնը միայն ընդհանրացած էր Ալպեաններու մեկնումին ատեն:

Գալով ցորեմին, ինչպէս յայտնի է Մառիի թագաւորութեան ժամանակ (2000 տարի մ. թ. ա.) ցորենը աստուածացուցած կը պաշտէին դական անունով (Dagan=ցորեն եբրայեցերէն), զոր կը նկատէին նաեւ իբրեւ ցորենը եւ արօրը հնարողը: Հաւանօրէն նոյնն էր մեր մէջ սկզբնական շրջանին ամէն պարագային այս բառին ստուգաբանութիւնը կապ մը կ'ենթադրէ մեհեանին կամ աստուածութեան հետ:

Ցորեան=Zur-i-an. Zur=«բնծայ, ճիր» (D.) + i=«փառաւոր, մեհեան» (i) + an=աստուածահայր: =«Աստուածահօր փառաւոր նուէրը կամ մեհեանական ձօն աստուծոյ»:

Օսսէպներու մօտ ալ նարդեան շրջանին ցորենը նկատուած էր իրենց Ուացիլլա աստուծոյն նուէրը մարդկութեան: (1)

Արդէն մեր թուագրութեանէն առաջ չորս հազարամեակին վերջերը ցորենի հասկը պատկերացուած էր քանդակներու (glyptiques) վրայ:

Նշանակալից է որ հացաբոյսերու ստուգաբանութիւնը, ի բացառեալ բրինձը կապ մը վը ցուցնէ մեհեանին կամ խորանին հետ: Այսպէս վարսակ=Bar-Sag. Bar=«սրբատեղի» (L) + Sag=«ձօն, սակ» (D): Կ'երեւի սակ բառը ի սկզբան նուէրի նշանակութիւնն ունէր:

ԹՈՂՈՒՆՆԵՐ: Թուջուները կ'որակէին Hû= «հաւ» (Bag) (թուջունի իմաստով) բայց անտեղեակ էին հաւաբուծութեան, որովհետեւ հայերէն աքաղաղ եւ սումէրերէն Tar բառերը նոյնահնչիւն չեն: Հայերէն աքաղաղը կազմուած է յետազային

Աքաղաղ=Uk-a-lal=Uk=«այգ» + a=«բարձր կմկցորդ» + +lal=«երգ», խաղ (երգի իմաստով ռամկօրէն)=«Առաւօտեան մեծ երգիչը» (C. G.):

(1) Les Divinités des Ossètes — Collection UNESCO — Légendes sur les Nartes. Trad. de l'Ossète par Georges Dumézil (p. 12—15).



ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՒՆ: Ըստ Մօրկանի արոյրի եւ երկաթի զիւտը տեղի ունեցած է հայ բարձրաւանդակի վրայ, Ալպեաններն ալ մեծապէս սատարած են կատարելագործման եւ վստահաբար Հայաստանէն մեկնելու ատեն առաջնակարգ զիրք կը զբաւէին մետաղի ճարտարարուեստին մէջ: Սուժէբերէնի հետ նոյնահնչիւն են միմիայն ամենէն առաջ ճանչցուած երկու մետաղները՝ Արոյրը (cuivre) եւ Ոսկին:

Ի սկզբան արոյր բառով կ'որակէին cuivre-ը, զոր այսօր սխալմամբ պղինձ կը թարգմանենք որ նոյնահնչիւն է սուժէբերէն arar (Har) բառին հետ: Սեմականներու հետ չփման մտնելէն յետոյ սկսան գործածել zabar, որմէ կը սերի աքթասական Siparru եւ հնդեւրոպական cuivre, kupfer:

Ոսկին կ'անուանէին Gush-kin (F.) կամ Gush-ku=Gush= «կարմիր» (L)+ku=«արոյր (ku) կամ kin=արոյր» (Har)= «կարմիր արոյր»: Առաջին տառ Եին անկումով կ'ունենանք ոսկի: Այսօր իսկ գառաւարբառի մէջ «կարմիր» բառին իմաստը զօրացնելու համար կը գործածուի «կառ - կարմիր» (gurs) Ոսկի բառին ստուգաբանութենէն կարելի է հետեւեցնել թէ արոյրի զիւտը կանխագոյն է քան ոսկիինը:

Արծաթին ծանօթացած են Հայաստանէն մեկնելէն յետոյ այդ պատճառաւ նոյնահնչիւն չեն: Սուժէբները Ku-Babhar (F.)=«լուսափայլ արոյր» կ'ըսէին: Նոյնն է հայերէն Արծաթ = Ur-zid = բառին նշանակութիւնը: Ur = «լոյս, օր» (ahe)+zid=«գուտ, ճիշտ, անխառն» (D.)=«լուսաշող կամ զուտ ըոյս»:

Կը թուի թէ կապարը, անագը, յօնփարը չէին զանազաներ: Anag բառը, որ մեր մէջ étainի նշանակութիւն ունի սուժէբազէտները կը թարգմանէին «կապար», իսկ zabar՝ որ շատ կը նմանի հայերէն կապարին կը թարգմանուի ինչպէս տեսանք «արոյր»:

Այնպէս կ'ենթադրեն թէ հայերէն պղինձ=bronze բառը պարսկական ծագում ունի բայց սուժէբական բառերու կարգին կայ pirig բառը համարեա նոյն իմաստով:

Կ'ենթադրեն թէ արմին բառը կը սերի պարսկերէն arzizն որ այսօրուան լեզուով կը նշանակէ «անագ»: Ըստ իս այս բառը



կը սերի Արճէշ (Հին ur-kish) քաղաքի անունէն, ուր պղնձի եւ կապարի հանքեր կան:

Երկաթի զիւտը շատ ուշ լինելուն նոյնահնչիւն չեն բաւերը: Այս մետաղն ալ լոյսով կ'որակեն, բայց բացասական վերջադրով մը: Ur-kud=ur = «օր, լոյս» + kud = «կտորել» (L.) = «լոյս կտորող, ոչնչացնող»:

ԿրՕՆԻՔԸ. Սուժէրները, որոնց դաւանանքը վաղմուտձ էր Հայ բարձրաւանդակի վրայ, կրօնական ժողովուրդ էին: Քաղաքը կը նկատէին իրենց աստուծոյն բնակավայրը եւ տէրը իսկ թագաւորը անոր ներկայացուցիչը: Շատ մը պարագաներու մէջ երկու աստուածներու հակամարտութիւնը կը նշանակէր երկու քաղաքներու պատերազմ: Պարիսպները նուիրուած էին աստուածութեան: Թափօրներ կը շրջէին փողոցներու մէջ: Նոյն սովորութիւնը ունենալու էին Ալպեանները եթէ ոչ իրենց մուսքին այլ դոնէ Հայաստանէն մեկնումի ստեն:

Մառեր: Մեծ ծառերը կը նկատէին զիցերու բնակարան: Մօտիներու անտառ մը նկատուած էր աստուածահօր սրբաւեղին, որուն նուիրուած էր արքայագուն մը Անուշավան, ինչպէս յայտնի է իր անունին ստուգաբանութենէն:

Anu-sha-ban=anu = «զիցահայր» + sha = «սուն, երկիր» (ku) + ban = «գաւակ» (ban) = «զիցահայր Անի տան գաւակը»:

Մառապաշտութեան եւ անտառապաշտութեան հետքը կը նշմարուի Բագաոիճ եւ Տիրաոիճ անուններու վրայ: Առին ոչ թէ պասքերէն այլ հիթեթերէն<sup>15</sup> arij = «անտառ, ծառ» բառն է: Կար նաեւ arija անունով աստուած մը (E. Laroche) անշուշտ անտառային:

Քարեր: Մեկուսացած սրածայր քարերը ի պատուի էին իբրեւ զիցի մը բնակավայր կամ յուշարձանը նախնիքներուն. կը դաւանէին թէ հողի ունին ու ի հարկին կը զուգուէին քարին հետ, Քումարփիի զիցաբանութեան մէջ հուրբի-հայերու մեծ զիցը Քումարփին կը զուգուի երեք մղոն երկարութիւն ունեցող քարի մը հետ. իր տարփը կը շատնայ ու կը զուգուի Հինգ անգամ տասն անգամ եւ հաւանօրէն այդ քարէն կը ծնի անխոցելի տիօրիտ քարէն շինուած հսկան Ուլլուֆուֆին:



Նոյնպէս մեծ քարէ մը կը ծնի Օսնէտներու աստուածակերպ մեծ զիւցազնը Սօզան, որուն հետ զուգուած էր իր հովիւ հայրը :

Ընծայաբերութիւն: Ամենահին պաշտամունքն էր նուիրատուութիւնը: Ի սկզբան առանց որեւէ արարողութեան մարդս ուղղակի կը հաղորդուէր իր աստուծոյն հետ ու շատ պարագաներու մէջ մերկ բերելով իր ընծան, որ անասուն մ'էր որսորդութեան շրջանին իսկ երկրագործութեան ծագումէն ի վեր եղանակին երախայրիքը ու առաջին ծնունդը նոյն իսկ մարդուն: Մեր մէջ ալ ինչպէս ամէն նախնական ժողովուրդներու մօտ, երբ խորանը տանը մէջ էր, այդ նուիրական պաշտօնը կը վարէր նախապետը, ինչպէս կը ցուցնէ իր անունին շտուգաբանութիւնը:

Na-ha-pat=na=«մեծ, բարձր» (D.) + ha=«ընտանիք, մեհհան» (hu) + pat=«վարել» (L.) = «ընտանիքին կամ խորանին բարձրագոյն վարիչը»: (\*)

Իսկ ցեղախումբերու մօտ երբ գլխաւորը միաթամանակ թէ կրօնական պետն էր եւ թէ աշխարհական, այսինքն Քուրմ-էշիան բդիշխն էր ինչպէս յայտնի է այս անունին զիտական վերլուծումէն:

(1) Bid-ish-hu: Bid=«մեհհան» (Bid) + ish=«մեծ, բարձր» (Gish) + hu=«երկիր ընտանիք» = «Մեհհանին եւ երկրին մեծաւորը»:

Իշիանը լոկ աշխարհական պետն էր այսինքն ցեղապետը. աստուգաբանութիւնն է Ish-kan: Ish=«Մեծ» + kan=«դաշտ, պարտէզ» (kân) = «հողին եւ դաշտերու պետ»: Սումէրիոյ մէջ քաղաքին եւ գաւառին պետը կը կոչուէր Ish-ag=ag=չինութեան շէնք: Քաղաքապետ, գաւառապետ: (2)

(\*) Պարթեւական nafapati = ցեղապետ. սումերական կամ հայկականէ սերած է:

(1) «Բդիշխ» բառը աղաւաղումն է սումերերէն patesi= «փոխարքայ, տեղակալ կառավարիչ» մակդիրին եւ ոչ թէ սերած իրանական petaxsu կամ վրացական պիտիաշխիէն:

(2) Ish արմատականը ոչ հիտիտական Ishahն կը սերի եւ ոչ ալ իրանական xsiէն այլ սումերերէնէ: Այս երկուքն ալ սումերական ծագում ունին:



ՄԵԿԵՆՈՒՄ (3400 տարի մ. թ. ա.) հայ բարձրաւանդակէն մեկնումի ժամանակ նախասումէրները ունէին արդէն բարձր աստիճանի մշակոյթ: Ընտելացուցած էին մեր ընտանի անասուններուն մեծամասնութիւնը: Տէր էին նախիրներու եւ հօտերու: Ունէին կառքեր լծուած նոյն իսկ ցիւերով: Անգղի կոթողին վրայ քանդակուած է ցիւր: Երկու եղանակ միայն կը ճանչնային գարուն (gurun) եւ աշուն (Ishin), որոնք նոյնահնչիւն են երկու լեզուներու մէջ, իսկ ամառը եւ ձմեռը մեկնումէն վերջ ճանչցած լինելուն նոյնահնչիւն չեն թէպէտ կազմուած են սումէրերէնով, որովհետեւ շատ երկար ժամանակ սումէրերէնն էր գիտական եւ մեհենական լեզուն:

Ամառ=Am-har=Սաստիկ տաք: Ձմեռ=Sum-har=«Տաքը հալածող» (D. C. G.):

ՍԵՄԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՊԵԼԱՍԿԼՈՒՎԱՆՆԵՐ: Ինչո՞ւ Ալպեանները լքեցին հայ բարձրաւանդակը ու գիմեցին արկածախնդրութեան: Ժողովուրդը մը որ իր ծննդավայրին մէջ կը բարդուածի ու կը հասնի բարձր մշակոյթի, կամովին չի հեռանար իր երկրէն: Հրաբխային (Ներրուլը, Սիփան) կամ երկրաշարժային արկածներ չեն հարկադրեր մեծ հաւաքականութեան մը տեղափոխութեան: Երկու պատճառներ կրնան ստիպել զայն զանգուածային արտագաղթի, աշխարհակալութեան փափաքը եւ կամ օտար արշաւանք: Վստահարար, ճահճային, վատառողջ, ճնշիչ կլիմայ շունեցող երկրի մը տիրապետելու համար չէ որ լքեցին բարեբեր հարուստ, առուլ-ճարար հայ բարձրաւանդակը ինչ որ ենթադրել կուտայ թէ աղէտի մը ստիպման տակ տեղափոխուեցան եւ այդ աղէտը հաւանօրէն դրացի երկիրներու մէջ համաշխարհային կարեւորութիւն ունեցող գէպքերն էին:

ՍԵՄԱԿԱՆՆԵՐ: Որչափ ալ աննշան եւ հարեւանցի լինին մեր գիտելիքը այդ դարաշրջանի մասին, պատմական իրականութիւն մ'է, մեր թուադրութենէն շուրջ 4000 տարի առաջ հարաւային Սեմականներուն, Ամովրեցիներուն (Արամեաններ) խլրտումները, որոնք Միջագետք խուժելով գրաւեցին ու բնակութիւն հաստատեցին Բաբելոն, սեմականացնելով



ամբողջ երկիրը: Խնդիր է գիտնալ թէ այս վաչկատուն ցեղախումբերէն մին կրցա՞ւ Հայաստան ներթափանցել: Երբ դրական որեւէ փաստ չ'ունինք, աւելորդաբանութիւն պիտի լինէր այս մասին աւելի երկար ճառելը, եթէ Յովսէփի (1) մէկ տեղեկութիւնը չի գրաւէր մեր ուշադրութիւնը: Ըստ պատմչին Արամ(ոս)ին զաւակներէն մին Կաթէր(ոս) նախահայրն է Բագարիաններուն իսկ Ուլ(ոս)ը հայերուն:

Եթէ արտառոց կը թուի մեզ Յովսէփին տուած ծանօթութիւնը բայց ունի ճշմարտութեան հիմ մը, որովհետեւ ոչ միայն արձանագրութիւններու մէջ հայ բարձրաւանդակի վրայ շատ տեղեր ցրուած կը հանդիպենք Ուլի զաւակներու անունին (Ulu-a-ni, Ul-i-shu, Ul-lu-ba, UFlu-hi), այլ ուլուքումիի կիկլոպեան ամբոցը անժխտելի վկան է անոնց ներկայութեան, ինչպէս նաեւ Քուճարփիի դիցաբանութեան մէջ հակաստիպ ուլուքումիին յիշատակութիւնը:

Ո՞ր տեղէն եկան Ուլի զաւակները եւ ե՞րբ մտան Հայաստան: Վստահարար Արամեաններու մեծ արշաւանքէն (1200 մ. թ. ա.) առաջ: Ո՞ր ցեղի կը պատկանէին ըստ Յովսէփի սեմականներուն, բայց վերապահօրէն պէտք է մօտենալ այս կարծիքին, որովհետեւ ուլուքումիի նկարագրութիւնը հնդկուրոպական դրոշմ կը գրէ, նա կը պատկանի անխոցելի հերոսներու շարքին ինչպէս Աքաեան Աքիլլէսին խոցելի միայն կրունկէն, Օսսէտեան Սօղանին՝ խոցելի միայն ծունկէն, անոնց պէս հայ ուլուքումիին խոցելի միայն ներբանէն:

ՊէլԱՍՍԵԼՈՒՎԵԹԱՆՆՆՐ: Թէպէտ ճշգրիտ տեղեկութիւն չունինք Պէլասկեան արշաւանքի մը մասին, այսուհանդերձ հայ բարձրաւանդակի վրայ անոնց ներկայութիւնը կարելի է նկատել անժխտելի իրողութիւն, որովհետեւ փոքր Ասիոյ մէջ Պէլասկեան ցեղախումբերու երեւումին թուականը կը զուգադիպի նախասովետներու մեկնումին, անհաւանական չէ անոնց վերագրել այդ մասնակի արտագաղթը:

---

(1) Flavius Joseph. Antiquités Judaïques. Trad. Julius Weil. Paris 1900.



(1) Ո՞վքեր են եւ ուրտեղէն կուգային Պէլասկները. թէ՛ պէտ տարակարծութիւն կայ անոնց շարժումին եւ ծագումին մասին, ես պիտի հետեւեմ ամենալեւրջին տուեալներուն:

Մեր թուազրութենէն 4000 տարի առաջ Իրլանտայի եւ Յունաստանի ծովեզերքին միջեւ դանուած երկիրները աստիճանաբար խորասուզուեցան ծովու մէջ ինչոր պատճառ եղաւ կէմբրօ-կեղտերու զանգուածային դաղթին ի մասնաւորի դէպի հարաւ եւ Միջին Արեւելք: Պէլասկներ անունով ճանչցուած այս ժողովուրդը հնդեւրոպականներ չ'էին: Յունաստանին եւ Պալքանեան երկիրներուն տիրապետելէն յետոյ երեւցան Փոքր-Ասիոյ մէջ իրենց հետ բերելով հնդեւրոպական ցեղախմբեր (կանէզգեաններ, հարրիաններ եւ թերեւս Արմա-Արմէններ ալ) ու յառաջացան մինչեւ Պարսկաստանի արեւմտեան սահմանազուխը կանգ առնելու համար հաւանօրէն Չարանտա, այժմեան Չարեւանդ գաւառը:

Հայաստանի ինչպէս նաեւ սահմանակից երկիրներու մէջ անոնց ներկայութիւնը կը հաստատուի մի քանի անուններով, որոնք հասած են մեզ ի մասնաւորի Պարշուհանտա, Լանտա, Պուրուշիանտա, Քիզվանտա, Չարանտա եւլն., որովհետեւ ընդունուած է որ նոսա եւ ասոսով վերջաւորեալ անունները Պէլասկ-Լուվեան ծագում ունին: Պէլասկ-Լուվեաններուն կարելի է վերադրել նոյն վերջաւորութիւնը ունեցող դիցանուններն ալ, ինչպէս Շանքա, Վանտա, Թարիուտա, որոնք կը պաշտուէին թէ հայերէն եւ թէ նախահիտիտներէն: Կը կարծուի թէ Տատտա դիցը որ հաւանաբար աստուածն էր Դատվան քաղաքին եւ որու անունէն կրնան սերիլ տօթ եւ տաք բառերը ինչպէս նաեւ Արմա=Լուսին անունը Պէլասկ-Լուվերէն են:

(1) Ըստ ոմանց Պէլասկներու ծագումը ասիական է: Յունաստան մեկնած են ցամաքային ցամաքով եւ ծովու ցամաքով վերադարձած իրենց նախկին բնակավայրը: Նոյն ցեղին կը պատկանին կրետացիները (Միհոսեանները), ուր հիմնած են Կնոսոս քաղաքը: Հնդեւրոպականներ չ'են: Նոսա եւ Ասոսով վերջացող անունները Պէլասկեան ծագում ունին: Յառաջացած են մինչեւ պարսկական սահմանը:



Վայրենիներ չէին Պէլասկները. անոնց կը վերագրեն ոչ միայն Կրեոէի մը Կնոսոսս քաղաքին հիմնարկութիւնը եւ էլյապ կղզիին մէջ առաջին մետաղագործութեան շահագործումը այլեւ Յունաստանի մէջ շատ հին ստորերկրայ մեծագործ շինութիւններ :

Այս արշաւանքէն ամենէն շատ տուժողը Վանայ լճի աւազանին բնակիչներն էին, Հայաստանի ամենէն քաղաքակիրթ եւ ճարտարարուեստ քաղաքները, որոնց մէջ Արհիտանն : Սոսնք ստիպուեցան լքել իրենց ծննդավայրը հետերնին տանելով ոչ միայն բարձր մշակոյթ մը, այլ Պանթէօն մ'ալ առանց տօտէմի, արդէն տիեղերականացած եւ ի մասնաւորի իրենց աստուած Զու-էն կամ Սու-էն որ դարձաւ Սումերիոյ խորհրդանիշը (Ch. F. J.) :

ՍՈՒՊԱՐ-ՀՈՒՐՐԻՆՆԵՐ : Մեր թուագրութենէն 3400-1800 տարիներու ընթացքին շատ կարեւոր դէպքեր տեղի ունեցան եւ ամենէն առաջ ջրհեղեղը :

ԶՐՀԵՂԵՂ : Ինչ որ ալ լինի ջրհեղեղին պատճառը, մակընթացութիւն մը եւ կամ սառցակոյտերուն յանկարծական հալելուն հետեւանքով գետայարոյցներ ամէն պարագային իր իրականութիւնը անվիճելի է, ինչ որ վիճելի է իր գործած աւերին անսահմանութիւնը եւ բոլոր շնչող էակներու փրկութիւնը տապանի մը միջոցաւ, որ վերջապէս տեղաւորուած էր տապանի մը մէջ որ վերջապէս եկաւ հանդէսը Հայաստան Գօրֆուրա լեռան վրայ : Արդեօք Գօրքուրա հին անո՞ւնն էր Այրարատին. աշխարհագէտները այսօր թէպէտ կը նոյնացնեն Նիսիւր լեռան հետ, բայց այդ անուան ստուգաբանութիւնը նոյնիմաստ լինելուն Այրարատ անուան հետ կարելի է ընդունիլ որ հին ատեն Գօրքուրա կը յորջորջուէր նաեւ Մասիաց սարը (Sar=Թագաւոր) = «Մասիսներու Թագաւորը», հին աշխարհագէտները (Պաղոմէոս, Ստրաբոն) Մասիս կ'անուանէին Հայաստանը Միջագետքէն դատող լեռնաշղթային մասը : Ստորեւ Գօրքուրայի եւ Այրարատի ստուգաբանութիւնը :



Kur=*լեռ* (D. J.) kur-kur=*«լեռներ»* + a=*«հայր»* (ad=*«լեռներու հայրը»*):

Այրարատ = Hur-ar-at = *«լեռներու շողախալ հայրը»* (Dr. C. G.):

Անշուշտ այս աշխարհակործան աղէտը չխնայեց Հայաստանը բայց դորձած աւերը Միջագետքի մէջ պատահածին ոչ սաստիւթիւնը կրնար ունենալ եւ ոչ մեծութիւնը վստահարար լեռնաշխարհի մէջ բազմաթիւ դիւղեր եւ աւաններ պերձ մնացին ու բնակիչները նոր եռանդով փարեցան աշխատանքին ու շարունակեցին բարգաւաճել:

ՍԵՄԱԿԱՆՆԵՐ: Նոյնաչափ եթէ ոչ աւելի մեծ եւ ծանրակշիւ հետեւանք ունեցաւ Սեմականներու երեւումը Սոս պար-Հուրրիներու, ըսենք Հայերու ճակատագրին վրայ: Շարքուքին, Սումէրիան նուաճելէն ու Կապադովկիոյ մէջ տասնը-եւեօթ թագաւորներու դաշնակցութիւն մը ջախջախելէն յետոյ կը ներթափանցէր Հայաստան, ուր երկար շրջադաշիւէն յետոյ միայն կը վերադառնար իր երկիրը: Երկար ժամանակ չ'անցած թողը Նարամսին Լուլուպէները (1) ընկճելէն յետոյ իր բնակութիւնը կը հաստատէր Պրաք, Հայաստանի սահմանակից քաղաք մը: Նարամսին պարտագրեց Սումէրերէնի տեղ Աքքատերէնի դորձածութիւնը: Սումէր-Աքքատական բաւաւրաններ երկասիրուեցան: Աքքատերէնը դարձաւ միջագոյն լեզու, բայց ինչպէս գրեթէ ամէն երկիր, Հայաստանի մէջ ալ Սումէրերէնը շատ երկար ժամանակ մնաց գրական, գիտական եւ մեհհենական լեզու:

Այս բարենորոգումները իրաւ է թէ ներմուծեցին սեմական ազդեցութիւնը մեր մէջ սակայն նոյնքան մեծ եւ խորունկ չեղաւ, որչափ նախահիտիտներու մօտ: Այս դարաշրջանին է որ աքքատական իշտար եւ էա աստուածները փոխանորդեցին Սուպար-Հուրրի, այսինքն հայ Պարթէօնին

(1) Կարելի<sup>6</sup> է նոյնացնել Սլ եւ Լսլ (լուլուպէ) անունները եւ ենթադրել թէ Նարամսինէն հալածական Ուլերը, որոնք սեմական չէին երբ մտան Հայաստան: Լուլուպէները նախորդներն են այսօրուան լուլանիներուն, որոնք Սուլէյմանիէ կը բնակին եւ Գիւրտ են:



ի ն ն ի ն ա եւ Է ն Է ի աստուածները, ի ն չ պ է ս Հ ա յ Zu-en եւ Lu-zu-en, Է զ ա ն Ս ի ն եւ Լ ու լ ի ն (2) :

Բայց այս աշխարհակարգութիւնները անսպասելի հետեւանք մ'ունեցան. Հարաւային ցեղերու մի մասին ի մասնաւորի Տայ ցեղախումբերու տեղափոխութիւնը կամ փախուստը զէպի հիւսիս ,միասին տանելով իրենց մեծ գից Տայք կամ Հայկը=«սկայասպանը» : (Ta-ig=«սկայասպան» . Ta=«ղարնել, վոնտել, ոչնչացնել» (Tag) :

Ճարտարարուեստը, մետաղագործութիւն եւ ի մասնաւորի քանդակագործութիւնը մեծ շտապադիմութիւններ բրած էին : Լուսիի թանգարանին մէջ գտնուող աւիւծի արձան մը, որու վրայի արձանագրութիւնը կը վկայէ Սուպարտուի մէջ կերտուած լինելը կը նկատուի այդ դարաշրջանի գլուխ գործոցներէն մին : Այս կենդանին կ'ըսէ Պարբո (1) թէպէտ փոքրագոյն բայց ոչ ստորագաս Ուրի մէջ կերտուած ցուլե՛րէն : Ըստ նոյն հեղինակին, որ Նուկէյբոյի հետ միատեղ կարգացած եւ թարգմանած են արձանագրութիւնը, այս արձանը կերտուած է մեր թուարգրութենէն 2400-2200 տարի առաջ եւ Ուրբէշի թագաւոր Թէսարիի կողմէն նուիրուած Պիրիկալ մեհեանին մէջ գտնուող իր Շրմէկէ գիցուհիին :

Ըստ Պարբոի Ուրբիչ կը գտնուի Սագուրի եռանկիւնին մէջ որ հետու է Սուպարտուէն. կը սխալի նոյնպէս երբ կը կարծէ թէ Շրմէկէ գիցուհին Իչտարն է : Ըստ մեզ Ուրբիչ

(1) Parrot (André) et Jean Nougeyrol. Un document de fondation hurrite. Revue d'Assyrologie 1948, ainsi que A. Parrot : Sumer.

(2) Մեր մէջ երկուքն ալ գործածական էին. Ե. Մումենաւնի ինձ դրկած Հին Հայաստանի լուսնալուսն տումարի մէկ պատկերացումի վրայ Լուսինը նշանակուած է Սինու ձեւին տակ երբ մեզ կը ցուցնէ իր խաւար կամ կէս խաւար դէմքը եւ Լուսինու երբ շողափայլ կը փայլի երկնքի վրայ :

Lu=«Տէր, Աստուած», իսկ ու=ափստական վերջաւորութիւն Սումէրերէն Su-en=կրնայ նաեւ քարգմանուիլ խաւարի աստուած՝ Su=սեւ :

Lu=«Տէր, Աստուած. մարդ» այսօր իսկ գործածական է Մասուրի բարբառին մէջ «լաօ» ձեւին տակ :



այժմեան Արճէչն է, իսկ Շրմէկէն հուրրի-հայերու արեւու  
դիցուհին է անուանապէս յիշուած Քումարիիի դիցարանու-  
թեան մէջ, որուն կը վկայէ նաեւ իր անունին ստուգարանու-  
թիւնը, որ աքքատական գրոշմ կը կրէ :

Shmege = Shemu = oge = Shemu = «երկինք» (աք-  
քատ) + ege = «Թագուհի» (nin) = «երկինքի Թագուհի» :

Եթէ վերեւ յիշուած առիւծին արձանը դարաշրջանի  
դուրս դործոցներէն էր, բայց միակը չէր : Սեւանայ լճի մօտ,  
Լճաչնի պեղումներու ատեն արոյրէ (պղինձ) բազմաթիւ  
առարկաներ, ապարանջաններ, մատանիներ, ի մասնաւորի  
հարուստ Թաղալայրի մը մէջ գտնուած արոյրէ (պղինձ) պա-  
տերազմական կառք մը կը վկայեն մետաղագործութեան վե-  
րին աստիճանի զարգացումը :

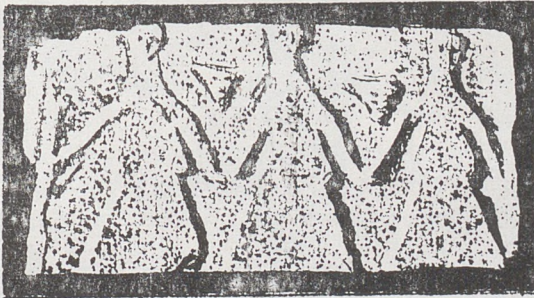
Զուգընթաց կը յառաջդիմէին նաեւ արհեստները, ի մաս-  
նաւորի հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստը : Շումրա Ուկար-  
տուի Թագուհի Ահատ մեկքուի օժիտին մէջ բազմաթիւ Թան-  
կարժէք առարկաներու հետ կը գտնուէր նաեւ հուրրիական  
կերպասէ պատրաստուած քսան հագուստ :

Երկրագործութիւնն ու պարտիզպանութիւնն ալ զուգըն-  
թաց կը յառաջադիմէին : Շարրուքին (2500 տարի մ. թ. ա.)  
Հայաստանէն իր հետ կը տանէր բազմաթիւ պտղատու ծառեր  
եւ տունկեր, որոնց մի մասին անունը կը գտնուի մեր բառա-  
րաններու մէջ ինչպէս, Hashur = «խնձոր» . Salluru = «սալոր» .  
Tittu = «թութ» . Sirdu = «Զէրտալի» (կուոր լեզի ծիրան, դա-  
ւառարարառ) . Halluru = «ոլոռն» . Lubia = «լուբիա» :



Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

- Charles F. Jean — Milieu Biblique 3 vol.  
Delitzsch (Friedrich) — Sumerische Glosser  
Friedrich (J.) — Kleinasiatische Sprachdankuiäler  
Hilaire de Barenton — L'Origine des Langues, des Religions et  
des Peuples.  
Langdon (Stéphan) — A Sumerian Grammar.  
Jestin (Raymond) — Le verbe sumerien  
Jestin (Raymond) — Le verbe sumerien (complément).  
Gulbenkian (D. C.) — Contribution à la Préhistoire du Moyen  
Orient.

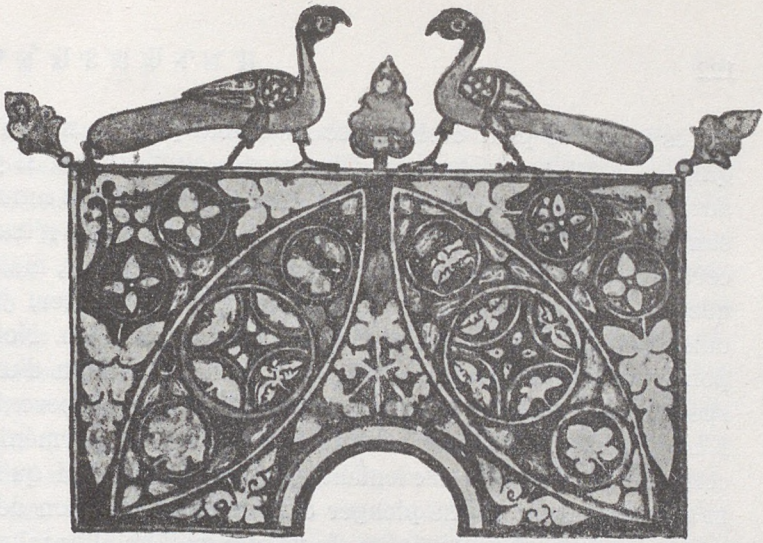






Խորանագարդ Նչեցիի Աւետարանին (ԺԳ դար)  
*Frontispice Bible de Netchetsi (XIV<sup>e</sup> siècle)*





LUC-ANDRE MARCEL

## REGARDS SUR UN ALPHABET

**J**'ai parfois rêvé d'un livre qui s'intitulerait : « *Voyage d'un ignorant à travers le monde* ». Il y serait conté tout ce que peut pressentir et remarquer un homme plongé dans des conditions sociales dont il ignorait les structures. Son ignorance même, (je ne dis pas sa sottise), servirait en quelque sorte de révélateur, sinon de repoussoir. Elle le préserverait d'une assimilation qui atténuerait ses surprises. Il serait un étranger « pur », et, certes, beaucoup de remarques singulières et fort précieuses lui monteraient à l'esprit, qui pourraient n'être pas si contradic-



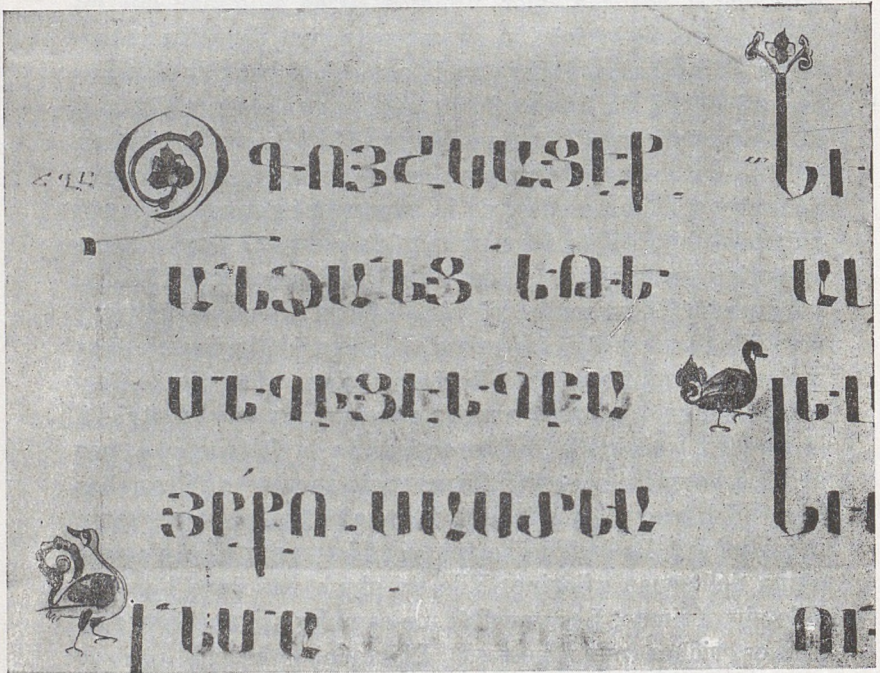
toires qu'on le peut croire avec les remarques du savant qui, lui, aime à pénétrer les dessous des civilisations. Il y aurait là, j'imagine, un jeu entre des antipodes assez amusant. Du reste, c'est un peu ce qui m'arrive, et je n'irai certes pas jusqu'à dire que mon ignorance est vertu, mais que, dans l'obligation qui m'astreint à la supporter, je dois trouver matière à rêverie et tirer tout de rien. Non point tant, il est vrai, de rien, que d'une réfraction d'un spectacle en moi tel que les événements me le proposent. L'intérêt est de savoir si ce que je pressens de l'Arménie coïncide avec ce que, réellement, elle est. C'est ainsi qu'il m'arriva souvent de me plonger dans la contemplation des lettres de l'alphabet arménien. Je ne sais quoi en elles m'intriguait, comme m'intriguait la sonorité de la langue. Lorsque soudain me vint à l'esprit de faire un rapport, fût-il hasardeux, entre la quantité particulière d'un graphisme et du son correspondant et le sens que je pouvais avoir de la psychologie arménienne. Aussitôt des contradictions entre ce que disaient certains Arméniens de leur langue et ce que, dans ma grande ignorance, j'y voyais, apparurent. Il la disent souple et très apte à capter les moindres fluctuations de l'esprit. Proche en cela du grec. Or, ce qui me frappe en ces graphismes arméniens est la forme de leur autonomie. J'y vois un pouvoir d'affirmation de soi qui exige d'abord la puissance bien plus que la souplesse. Preuve : la sévérité et je dirai même l'ascétisme du dessin des lettres. La droite prédomine. Peu d'ornements. Une grande économie des courbes. Peu fleurie, si j'ose dire, et n'ayant pas du tout, par exemple, l'élégance flexible du grec, l'arabesque abstraite de l'arabe classique. L'arménien n'est pas joli. Du reste, un peuple de paysans et de montagnards n'est jamais joli, mais viril. Surtout lorsqu'il subit de cruels assauts tout au long de son histoire. J'en déduis que la langue arménienne se prête plus aux choses concrètes qu'abstraites, ou plus exactement, qu'elle se plaît et qu'elle excelle à suggérer ou saisir l'abstrait par le concret. Elle incarne l'idée, si j'ose dire, et de ceci j'ai certitude, du



fait même que toute la poésie arménienne ne cesse pas un instant de réaliser merveilleusement cet alliage. (J'aurai l'occasion de le démontrer d'abondance plus tard.) Ce qui me frappe encore est le rapport singulier entre l'architecture arménienne classique et le caractère du graphisme de la langue. Il ne peut y avoir là que diverses variations mais non point des contradictions caractérologiques sérieuses. La conjonction des deux est flagrante. Or, notre art roman paraît dériver en bien des points de l'art classique arménien. Comme par hasard la conception romane est fort austère. Riche de symbolique, de concepts mathématiques, mais réalisée selon un empirisme singulier qui lui confère tout à la fois un aspect principal des plus volontaires et une naïveté, je veux dire une fraîcheur de naissance, qui sourd de terre. Corps sans complaisances, esprit sans divagations. C'est une des manifestations de l'art de se tenir au milieu. Rares sont les exemples d'excès graves, dans un ou l'autre sens, de la race arménienne. Elle n'a point de philosophes éperdus, peu de poètes délirants, aime volontiers sa règle et se mesurer à elle, se plaît à bâtir et solidement. Le mauvais goût qui l'altèrera parfois provient plus d'influences forcées que d'une tare fondamentale. Les malarias durent peu dans l'art arménien authentique. Certaines stèles anciennes aussi s'apparentent par le style à la rudesse originelle du caractère de la langue. A nos oreilles l'arménien sonne franc, mais sans ce qu'il est habituel d'appeler la musicalité. (Le malentendu sur ce terme m'exaspère.) La langue ne fait pas glcu-glou. Elle n'a rien d'une délicieuse gélatine. Elle ne sinue pas dans l'oreille. Elle s'y affirme. Les voyelles me semblent pures. Les consonnes riches mais nettes. L'arménien mâche peu de brouillard. Ainsi donc, le génie véritable de la langue me semble à l'opposé de l'enflure. D'une molle enflure. Attention ! je l'entends dans son origine, car, par la suite, quelquefois, une bizarre éloquence gonflera ou emmiellera une texture linguistique qui y répugne en essence. On remarque du reste cette enflure dans tous les peuples occupés par les turcs. Etrange effet dont il nous faudra reparler.



Orientalisme ambigu. Mieux vaut à nos yeux le sel de l'origine, et ne pas perdre de vue les lettres de Mesrop ou l'architecture de telle église d'Ani, les enluminures du XII<sup>e</sup> siècle et les écrits des anciens. Verte leçon !





SARGAVAK DE BERDAK  
(XVI<sup>e</sup> siècle)

## ELOGE DU VIN

*Fruit d'Honneur et de Royauté  
Beau de Beauté essentielle,  
Voici ton éloge, ô raisin.*

*Pesante pierre précieuse  
Tu es rondeur suave et lisse ;  
tortils de ta robe sont d'or,  
tu es des perles sur de l'or.*

*Blanc ou noir ou rouge solaire,  
jaune comme l'ambre ou l'encens,  
au secret du cœur tu projettes  
feu limpide, sage folie.*

*Immortalité de ce monde,  
tu encombras les bras de l'ange  
quand il vint visiter Noé.  
Tu fus la très juste allégeance.*

*Je te coupe, je t'emporte,  
je t'écrase, je t'agite,  
ah ! débonde-toi, fleuve noir,  
exalte ta danse en ma gorge,  
Feu sans feu, claire nuit brûlante,  
rose future dans ma tête !*



*Les Rois de neige et d'or, les Juges,  
les graves Seigneurs pleins de guerre  
s'agenouillent au bord de Toi.  
En tes rubis leur loi se pense.*

*Par Toi, fleur d'argile et de foudre,  
Celui qui presse mille serfs  
dedans ses paumes orgueilleuses  
s'oublie tout dans un chant d'amour.*

*Celui, clouant dans sa poitrine  
l'aigle rouge aux yeux de colère,  
soudain pleure d'un rossignol.*

*Celui qu'amour déçu tourmente  
ainsi que l'arbre gel et vent,  
Son front est suave grenade.*

*La goutte de Toi concilie ,  
élude, recrée ou délire.*

*Le pauvre clair de pain et d'eau  
dès que sa langue tu consumes,  
sa face est d'un ciel étoilé,  
ses poings, citernes de largesse.*

*L'aveugle aux yeux de nuit frappés,  
dès que ta flamme l'a connu,  
aperçoit les villes heureuses,  
la scintillation des mers nues.*

*Tu fais langue vive le plomb  
qui soudait les joues du muet.  
Possédé de ta gaieté pure  
il est ce bouquet d'oiselets.*



*Sang du Christ dans la main du prêtre  
à prime aube sacrifié,  
tu changes lèpre en fleur de lys,  
tu expies les clous du pécheur.*

*Toi, source forte en un flanc maigre  
haute fleur dardée sur la Croix  
Tu es royaume aux Douze étoiles,  
Diadème de Dieu de Dieu.*

*O O Sargavak de Bardak,  
es-tu fou d'aimer tant le vin  
et clamer si haut son éloge !  
A son feu, gagnas-tu jamais  
de quoi changer ta bure en chape ?*

*Je suis du Vin servant très humble.  
Digne servant n'use que d'eau.  
Je n'ai loué que le Calice  
dont la flamme nous sauvegarde.*

Traduction de L.-A. MARCEL





YEGHICHE TCHARENTS

## VERS L'AVENIR

Mon âme (elle est immense) aujourd'hui est emplie  
de chants confus et de murmures.  
Mon cœur est déchiré de courants incendiaires,  
électriques.  
Mon âme, voici, est un poste d'émissions :  
elle s'adresse à toute la terre, à l'univers des hommes.  
Il est élevé le poste de mon âme.  
Il est haut et autant solide que le mont Ararat.  
Oui, il est puissant, — et formidable.

Dans ces contrées ardentes et labourées d'orages,  
pour d'innombrables cœurs, des plus proches aux plus lointains,  
je suis le chantre  
de mes milliers et milliers de camarades...  
Cette joie qui est l' « aujourd'hui », ce grand élan,  
je puis les transmettre à l'avenir, je le dois,  
C'est pourquoi mon chant est victorieux,  
c'est pourquoi ma voix est ferme et puissante, autant que  
l'Éternité...

Ohé ! vous les lointains, vous les proches,  
vous dans les usines,  
dans les mines,  
vous dans l'immensité des steppes, dans les forêts,  
vous en tous lieux, en tous les coins,



vous de fer et de bronze, vous de terre ou de mine,  
ohé, mes frères innombrables, bercés par mon chant,  
dites, dites-moi qui donc aujourd'hui possède en partage notre  
volonté forgée au feu,  
notre force qui arde,  
et ce sort enviable,  
cette chance universelle ?

Qui donc aujourd'hui les possède ?

Nous, nous, les hommes nouveaux. Nous sommes milles et milles.  
Nous n'avons pas de nombre.

Pareille à un disque de fer aux dimensions immenses,  
la volonté d'acier de nos milliers de frères —  
universelle —  
oui, nous avons déjà, dans un terrible élan, jeté cette volonté  
comme un pont où s'affrontent les tempêtes des jours futurs,  
vers l'avenir !

Traduction de H. JUIN



## POUR LE SOLEIL

C'est une main armée de fer qui lança, là-haut, cette cymbale d'or!  
 Elle brûle, la cymbale d'or !  
 Elle est une blessure sanglante !  
 Voici que l'hyacinthe brûle, dans le ciel,  
 et le sang s'écoule, chaud !  
 Dans le ciel : une immolation lumineuse...  
 — Comme est bonne la fatigue du feu !

Ce qui est bon brûle.  
 Ce qui est bon brûle toujours.  
 — Grand soleil par dessus l'éclatante terre. —  
 Tant que dure ta vie, — avance et brûle,  
 et que le feu du soleil soit partout autour de toi,  
 mais aussi : que du soleil il ne demeure rien !  
 — Grand soleil par dessus cette terre éclatante,  
 Aussi longtemps que dure ta vie, avances et consumes-toi !

Seulement boire à longs traits le parfum lumineux de ce soleil,  
 du soleil, oh ! le goût du soleil calme,  
 voici ce que désire mon cœur, et rien d'autre...  
 Et vivant en ce brasier, soleil pareil au sang,  
 baïonnettes effilées, parfums, et l'amour,  
 des chants puis des couleurs, le sang tendu,  
 joie, joie, et la saveur du soleil,  
 et des chevaux, et de l'or, des ovations, des appels, de grands cris,  
 — qui donc plus que toi, goût du soleil, peut apaiser les hommes ?

\*



HUBERT JUIN

## ART POÉTIQUE

Chanter l'oiseau, la feuille, le retour du fruit, les  
blasons de la femme étendue toute nue dans la  
voix qui chante,

et la chaleur des seins,  
la houle de ce ventre, et l'aubépine très foncée de  
la nuit une moiteur égale à celle du Vieux-Port  
sous les cymbales obliques du soleil !

Les barques au départ se pressent et s'épuisent, con-  
currentent les eaux, s'alourdissent de sel, c'est  
l'égal champion des Olympiades prenant élan  
contre les roses multiples de Céphalée,  
et bondissant enfin : une voix, une voix qui fait eau  
sur tant de mers tant de fois dites...

Chanter la pleine voix où vont les autres, les deux  
mains réunies, puis abaisser la dextre et mon-  
trer dans le marbre

la claire empreinte d'un pied nu ! Montrer l'homme  
partout. Dire des mots nouveaux pour des  
choses anciennes, ou,  
au contraire,



sonner de vieilles syllabes une fois encore revenues  
 en l'honneur de celui qui mesure la terre et sa  
 besogne faite va plus loin  
 pour mesurer les cieux,  
 et faisant du monde reconnu deux parts égales où la  
 lumière et l'ombre se combattent. se déchire lui-  
 même  
 et s'abreuve de sang. C'est l'homme, le bifrons, le  
 double masque : celui qui dit le vrai, celui qui  
 dit le faux,  
 celui qui sème et ne moissonne,  
 celui qui brûle, celui qui crie.  
 Chanter l'épouse, aussi la vierge, l'amante nue dans  
 le verger, la fille des rues qui tend les seins aux  
 impures semences des quatre vents. Chanter la  
 lumière de la peau, le rein qui défend, la gorge qui  
 se noue; l'ennui du quartier Monge;  
 Chanter celle qu'on aime. Condamner la torture, in-  
 jurier les faussaires, renoncer l'assassin.  
 Illustrer la victime.  
 Chanter, chanter profondément.

H. J.



## ՍՓԻԻՌԲԱՅԱՅ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Պիտի երբեք չուզէիր տուն տալ երգին այս անգութ  
Ու խորասոյղ նայիլ վար, սրտիդ մոռայլ քառսին...  
Կրակն ինկեր է սակայն իր աւերով հրանուտ  
Ու սասաներ հիմն հողույդ, ապրումներուդ մարդկային...

Ինչ որ քու կեանքդ սիւն առ սիւն կը խորտակէ տակաւին,  
Այս առօրեայ եւ այս վատ խաղաղութիւնն է պղտոր...  
Ո՛չ պատերազմ, ո՛չ պայթող ռումբեր, դէնքեր ու սրէին,  
Բայց ի՛նչ կորուստ մեր կողմէ, ռազմադաշտին մէջ այս նոր:

Կը տառապի՛ս խղճահար՝ եղելութեան դէմ այս մութ,  
Մ՞յս էր ցեղին նահատակ՝ բերուելիք տուրքն ապագայ...  
Եղեունէն վերջ յիսնամեայ՝ ո՛ր, ճերմակ ջարդն այս անգութ.  
Մեր մեռելներն երկու հեղ կարծես կուլանք մենք հիմա...

Ահաւոր է, ահաւոր, դիտել զաւակդ հարազատ  
Ու չբռնանել անոր մէջ նոյնութիւնն հայ ոգիիդ.  
Մեւ աչքերուն մէջ ճանչնալ մեծ հօր պատկերն անաղարտ  
Բայց դո՛ց գտնել իր սրտին աչքերն յոյսիդ դէմ ընդմիշտ...

Գիտնալ, աւա՛ղ, որ իր մէջ հայ ցեղդ կորո՛ւստ մը կուլայ...  
Ֆիզիքական, հոգեկան կորուստ մ'անդարձ թանկագին...  
Եւ ինչ որ քու էութիւնդ կը սասանէ անխընայ՝  
Անյոյս, անել պայքարդ է, ընդդէմ այս մեծ աւերին...:

Երբ տաժանքովն հոգիիդ եւ արցունքիդ շիթերով  
Ըրիր պարտէզդ ա՛լ պատրաստ ծաղկաքաղին համար նոր՝  
Տեսար ինչպէ՛ս անարժան օտար ձեռքեր անդորով  
Մահապսա՛կը հիւսեցին վարդ, Շուշանո՛վդ լուսածոր...:

Բոյր իղձերդ, երազներդ կենդանացնե՛լ զաւկիդ մէջ,  
Կապել յոյսերդ անթեղուած իր գեղեցիկ հասակին,  
Նաու մը պէս ամրակուռ մաղթել իր երթն անընդմէջ,  
Բայց տեսնե՛լ որ հոսանքներն՝ առած քու դանձը կը տանի՛ն:



Անչափելի վիհն այս սեւ որ օրէ օր կը լայննա՛յ  
 Ու կը քանդէ կռուանն հին որ քեզ ափին կը պահէր,  
 Քու դէմդ այլեւս անդունդնե՛ր անէութեամբ անվրկայ,  
 Մոռացութեան մէջ բացուող, կործանումի խոր գիշեր...:

Պիտի երբե՛ք չուզէիր տուն տալ երգին այս անգութ,  
 Ոչ իսկ նայիլ խորասոյգ քու դէմ բացուող քառսին,  
 Կրակն ինկեր է սակայն ու կեանքդ ըրեր մոխրակոյտ,  
 Օգնութեան կանչդ է կարծես որ կը կրկնես չորս ծագին...:

## ԴՈՒՔ ՈՐ ԿԸ ՊԱՅՔԱՐԻՔ...

Դուք որ կը պայքարիք յանուն բարձունքներուն,  
 Ջանուն մարդկայնութեան՝ որ իր դէմքն է փոխեր,  
 Դուք որ ճշմարտութեան հրայրքովն էք լեցուն,  
 Գաղափարին պայծառ սիրահարն ու տէրէր...:

Դուք որ խրնիքի մէջ կամ վանքերու բնակիչ՝  
 Ուզեցիք կեանքն օծել ազնուագոյն բոցով,  
 Կեանքին իմաստն ընել մարդկայնութիւնը ջինջ  
 Ու փոխանցել խօսքին՝ ներքին հուրն ու կորսով,

Ո՛վ դուք որ ապրեցաք տեսիլներով անմար,  
 Դուք, բարութեան, գութին նորոգիչներդ արի,  
 Նայնացուցիք ձեր աչքն՝ աստղերուն հետ պայծառ...:

Բանաստեղծներ՝ վրասմ, լոյսեր դուք խորհուրդի,  
 Ի՛նչ փոյթ թէ վաղաժամ կըսպառէք ջիղ, հռանդ,  
 Ձե՛զ է տըւած բնութիւնն՝ հոգին իր արգասանդ...:



## ՕՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Վերածնէ  
Փռչիի վերածուած  
Յոյգերու վիշտերու  
Արձանակերտ ամայութեան մը վրայ :

Վերածնէ  
Այս վիթխարի  
Վայրագ լուսեան  
Մռցուած այս սրտին  
Հեռներուն վրան :

Վերածնէ  
Սհաւոր ավաստանքի  
Այս ցամբան վրայ :

Քանի դեռ  
Բերնիս մէջ  
Լեզու մը կը դողդոջայ  
Պատրաստ խօսելու  
Եւ յօրինելու համար  
Գեղեցկագոյնը երգերուն :

Վերածնէ այսպէս  
Փռչիի վերածուած  
Յոյգերու վիշտերու  
Արձանակերտ ամայութեան մը վրայ :



ԱՐԱՔՍԻ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

## Բ Ա Խ Տ

Հանգըրուանին երբեք հասած մեկն քամրոյդներ,  
Միշտ կէս քամրէն ետ դառնալու դեռ ըստիպուած,  
Ո՞վ պիտի տայ մխիթարանքն այն գերիվեր  
Վերադարձի հեծկըլտանքին, - ճա՛նց սրտաբաց:

Ո՞վ պիտի զգայ տառապանքը մեր կարօտին,  
Եւ անհանդարտ սպասումին՝ չար օրերու,  
Ու քախիծը երբոր խեղդած է ալ հոգին,  
Ուր նայուածքը բաց ծովերուն մէջն է հեռուն:

Զի այդ քամբան, մերք լուսեղէն ու մերք մըքին,  
Ուրկէ անցան եւ պիտի դեռ անցնին շատեր,  
Զունի կայան, չունի նշան եւ կամ գիրեր...  
Որ մոլորած քամրոյդին ելք մը ցուցնէին:

Մինչ մեկնումով ոգետրեալ ու բարախուն,  
Կռովքի պահ՝ ըսպասումը վաղուայ լուսուն...  
Ան հաւատով, ի՞նչ անձկութեամբ պիտի դիմէր  
Գեպի լըրումն իր երագին որ իտեպն էր...:





# ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ

(Մահուած 20րդ Տարեկիցիս առքիւ)

Վիէննա, Դանուբ գետի ափին, կանանչ եւ բարձր ծառերով շրջապատուած Մայրանոցի մը մէջ, 31 հոկտեմբեր 1874ին ծնաւ ստեղծադործ հայ ցեղին տաղանդաւոր մէկ զաւակը Էտկար Շահին, ուր՝ կը գտնուէր մայրը զարմանումի համար: Որով այս տարի իր ծննդեան իննսուներորդ տարեկարձն է:

Դաստիարակութեամբ եւ ազգային զիտակցութեամբ օժտուած ծնողքի մը միակ զաւակը, դարձած է սիրոյ եւ ջերմ գուրգուրանքի առարկայ, մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցած է Գառըղիւղի մէջ, Պոլսոյ հայաչափ արուարձաններէն մէկը, Մարմարայի եզերքը: Հայրը, Պետրոս Շահին, պատանի Էտկարին հայեցի կրթութիւն մը տալու համար, ուղարկած է զայն հոն հաստատուած Մխիթարեան հայրերու վարժարանը:

Գիրքերու, զրչի ու մատիտի հետ առաջին շփումին իսկ ցուցաբերած է մեծ հակում եւ ընդունակութիւն դժելու եւ նկարելու: Անվարժ մատներովը սկսած է գծել իր շուրջի առարկաները, եւ ոչ մէկ նիւթ իր տեսողութենէն չէ վրիւզած, ե՛ւ ահա տարին չլրացած սկսած է արտայայտիչ նմանողութեամբ գծել իր դասընկերները եւ ուսուցիչները, ինչպէս նաեւ պոռոյտներու ընթացքին, տեսարժան վայրերը՝ իսկոյն ուրուագծած է տեսրակին մէջ:

Շահին բախար ունեցած է աշակերտելու ժամանակակից բաւազոյն ուսուցիչներէն, բարձր հմտութեան տիրացած նկարիչ Մելքոն Տիրատուրեանի, Շահինի բացառիկ կարողութեան խանդավառ գնահատողը, որ իր մասնաւոր հոգածութեան առարկան դարձուցած է զայն եւ իր ցուցմունքներով մեծապէս սատարած անոր յառաջիմութեան:



Վարժարանի շրջանը աւարտելէն յետոյ, ծնողքը, Տիրատուրեանի խորհրդով, Շահինը ղրկած են Վենետիկ, Մխիթարեան հայրերու Մուրատ-Ռափայելեան ուսումնարանը: Վարժարանի Տեսչութեան հետ շփման առաջին օրէն իսկ, իր բացառիկ տաղանդը նկատողութեան առնուելով թոյլատրուած է իրեն որ միմիայն նկարչութեամբ եւ լեզուններու ուսողութեամբ պարապի:

Վենետիկ, ձեռահիւս ժանեակներու նրբութիւնը ունեցող գեղարուեստական քանդակներով զարդարուած իր պալատներովը, կախարդող ու դիւթական հայելիներու նման երփներանդ ցոլարձակումներով ջրանցքները՝ մետաքսաթել շալերով պնտուած պարմանուհիներու հեշտասէր շարժումներովը ծանօթ, Ալբրիականի այս չքնաղ թագուհին, դարեր առաջ ներշնչումի աղբիւր եղած էր ձիորճիոներէն մինչեւ Թիցրիանի, Թինթորէթոյի, Թիէփոլոյի իրապաշտ յղացումներով ստեղծագործութիւններուն, վառ եւ կենդանի դոյներով անդերազանցելի նկարներուն:

Շահին, երկու տարի վաստակաւոր ուսուցիչներու հսկողութեան տակ, արտակարգ եռանդով, գծելու, նկարելու եւ դիտելու արուեստին՝ խորապէս թափանցելէ, հակներու այս մեծ հոյլին կերտած նկարներն ու յղացումները ուսումնասիրելէ յետոյ, կենցաղային նոր տիպարներ տեսնելու, անծանօթ հորիզոններ դիտելու, ինչպէս նաեւ Փրանսական դպրոցի նրբութիւնները եւ արդիական յղացումները ուսումնասիրելու համար քրտներկու տարեկանին Փարիզ կը հաստատուի:

Լոյսի եւ յառաջադէմ մտածումներու, ճոխութեան թէ խեղճութեան փարթամութեան եւ թշուառութեան, հակոտնեայ բարքերու ու սովորութիւններու այս մեծ ոստանին մէջ Շահինի առաջին մտածումը արձանադրուելու եղաւ Ակադեմի ժիւլիան, որուն վարիչները դասական ականդութիւններու կապուած, իրապաշտ մտածումներով երկու հռչակաւոր ուսուցիչներ՝ Պէնժամէն Գոնստան եւ Ժան-Փօլ Լորանսն էին:

Երեք տարի յարատեւ աշխատանքով կը տիրապետէ նկարչութեան ամէն մարդերուն, մանաւանդ մեծ հմտութիւն ձեռք կը բերէ տեսածներն յիշողութեամբ մատիտով եւ գրիչով գծադրելու արուեստին մէջ:

Կենսադրական այս հակիրճ տողերէն յետոյ, մեր մենագրութիւնը անկատար պիտի մնար, եթէ, չեղում մը ընելով չներկայացնէինք ժամանակագրական կարգով Շահինի ստեղծագործած իւզաների նկարներէն, մինչեւ արուեստի կատարելագործութեան հասած ակնյայտնի տախտակները (planche) եւ զնահատական արտայայտութիւնները արուեստի ականաւոր տեսաբաններու կողմէ իր մասին:



Շահինի առաջին չիումը Փրանսական զեղարուեստասէր եւ դժուարահաճ Հասարակութեան հետ տեղի ունեցաւ 1896 թ.ին Ֆրանսացի Արուեստագէտներու Ընկերակցութեան տարեկան նկարահանուէսին, (Salon de la Société des Artistes Français) ցուցադրած իր «Ջըաւորը» (Un Gueux) իւղաներկ նկարով, որ կը ներկայացնէր շատերէն մէկը այն անհամար թշուառներէն, որոնք կառավարութիւններուն մէջ, կամ զետնողիներու մուտքին առջեւ կեանքերնին ամենադժնդակ պայմաններու մէջ քարշ կուտան: Շահին իրապաշտ արուեստագէտի շունչով, գոյներու ներդաշնակութեամբ եւ վրձինի նուրբ զիծերով կրցած է նկարել պատուած վերարկուով, ցիրուցան մագերով, կեղտէն իրար փակած մօրուքով եւ ոսկրոտ մսի կտոր մը կրծելով զբաղած՝ ալեհեր «Ջըաւորը»:

Ուշագրաւ է Շահինի յիշեալ եւ յաջորդական իւղաներկ ստեղծագործութիւններուն մէջ յայտնաբերած համակրանքի ջերմ զբաղումները, անթուլթենէ, հիւանդութիւններէ տառապող, հանդիստ եւ մարդավայել կենցաղէ զրկուած ընչազուրկ անձերու հանդէպ:

Յաջորդ տարին, ցուցադրած «Փողոցի մը անկիւնը» իւղաներկով մեզի կը ներկայացնէ, մութ փողոցի մը անկիւնը համախմբուած քաղցածներու խումբ մը, որ տապկուած գետնախնձոր կը խածկոտէ. առաջինին պէս՝ միեւնոյն ուժղնութեամբ դժուած ցաւի եւ տառապանքի տեսարան մը:

1898 թ.ին միեւնոյն ընկերակցութեան Սալօնին ցուցադրած է երկու կտաւ. «Ներքնասենեակ» կամ «ներքնակողմը» (Intérieur) աշխատաւոր համեստ ընտանիքի մը առօրեայ կենցաղը ներկայացնող: Երկրորդ նկարը «Ապաստարան» անունով, մեզի կը ներկայացնէ զրկանքէ հիւժած տառապող մայր մը, զաւակին հետ միասին վառարանի մը արտադրած բնածխային թթուէ հեղձամահ եղած վիճակով:

1899ին, վերջին անգամ ըլլալով Սալօն կ'ուղարկէ երկու կտաւ, «Մ'օնմարթեան փողոց» մը եւ «Անպիտան մարդ»ը (Un vilain homme): Առաջին նկարով Շահին ճշգրիտ կերպով մեզի տուած է կէս դար առաջ կիսափուլ տուններով, ցեխոտ եւ խորտակուած կարասիներով խճողուած փարիզեան մութ, անանցանելի փողոց մը:

Երկրորդ նկարը փարիզեան ստահակի մը (Apache) տիպարն է, յենած արձանի մը պատուանդանին, ատելավառ աչքերով անցորդները դիտող, որուն՝ մարդոց հանդէպ սնուցած թշնամանանքը եւ քինախնդիր ու մաղձոտ հոգին, Շահին հիանալի կերպով կրցած է արտայայտել:





Է. Շահին՝ 1900ին

Հոս դրեթէ կը վերջանայ Շահինի իւզաներկով զժամ նկարներուն թուօքը, որոնք յիշուած եւ մէկ մասն ալ արտա- ապուած են 1886էն մինչեւ 1899ին հրատարակուած Փրանսացի Արուեստագէտներու կազմակերպած Մալօններու Քաթալօկ- ներուն մէջ: Վերը մեր յիշած նկարներէն զատ ժամանակակից ոչ մէկ մենագրող եւ արուեստի տեսարան չէր արտայայտուած Շահինի ստեղծագործած ուրիշ նկարներուն մասին, ոչ մէկ յիշատակութիւն Մալօններուն մէջ ցուցադրուած նկարներէն: Գուրս ալդ տարիներուն Փրանսա լոյս տեսնող Արչակ Զօպան- եանի «Անահիտ»ներուն, Փորթուզալեանի «Արժենիա»ին



ինչպէս նաեւ Պոլսոյ «Մասիս»ին եւ Վենետիկի «Բազմավէպին» մէջ:

Տարիներու յարատեւ պրպումներս՝ դտնալու համար Շահինի նկարները՝ ծախելու եւ ցուցադրելու գործը ստանձնող վաճառականներու անունները, ապարդիւն անցած են. ուր կարելի պիտի ըլլար (ինչպէս Սակէի մօտ) ստուգել կտաններուն քանակը, անուանակոչումները, գիները եւ այլ ծանօթութիւններ: Արդէն այդ շրջանին հագուազիւտ էր ցուցասրահներու մէջ անձնական ցուցահանդէսով հրատարակ գալ եւ քաթալօկ հրատարակել, քննադատներուն դրելու եւ կարծիք յայտնելու պատահութիւնը տալով:

Ընդհանրապէս Սալօններու մէջ ցուցադրուած նկարներու վաճառումը տեղւոյն վրայ Տնօրէնութեան միջոցաւ կը կատարուէր եւ կամ արուեստասէրները ուղղակի աշխատանոց երթալով կը գնէին:

Հակառակ անցած կէս դարէ աւելի ժամանակաշրջանին եւ աղբիւրներու անբաւարարութեան, բախտաւորութիւնը ունեցայ փարիզահայ գաղութի հին անդամներէն ակնավաճառ Վ. Էսմերեանի մօտ. բաւտելով ու մատիտով դժուած արժէքաւոր նկարներէ զատ, իւղաներկ երկու դիմանկար եւ մէկ բնանկար տեսնել եւ լուսանկարել: Վերոյիշեալներէն զատ, սեփականութիւնս եղող «Փոքրիկ կարուհին» նուազկատ աչքերով, տժգոյն դիմադիծերով սիրուն աղջիկն է նստած բազկաթոռի մը վրայ:

Շահին, դովեստով եւ քաջալերանքով ընդունուած է Քրանսայի արուեստագէտներու հոյլին մէջ: Առաջի՛ւ աւ թիւ իսկ՝ «Չքաւորը» նկարին մասին, գեղարուեստական հանդէսներու եւ թերթերու մէջ արուեստի տեսաբաններ գնահատական տողեր յատկացուցած են, մասնաւորապէս յայտնի քննադատ Լուի Վոքսել «Ժուռնալ տէ Տէպա»ի մէջ դրած է. «...խոշոր յայտնութիւն մըն է այս...», 1897 թ. Սալօն ուղարկուած նկարներուն մէջէն յաջողադոյններու յիշատակութեան ընթացքին արուեստարան Արսէն Ալեքսանդր «Տիկաո» օրաթերթին մէջ այսպէս վարտայայտուի. «...Այն նկարը - փողոցի անկիւնը - զգացուած բանի մը սրտայոյզ տեսքը ունի եւ կարելի է ըսել թէ «բարձրը ներկայացնող» լաւագոյն պատկերներէն մէկն է, նոյնիսկ լոկ նկարիչին անկեղծութեանը շնորհիւ ընդհանրութեան շեշտ մը կ'առնէ ան...»:

Շահինի «խարխափումներուն, կազմութեան եւ հասունութեան» հասնելու իւղաներկեան այս չորս տարուան շրջանը, մեր լաւագոյն կերպարուեստի քննադատ Արշակ Չոպանեանը 1929 թ. իր հրատարակած «Դէմքեր» գիրքին մէջ



մանրամասն կերպով քննարկելից յետոյ, կը գրէ:

«...Այս բոլոր նկարները, իւզաներկով յօրինուած, դեռ չէին յաջողած Ծահինի տաղանդը իր լրութեանը մէջ յայտնելու: Յղացումը անոնց մէջ նոր էր եւ անձնական տխրարներու ընտրութիւնը, անոնց դէմքին ու ժէսթին ներուժութիւնը, դանոնք պարուրող մթնոլորտին եւ անոնց ապրած պարզ ու անձկազին տուամին նշանակութիւնը, արդէն կ'ուրուագծէին մեծ նկարիչը, որ դոյութիւն ունէր Ծահինի մէջ, բայց արտայայտութեան գործիքը, իւզաներկին կիրարկումը, անկատարութիւններ ցոյց կուտար, դեռ այդ արդէն շատ զեղեցիկ եւ շատ շահեկան գործերուն մէջ «պակաս մը կար»:

Հայրենադարձ նկարիչ Ռաֆայէլ Շիշմանեան, Ծահինի կեանքին ու գործին մասին գրած գիրքին մէջ, իւզաներկ նկարները վերլուծելից յետոյ հետեւեալ խորհրդածութեամբ կը վերջացնէ. «...փոքր ինչ վիպական ոգիով յղացուած, բայց եւ այնպէս իրականութեան ճշմարտացի պատկերը հանդիսացող այդ բոլոր ստեղծագործութիւններով որոնք ցուցադրում էր «Ողբալի կեանքը» ընդհանուր տիտղոսի տակ Ծահին աստիճանաբար յայտնի կը դառնար որպէս խոտըմնալից, տաղանդաւոր զեղանկարիչ, եւ եթէ այդ ուղղութեամբ շարունակէր, կարող էր աչքառու դիրքերու հասնիլ, բայց տեղի ունեցաւ մի անակնկալ շրջադարձ...»:

Ի՞նչ էր այդ անակնկալը, դիպուած կամ չ'սպասուած պատահարը, արդեօ՞ք հրաշք էր թէ՛ ներշնչում!, որը յեղաշրջեց Ծահինի աշխատանքի ձևը: Շիշմանեան եղբուրթիւնները առանց ստուգելու, թերթերը եւ հանդէսները առանց քննելու, անհիմն պատմութիւն մը կը հիւսէ բսելով «...նա մի Ծրանսացի ընկերներից մէկի աշխատանոցում ականատես լինելով Օֆորտի կատարմանը, ծանօթացաւ նրա տեքնիկային, հետաքրքրուեց մօտիկից եւ սկսեց այդ եղանակով փորձեր անել, ...մի քանի կարճ խորխորումներից յետոյ արդէն նրան յաջողուում էր պղնձի վրայ պատկերել բաւական բարդ թեմաներ...»:

Ծահին Ակադեմիա ժիւլիանի ուսողութեան ամբողջ շրջանին, իւզաներկով եւ մատիտով ստեղծագործելու լծուած ըլլալով հանդերձ չէ դադրած չոր ասեղով եւ ժանտաջուրով գծելու արուեստին երանդներուն ու նրբութիւններուն տիրանալէ: Միայն 1899ին վերջերը հանրութեան կը ներկայացնէ իր ստեղծագործութիւնները Սակօ Հրատարակչատան միջոցաւ:

Մեր այս տեսակէտը հիմնուած է Տիկին Ծահինի եւ վաւկին Պետրոսի կողմէ, որոնք ազնութիւնը ունեցան ցուցնելու 1896էն մինչեւ 1898ը Ծահինի գծած տախտակները,



որոնք ուսանողի մը դասատետրին պէս դասաւորուած եւ պահուած են :

Շահինի առաջին գործը որ հանրութիւնը ծանօթացած է 1898ի Սալօնին ներկայացուցած իւզաներկ «Ներքնասենեակ»ին չոր ասեղով դժուած եւ Սալօնին քաթալօկին մէջ տպուած նկարն է :

Մեր գործը պիտի հեշտանար եթէ յերջին Պատերազմի ընթացքին «Ակադեմի Ժիւլիան»ի ամբողջ արխիւը Փարիզէն դէպի Պօռտօ փոխադրութեան միջոցին ճամբան ոմբակոծութենէ փճացած չըլլային :

Շահին 1899ի ընթացքին կը ստեղծագործէ 50ի մօտ տախտակներ, ազդուած՝ Պոլսական տպաւորութիւններէ մեզի կուտայ թրքական տիպարներ ինչպիսին է «Թուրք դնչուները», մզկիթի մը առջեւ նստած մուրացիկ «Սափշիկ կինը», «Բախտագուշակը», «Այիշէն», «Ըմբիշները» եւն. նմանապէս կենցաղային իրական կեանքէ առած անգործ աշխատաւորները, կիսաշխարհիկ կիները, անոնց՝ պաշտպան չահագործողները եւն. :

Սրախուսուած բարեկամներու քաջալերանքէն, խանդավառուած՝ « L'Estampe et l'Affiche » դեղարուեստական հանդէսի տնօրէն, արուեստի մեծանուն քննադատ Քլէման Ժանինի զնահատական յօդուածէն, կարճ ժամանակուան մէջ կը նկարէ իրարմէ աւելի ուժգին, իրական կեանքէ առնուած ստեղծագործութիւններ, որոնց փոքր մէկ մասը (25 հատ) յիշեալ հանդէսին մէջ, ընթերցողներուն ներկայացնելու առթիւ հետեւեալ մարդարէաշունչ տողերը կը գրէ .

«...Շահին կը նախընտրէ «փուանթ-սէշ»ը (չոր ասեղ) երանգի հարազատութեանը համար որ անով կը ստացուի իբրեւ ճշմարիտ փորագրիչ կը մտածէ թէ Փլանշի մը դոյնը իր լոյսի բաշխումին մէջ կը կայանայ, այսինքն այն անսահման աստիճանաւորման մէջ որ թանձր սեւէն դուռ ճերմակին կ'առաջնորդէ : Շահին միանգամայն օժտեալ նկարիչ մըն է ու ճշմարիտ խուզարկու եւ դիւրաւ չգոհացող զծագրիչ մը, բայց այս թերթին մէջ փորագրիչը մեզ մասնաւորապէս կը հետաքրքրէ եւ մեզի օգտակար կը թուի անոր մէկ ցուցակը ներկայացնել, թէպէտեւ այդ գործը սկզբնաւորութիւն մըն է դեռ : Այս արուեստագէտը արդեօք անոնցմէ չէ՞, որոնց վրայ մեծ յոյսեր կրնայ դրուիլ, մենք կը հաւատանք որ այսպէս է : Ապագան պիտի ըսէ թէ իրաւունք ունինք, կամ ոչ» :

Այլեւ Շահին մտած էր իր հունին մէջ եւ դտած էր ճշմարիտ կոչումը : Հագիւ տարին բոլորած, 1900ին Շահինի



համբարը Ֆրանսայի սահմանները անցած էր. Լոնտոնի Royal Society of Painters, Etchers & Engravers ընկերակցութեան իսկական անդամ ընտրուած եւ գործերն ալ «Գեղարուեստ» ի ընկերութեան շքեղ սրահներուն մէջ ցուցադրուած էին: Միեւնոյն տարին Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդէսին ներկայացուցած օֆորտներուն համար ստացաւ ոսկի մետալլ: 1903ին Վենետիկ տեղի ունեցած միջազգային նկարչական ցուցահանդէսին ոսկեայ շքանշանով զնահատուած ւահաւաթիւներէն մէկն էր: Շահին պարգեւատրուած է Ֆրանսական Պատուոյ Լեգէոնի Ասպետի աստիճանով, ի վարձատրութիւն Ֆրանսական արուեստի համբաւին ծաւալմանը ուստարած ըլլալուն: Ամէն տարի կանոնաւորապէս իր մասնակցութիւնը բերած է Ֆրանսական, ինչպէս նաեւ Պոլտոյ, Կոփկասի եւ Փարիզի մէջ Հայ նկարիչներու սարքած ցուցահանդէսներուն: Ան՝ երկու կամ երեք անգամ կազմակերպած է անձնական ցուցահանդէս, զոնամատիտով եւ սեւ մատիտով զծուած ստեղծագործութիւններով: «Լա Սիմէզ» ընկերութեան Տրդ ցուցահանդէսին ընտրուած է Ալլալային եւ Անկախ նկարիչներու վարչական կազմին եւ զնահատիչ (փելոի) յանձնախումբերու անդամ:

Անհնարին է լուծեամբ անցնիլ եւ զէթ միջանկեալ չթուել ընչազուրկ եւ անգործ բաներներու, չարքաչ եւ ծանր աշխատանքի լծուած աշխատաւորներու կեանքին նուիրուած լաւագոյն գործերը, ինչպէս «Նստարանի վրայ մրափողները», «Կամուրջի տակ քնացողները», «Շինարարութեան մէջ աշխատողները», «Ապուրի բաշխումը ուրբաթ օրերուն», «Շաթօ Ռուժ» եւ այլ ուժգին նկարները, մանաւանդ վաղուան պայծառ առաւօտը տեսնելու յոյսին նշոյլը աչքերուն մէջ չիցոյրացող «Անգործ»ը, հիւանդութենէ ծիրած կորաքամակ «Ջլախտաւորը», պատառ մը հացի համար գիւղէ-գիւղ շրջող կեանքի մայրամուտին հասած «Թափառուկոտը» (Le Chemineau) եւ այլն, ինչպէս նաեւ իրարմէ աւելի բնական, կենդանի շունչով զծած, անհատին ամբողջ հոգեբանական արտայայտութիւնը ու նկարագիրը բնորոշող կենդանագիրները: Օրինակ «Լուիզ Ֆրանս»ը, «Վեռլեն»ը՝ մարդկային իրաւունքի եւ ազատագրման համար մարտնչող, հայու ջերմ բարեկամ «Անաթօլ Ֆրանս»ը եւ այլ գրական աշխարհի ու արուեստի պատկանող հանրածանօթ անձնաւորութիւնները:

Սլացիկ հասակով, լեցուն կուրծքերով, վերացնող ու դմալելի քնքուլթեամբ զծուած ակադեմական մերկութիւնները, ուր ոչ մէկ նշոյլ կը նշմարես կիրքի եւ մարդկային զլացումները խրտչեցնող տպաւորութեան:





ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ. — Կենդանագիր Նուպար փառայի

EDGAR CHAHINE

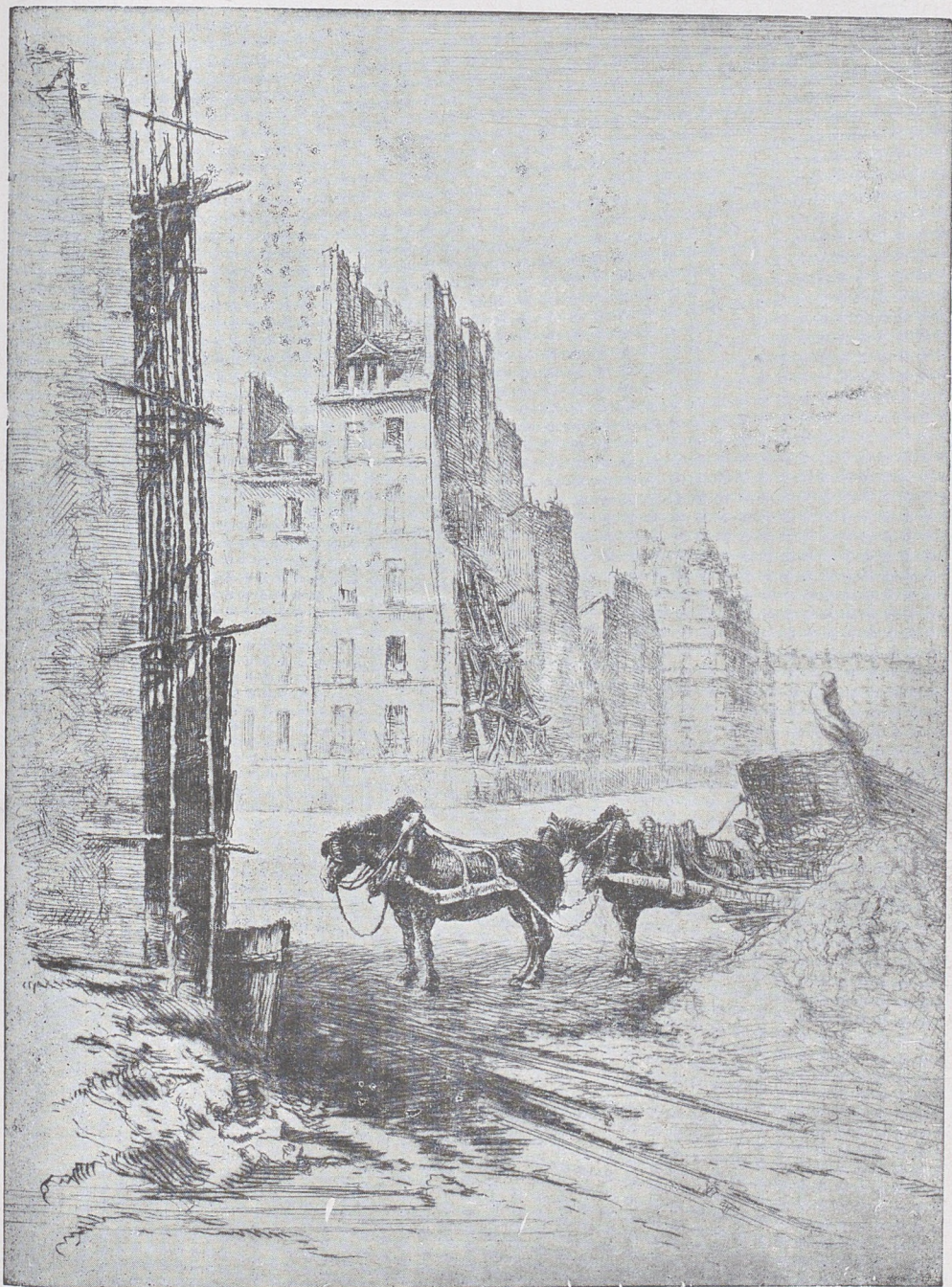




ԷՏԿԱՐ ՇՈՂԻՆ. — Հայուն Տառապանքը եւ Յոյսը

EDGAR CHAHINE





ԷՏԿՈՐ ՇԱՀԻՆ

EDGAR CHAHINE

Fonds A.R.A.M





ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ. — Հայ Որբեր

EDGAR CHAHINE



Տեսողութեանը առջեւ պարզուող անսահման հորիզոններով գրաւիչ տեսարանները, պայծառ եւ արեւոտ դաշտանկարները, հեղասահ գետերու կանաչապատ ափերը, ամէնքն ալ մեծ վարպետութեամբ փոքր մակերեսի մը վրայ խտացած, իւզանկարի մը պատրանքը կուտան շնորհիւ սեւ գիծերու խորունկ ճոխութեան, գորշ գոյներու մեղմ տոգնութեան եւ ճերմակներու յտակ եւ մեկին փայլովը :

Մեր նախաբանը վերջացնենք արուեստի քննադատներու հոյէն իրենց հմտութեամբ կշիռ ունեցող, Շահինի նկարչութեան, թեքնիքին հոգին եւ լեզուն ճշգրիտօրէն րմբունած Լէօն Տավիտի եւ Քամիլ Մոքլերի 1925 թուին Շահինի կազմակերպած «Impressions d'Italie» ցուցահանդէսին քաթալօկէն կարճ մէջերումներով :

Լէօն Տավիտ արուեստի տեսաբան եւ բազմաթիւ գեղարուեստական պարբերականներու աշխատակից իր մէկ ընդարձակ յօդուածին մէջ կը գրէ. «...Շահին ոչ միայն տառապանքին, դիմանկարներուն, ամբոխին ուրախութեան եւ ցաւի, այլ կնոջ եւ վայելչութեանց նկարիչն է, ան գիտէ նկարել անոնց դիւթական աչքերը, տփղոյն դէմքերու վրայ, հասակի շնորհալի ձիւղ ու պիրկ անշարժութիւնները, առեղծուածային վէտվէտումները, լիպիր կուրծքերը եւ սիրատոչոր աչքերը...» :

Galerie Marcel Guiot ցուցադրուած 85ի մօտ «Իտալիայի Տպաւորութիւն» Ալպոմին նկարներուն առթիւ Քամիլ Մոքլեր կը գրէ. «...Տարիներէ ի վեր կը սքանչանամ իտալար Շահինի արուեստին : Մտքիս մէջ դրոշմուած են իր ստեղծագործած քանի մը կենդանագիրները անմոռանալի արտայայտչութեամբ, մէկը՝ խեղճ Լուիզ Ֆրանսին, միւսը սրտայոյց «Թափառկոտին» :

Ան իւզանկրկով գծերը լքեց, դառնալու համար ժամանակից ժանտաջուրի եւ չոր սակղի ուժեղագոյն եւ հմուտ արուեստագէտներէն մէկը, որուն գործերը գուրգուրանքով եւ նախանձախնդրութեամբ կը սրահեն առանձնաշնորհեալ հաւաքիչները : Շահին քանի մը գիծերով կը վերահաստատէ հորիզոնին հմայիչ կախարդական պայծառութիւնը, կը ցուցնէ թանձր ջուրի սաշրանքները...» :

Չանց կ'առնեմ խօսիլ նկարագրողած գիրքերուն մասին, ուր առանց կարգալու, պատկերներու բնոյթէն, անձերու արտայայտութենէն կրնաս կռահել գրքին մթնոլորտը :

Հատորներու կարօտ է, արտագրելու եւ թարգմանելու համար օտար, Սփիւռքահայ եւ իմ. Հայաստանի արուեստի իրական արժանիքով շատ մը քննարկողներուն գրութիւնները, որոնք հանդէսներու, գիրքերու եւ թերթերու մէջ սքանչացումի վառ տողերով լոյս տեսած են. իրենց մտածումները մենագրած եւ բաղդատութեան եզրեր փնտուած են Ստեյնլե-



նի, Տրկաի, Թուրուզ Լոթրեքի, Հիներէն Ռամսրանտի, Թիէ-  
փոլոյի եւ այլ մեծ նկարիչներու ստեղծագործութիւններուն  
եւ թեքնիքին հետ: Երեւանի մէջ կազմակերպուած 1936ի  
Շահինի ստեղծագործութիւններուն ցուցահանդէսի քաթա-  
լօկին մէջ արուեստի տեսարան Դրամբեանի, նկարիչներու  
միութեան նախկին նախագահ Ռ. Պարսամբեանի ընդարձակ  
գրութիւնները, Պետական Պատկերասրահի աւագ աշխա-  
տակից եւ արուեստարան Շահէն Սաչատուրեանի բազմաթիւ  
մենագրութիւնները, Շիշմանեանի հրատարակած «Էտկար  
Շահին» գիրքը: Շահինագէտ Ռուբէն Զարեանը, արուեստի  
վաստակաւոր գործիչ Գուրգէն Բալասանեանը, Պետական  
Պատկերասրահի գիտական քարտուղար Կ. Հ. Կուրղինեանը,  
եւ այլ բազմաթիւ նկարիչներ եւ արուեստարաններ զբուս-  
տած են հայ ցեղին անզուգական մէկ զաւակին՝ Է. Շահինի  
ուղանդը:

Հայ եւ օտար արուեստի տեսարաններու քննադատական  
մենագրութիւններէն մէջըբերումներ ընելու հնարաւորութիւ-  
նէն զուրկ ըլլալով կ'անցնիմ նիւթիս, յառաջիկային մեր  
հրատարակելիք ալլոմին եւ 900ի մօտ տախտակներու  
լիակատար քաթալօկին վերապահելով Շահինի իւղաներկնե-  
րուն. բաստիներուն, գծագրութիւններուն, ինչպէս եւ  
հանրութեան անձանօթ մնացած հրատակելի գիրքերուն  
պատկերազարդմանը համար պատրաստած եւ հեղինակներուն  
կողմէ մերժուած հրաշլի գործերուն, էթիւտներուն ուսում-  
նասիրութիւնը եւ արտատպումը:

Հայկական կեանքի եւ կեանքի (քեմա) առնչութեամբ  
իր առաջին ստեղծագործութիւնը եղած է հօրը Պետրոս  
Շահինի նկարը, գծուած՝ 1900 թուին. (Տե՛ս Փրանսական  
Ազգային Մատենադարանի Տնօրէնութեան պատրաստած  
պատկերացանկը):

Պետրոս Շահին թանկագին քարերու մասնագէտ, գոհա-  
րալաճառ մըն էր. ըլլալով Պաշտի հայթայթիչ, աղատ  
մուտք ունէր Սուլթանուհիներուն մօտ: Անոր ժիր եւ  
վառվրուն շարժումներուն, ապսպրանքներուն շուտափոյթ  
գործարարումին եւ մանաւանդ կապոյտ ու խորաթափանց  
աչքերուն հմայքէն տարուած զինք կը կոչէին «Շահին»  
(բազէ), որմէ մնացած է Շահին մականունը: Որդիական  
զգացումներով ստեղծագործած այս նկարով Շահին յաջողած  
է հարազատութեամբ տալ հօրը ժպտուն եւ բարի դիմագիծը  
եւ պետական աւագանիի կերպարը, Փէսը դլխուն եւ երկայն  
վերարկուն հագած:

Նոյն տարին գծած է Փրանսական դրական շրջանակին  
ժանօթ Օրբիորգ Երամի նկարը, դուստրը Ամիրաներու սերուն-  
դէն սերած Երամ փաշային (որ Օսմ. Մահմանագրութեան



չրջանին ծերակոյտի անդամ ընտրուած էր), հօլանի կուրծ-  
քով, գեղեցիկ ու վայելուչ հագուած այս հայուհին, իր  
չրջանին մեծապէս օգտակար հանդիսացած է հայ արուես-  
տագէտներուն եւ այս պատեհութեամբ ծանօթացած Շահինին :

1904 թուին, չորս տարի ընդմիջումէ մը յետոյ կը ստեղ-  
ծագործէ «Ալեւոր հայու գլուխ»ը, մեզի ներկայացնելով,  
Հակառակ տարիներու հոլովումով սպիտակացած մազերուն  
եւ մօրուքին, խորխտ եւ առնական դիմազիծով, շեշտուած  
արծուային քիթով, հայ շինականի տիպար մը, փափախը  
վլխուն, ոչխարի մորթին կոնակը նետած :

Միւսնոյն տարին չոր ասեղով դծած է «Հայ Մուրացիկը»,  
բզբտուած վերարկուով, գաւազանը ձեռքին, դանդաղօրէն  
յառաջացող ծերուկին տեսքը, եւ նկարին տրուած անունին  
առթած վիշտը հուսթիւնդ կը ցնցէ, զսպուած ցաւի եւ սպաւ-  
թեան պահէ երբ մեղմանայ, կ'ուզես աւելի ուշադիր կերպով  
կրկին դիտել նկարին խորքը լեռներուն շղթան, ճամբու  
եղբքին քարի եւ գերանի կոյտերը, որոնք քանդուած եւ  
հրկիզուած աւանի մը տպաւորութիւնը եւ սպրոզ էակներու  
րացակայութիւնը կը ցուցնեն, որով մուրալու անյարմար  
այն վայրին մէջ դանուող տիպարն ալ, հայրենի օժախը լքած,  
թափառական «գաղթական» մը ըլլալու մտածումը կուտայ :

Օգնութեան արժանի հայ մարդը՝ «մուրացիկան» դիրքով  
եւ անունով ներկայացնելու այս ձեւը, ազգային արժանա-  
պատուութեան գիտակից իտկար Շահինի կողմէ սայթաքում  
մըն էր :

Արշակ Զօպանեան Փրանսահայ երէց նկարիչներուն մասին  
տրուած մէկ դասախօսութեան ընթացքին, ընդվզելով անդրա-  
դարցած է հայը «բոշայ»ի անշնորհք դիրքով եւ անունով  
ներկայացուելուն համար եւ պահ մը շեղելով իր նիւթէն  
ճանրացած է հայուն ժխտական եւ դրական արժանիքներուն  
մասին աւելցնելով «Քաջատեղեակ ըլլալու ենք թէ բացի  
հաճմանդամ, աշխատելու անկարող է ցաւալի դեպքերու ու  
պատահարներու բերումով խնամքի կարօտ հայերէ, որոնք  
բարեսիրական հաստատութիւններէ օժանդակութիւն կը ստա-  
նան, փողոցները հանրային վայրերը, եւ ոչ ալ եկեղեցիներու  
դռան առջեւը ձեռք կարկարող հայ մուրացիկանի կրնաք հան-  
դիպիլ...» :

Շահին տարուելով այդ չրջանին Ռաֆայէլիի եւ այլ  
արուեստակիցներու ստեղծագործած անգործներու, թշուառ-  
ներու, մուրացիկներու տիպարներէն չէ ուզած անմասն մնալ  
այդ նորոյթէն :

Լաւագոյն գործերէն մէկն ալ 1906 թուականին դծած  
Տիկին Զարմիկեանի դիմանկարն է, հասունութեան լրումին  
հասած, խոհուն եւ քիչ մըն ալ խոժոր դիմազիծով թիկնա-



Թոռին մէջ բազմած հայուհին, փարիզաբնակ հայ դադուլիին հին անդամուհիներէն, ազգասէր ու շէնշող, ջերմ բարեկամն էր մտաւորականներու արուեստադէտներու եւ ուսանողներու, իր տունը դրական եւ ղեղարուեստական ասուլիսներու կեդրոն դարձած էր :

1903 թուին երբ կարմիր Սուլթանը զահընկից եղած էր, ազատադրման ուրախ եւ հայրենասիրական տրամադրութիւնները դեռ չէին վերջացած, անակնկալ կերպով կը պայթէր Ստանային ջարդը՝ կառավարութեան զրգունմովը եւ մեղսակցութեամբը, ուր՝ կանոնաւոր բանակի զինուորներ ամբողջ հայկական թաղամասը հրկիզելէ վերջ թողամասն եւ սրախողիտող ըրին երեսուն հազարէ աւելի աշխատասէր եւ խաղաղասէր հայեր :

Այս սպանդէն հրաշքով ազատած, սովահար կիներն ու որբացած երախաները մահուան ճիրաններէն փրկելու համար, անմիջական խնամքի եւ հոգատարութեան ահագանդը հնչեցուց Գրիգոր Զօհրապ :

Աղէտեալներուն ի նպաստ Ազգանուէր Հայուհեաց ընկերակցութեան կազմակերպած պարահանդէսին յայտադրի կափարիչը զարդարելու համար, Գրիգոր Զօհրապ զգայուն նամակով մը էտիկար Շահինի դիմելով խնդրած է որբութիւնը ներկայացնող նկար մը. (ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԻ, կիսամսեայ հանդէս Փարիզ, 1910 Բ. տարի, թիւ 12) :

Նամակին բովանդակութենէն ազդուած, վարպետին հողուոյն մէջ հնչեց ցեղին ձայնը. դառնութեան եւ ընդվզումի ազդակ մը բարձրացնելով, Ժպիտը դադրեցաւ, դանդաղ քայլերով յոռաջացաւ աշխատանոցը, ասեղը ձեռք առնելով սխաւ պղինձի վրայ փորագրել զիմազիծերու հայկականութեամբը եւ տարագներու հարազատ ճշգրտութեամբը, վրկուած երեք որբեր :

Ամբողջ մեր պատմութեանը ընթացքին հայուն ճակատագիրը եղած է ծառայել օտարին, սկսելով հռովմէական կայսրութեան շրջանէն մինչեւ բիւզանդականը, անոնց տալով զօրավարներ, համբաւաւոր պիտոնականներ, անդերպաղանցելի փիլիսոփայներ, թագաւոր եւ թագուհիներ, եւ այսպէս շարունակելով շարանը կը հասնինք պարսկական, ուսսական եւ թրքական տիրապետութեան, ուր՝ փայլած է մեծ հոյլը տաղանդաւոր հայ նախարարներուն, բժիշկներուն, ճարտարագետներուն եւ այլ ասպարէզներու պատկանած հանճարեղ անձերուն, յիշենք շատերէն մէկ քանիները. զօրավար եւ նախարարապետ Լօրին Միլիբօֆը, Գաղչը եւ Աբրահամ փաշաները, Եփրեմ խանը, որոնք փառքով եւ պատիւով ծառայած են : Այս խումբին կը պատկանի Եզրիպտոսի վարչապետ, շատ անգամներ Արտաքին Գործերու նախարար Նուպար



վաշան «Ֆելլաճներուն հայրը» երախտադիրտական բառով անուանուած, ընչազուրկ հողազորժ դասակարգը ճորտատէր- ներու ճիրաններէն փրկելուն եւ ազատախոհ օրէնքներով երկիրը օժտելուն համար, իր ազգեցութիւնը եւ օժանդա- կութիւնը չէ զլացած ի սպաս դնելէ ազգային կարիքներուն եւ եղած է մեծ բարերար մը:

Սիրտ յօնքերու տակ իմաստութիւն եւ ուշիմութիւն ցայտող սեւ եւ փայլուն աչքեր, քիչ շեշտուած հայկական քիթ մը, թաւ պեխերով ծածկուած ժպտաչրթունք բերան մը, Շահին կատարեալ ճշտութեամբ կըրցած է տայ փաշային հոգեկան բարեմասնութիւնները անոր դէմքին վրայ, ապա- ցուցանելով «դէմքը հոգւոյն հայելին» է ասացուածքը:

«Ինչ գեղեցիկ հայկական քիթ», իր իրական կուրծ- քին վրայ սեղմած, ժպիտը դէմքին համակրելի տիկնոջ մը, եւ արհամարհանքի մոլուցքով ու նախանձով վարակուած կնոջ մը մէջտեղը կանգնած վենետիկեան նրբահիւս շալը կռնակին, տարիներու բերանը տակ ընկճուիլ չ'ուզող հայկա- կան մեծ քիթով կնոջ տրուած անունն է: Բացի անունէն ոչ մէկ նշոյլ հայկական:

Տարիներու ընթացքին բարեփոխումներով ընդօրինա- կած է հայկական ձեռագիրներէն ծաղկազարդ խորաններ, դարգարելու համար զանազան նպատակներով տրուած հայ- կական հանդէսներու յայտագրերուն կոզքերը:

ա) 1902 թուին գրեւոր լիթօկրաֆ, ի նպաստ հայ որբերու տրուած հանդէսին, նախագահութեամբ Փարիզի երեսփոխան Տրնի Քօչէնին, ստորագրուած «Փորագրուած էտկար Շահինէն, ձեռագիրէ մը»:

բ) Միենոյն նկարը աւելի փոքր չափով գծուած, կը զարդարէ 1945ին հայկական բանաստեղծութեան եւ երաժշ- տութեան ի պատիւ Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնին մէջ տրուած հանդէսին յայտագրի կողքը: Ձեռագիր բառին քով աւելցուցած «հայկական»ը:

գ) 1900 թուին ութսուն հազար հայ որբերու ի նպաստ Վոտվիլի թատրոնին մէջ Անաթօլ Ֆրանսի նախագահութեամբ կարացած հանդէսին յայտագիրը, յարեւմտան Անահիտ ամսա- գրին կողքին:

դ) 1916ին Արշակ Զօպանեանի՝ հայ մտաւորականներու կողմէ ի պատիւ եւ ի երախտադիրտութիւն Փրանսական մշա- կոյթին տրուած հանդէսին եւ հոն խօսուած ճառերուն ամփոփումը պարունակող հրատարակութեան չափիկը, ստո- րագրուած հայերէն է. Շահին:

Թուականը անյայտ, առանց անունի, մէկ օրինակովը եզրական, այս ստեղծագործութիւնը եղեռնի մը, բռնազաղթի եւ կամ բնութեան մէկ արհաւիրքի պատճառով ներշնչուած



նկար մըն է. դիտելով աչքերը փակ, մեռելանման տժգոյն գէմքով, սուրբի մը նկարին առջեւ աղօթողի մը պէս երկու ձեռքերը միացուցած եւ դանդաղորէնյառաջացող կինը, եւ իրեն նեցուկ, հուժկու երիտասարդը յոյսի խորհրդանշան դասինի ձրւղը ձեռքին, մեզ մղեց հայուն «Տարապանքն եւ Յոյսը» անուանիլ զայն: Վաստակաւոր ճարտարապետ Միքայել Մաղմանեանի հաւաստումով կրնանք ըսել թէ նկարին խորքը տեսնուած փոքր չէնքը ճշգրիտորէն Անիի հովուի եկեղեցին է, որ դեռ կանգուն մնացած է Ախուրեանի սփին:

Հոս կը վերջանայ մեզի ծանօթ Էտկար Շահինի՝ հայկական նիւթերով ստեղծագործութիւնները, կը մնայ տակաւին պրպտել անձնական հաւաքածոները եւ անհատներու քով գտնուած նկարները, նորութիւն մը գտնալու համար:

«Ազգային գործունէութիւն».. Շահին, եռանդով եւ կուռ աշխատանքով սատարած է Փարիզի հայ արուեստագէտներու «Անի» խմբակցութեան, որուն՝ նախանձախնդիր նախագահն էր. ջերմ վերաբերմունքով կ'աշխատէր սարքուած ցուցահանդէսներուն եւ շատ անգամ ծախքերուն բացը իր միջոցաւ կ'ամբողջացնէր, ցուցմունքներովը, յանձնարարութեամբ կ'օժանդակէր նորահաս երիտասարդ արուեստակիցներուն: Եղած է խորհրդատուն Տիգրան Բօլատի աշխատեղակերպին:

Մեծ եռանդով աշխատած է վերջին պատերազմէն անմիջապէս յետոյ Փարիզի մէջ կազմակերպուած Հայկական Հողային Պահանջներու Յանձնախումբին համար:

Բնական է Շահին չեղաւ Սարգիս Խաչատուրեանի նման «Հայ նկարիչ», որուն՝ հայրենի բնութեան տեսարանները եւ 1915-18 թուին Հայ զաղթականութեան դժբախտ եւ սրտաճմլիկ վիճակը ցուցադրող ստեղծագործած նկարները թանկագին ժառանգութիւն պիտի մնան հայկական կերպարուեստին:

Հեռու հայրենիքի ծոցէն, զրկուած դիտելու, զգալու եւ ներշնչուելու աղբիւրներէն, Շահին չկրցաւ ստեղծագործել հայրենի բնութեան հրաշալիքները եւ չարքաշ աշխատաւորներուն առօրեան:

Չանացինք թուցիկ ակնարկով մը տալ վարպետին ուսանողական կեանքէն մինչեւ համաշխարհային համբաւի հասնելու շրջանը, առանց յիշատակելու անցանք տասնէ աւելի նկարագրաւոր խիստ արժէքաւոր դիրքերու քովէն, որոնց՝ քննարկումը հատորներու եւ մեծ ձեռնհասութեան կարօտ է:



Քսան տարի առաջ, 18 Մարտ 1947ին, աչքերը փակեց  
ժամանակակից ժանտաջուրի մեծ վարպետը, սրուն դործերը  
լի եղան կենդանի արտայայտութեամբ եւ զինք բարձրացուցին  
մեծ արուեստագէտներու շարքին :

Մամուլով ու մասնակի հրատարակութիւններով անոր  
դործերուն ծանօթացումը անբաւարար պիտի ըլլայ, եթէ  
լիակատար քաթալօկով մը չհրատարակուի անոր ամբողջա-  
կան ստեղծագործութիւններուն ցանկը :

Յանկալի է իրականացած տեսնել այդ հատորը :

Հ. Ա.



Ն. ՏԵՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

## Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Բարձունքն ի վեր կը դողայ նորագալար ծառ մը հիր  
Ուլունքներովն իր ճերմակ .

Ձեփիւտն իրեն է դըրկեր, փայփայանքով մը անծիր,  
Ու կը դըգուէ շարունակ .

Հին օրերու ամօթխած հարսին պատկերն է կարծես,

Մէրը խորն է սըրտին մէջ՝

Թաղո՞ւն, ծըփո՞ւն, արեւալառ ու անտես :

Արեւը քուրմն օրհներգու՝ այս սիրերգին բացօթեայ

Իր ճաճանչներն՝ աղօթքներ,

նւ ջերմութիւնը բուրվառ, ցուքերը խունկ սատափեայ .

Բլուրը խորանն առնթեր,

Ծաղիկներով կէտկիտուած, դալարիքին սընդուէ

Վառ ծածկոյթով փաթթուած :

Ես հարսնետուն առանձին, սըրտիս դողին մէջ կաթէ,

Կը վերանամ արբեցած . . . :



# ԱՊՐՈՒՄ

Սմէն անցնող օրուան հետ ,  
Զգալ կեանքի հատնումն այս ,  
Խորհիլ որ կեանքը կ'երթայ  
Եւ որ ապրիլ է դեռ պէտք .

Ու վայրկեանին դէմ դաժան ,  
Ցաւով , վէրքով , բա՛յց յոյսով ,  
Ցցուիլ , մնալ ու տեւել՝  
Լուսարացներ սպասել :

Եւ յուսալ միշտ օր մ'հասնիլ ,  
Մեր իղձերուն , երազին ,  
Զպարտուիլ հեշտօրէն ,  
Կառչիլ կեանքին , չիյնալ վար .

Որ այդ անկումը չըլլայ  
Մոսկ անկում մը հասարակ ,  
Եթէ իյնալ օր մը իսկ ,  
Իյնալ ի սէր յաղթութեան .

Որ սերունդները գալիք ,  
Տեսնեն ուղին այն անցեալ ,  
Անհաւասար պայքարներն  
Եւ սիրտ մ'անմեռ խոցոտուած :

Սի'րտ , որ գիտցաւ յար տոկալ  
Հորիզոնէ հորիզոն ,  
Անհող , անլոյս , կարեվէր  
Քալել դէպի յաղթանակ :

Ինչպէ՞ս , ինչպէ՞ս սիրտ մ'այդպէս  
Կրւայ օր մը մահանալ ,  
Դեռ չհասած իր կէտին ,  
Քար մը քարին չդրած .

Ու իյնա՞լ վար պարտուած  
Եւ չբանալ լուկեայն ,  
Որ գան , ըսեն ,— Մահացաւ ,  
Հողը հանգի'ստ իր վրայ . . . — :

Չըսե՛ն , չըսեն օ՛ր երբեք ,  
Մահի մասին չխօսին .  
Սիրտն այդ հողին ինկած դեռ՝  
Հողէն պիտի բարբառի . . . :

Մինչեւ հասնի սպասուած ,  
Արդարութիւնն յամեցող  
Եւ հատուցման ժամին մեծ ,  
Սիրտն այդ խոռով՝ պիտ' ծաղկի :



## ՄԵՐ ՆԻԻԹԸ ԹՈԹՈՎԵՆՑՆ ԷՐ

Հեռախօսափողը վերցնողը Մհեր Աբեղեանն էր: Հարցուցի թէ կարելի՞ էր արդեօք իրենց մօտ անցնիլ ու գրոյց մը ունենալ տիկին Լիւսինն հետ:

Այր ու կին, Մհեր Աբեղեանն ու տիկին Լուսին, արդէն կուսած էին թէ ես կուգամ գրոյց մը ունենալու Վահան Թոթովենցի մասին:

Նկարիչը գրադուած էր: Ներողութիւն խնդրեց ու մեկնեցաւ նախազահելու համար երեկոյի մը, որ նուիրուած էր Փրանսահայ նկարիչ՝ Չարեհ Մութաֆեանին:

Մենք մնացինք առանձինն, Թոթովենցի մասին ժամեր ամբողջ խօսելով:

Այդ դիչեր, ես եղայ պատճառ, որ տիկին Լիւսին վերապրի յուզումի բացառիկ պահեր, յիշելով իր ամբողջ կեանքը Թոթովենցի հետ կապուած:

Սեղանին վրայ երկու լուսանկար կարծես լարուած հետաքրքութեամբ մէջ կ'ունկընդդէին-Թոթովենցն ու իր տղան: Երկուքն ալ մեկնած այս աշխարհէն տարօրինակ պայմաններու տակ, մէկը իր քառասունմէկին, միւսը՝ իր տասնինին մէջ:

— Ի՛նչ խօսեմ Թոթովենցի մասին... նրան պէտք էր ճանաչել: Բացառիկ մարդ էր ե՛ւ որպէս ամուսին ե՛ւ որպէս հայր, ե՛ւ որպէս մարդ, ե՛ւ որպէս հայրենասէր: Չեմ յիշում ունէ՞ր Վահանը որեւէ թերութիւն: Այդքան մարդկային կարող է լինել մարդ: Նա արտակարգօրէն սիրում էր մարդը: Նա հաւանաբար սիրով յարգում էր մեծին ու փոքրին: Յարգում էր մարդուն եւ անսահման հաւատք ունէր մարդուն կատմամբ: Փոքրի մէջ էլ տեսնում էր դալիքը, տեսնում էր ինչ որ մարդկային մի մեծութիւն:

Ապրում էր իր ժողովուրդի առօրեայով, ապրում էր խիստ լարուած, կեանքի իմաստը տեսնում էր իր ժողովուրդին ծառայելու, նրա մշակոյթը բարձրացնելու, Հայաստան աշխարհը ծաղկեցնելու մէջ:

1916 դալիս է ու կամաւորապէս Անդրանիկի բանակին ու մասնակցում նրա մղած կռիւներին: Իր հայրենասիրութիւնը լեզուի հայրենասիրութիւն չէր. նա ապրում էր այդ



զգացումը, ապրում էր խորապէս ու պատրաստ էր իր կեանքը դռհել ամէն ընդէ հայրենիքի ու ժողովրդի համար:

Վահանը լինում է Անդրանիկի քարտուղարն ու թարգմանը:

Նրա եղբայրներից մէկին թուրքերը կախում են, միւսին՝ աչրում:

Այսպիսի բոցերի միջից է անցել Վահանը:

— Եթէ դէմ չէք կ'ուզէի իմանալ թէ առաջին անգամ ինչպէս հանդիպեցաք Թոթովէնցին ու յետոյ ինչպէս ամուսնացաք:

Տիկին Լուսիկ, յանկարծ կը պայծառանայ, կը յիշէ ու կեմշուշ շղարչներու ընդմէջին ամբողջ պատանեկութիւն մը, Վահանին խենթ սէրը, կը դժուարանայ պատմել նախ, ապա ընթացք կուտայ խնդրանքին:

— Թիֆլիսում, 1921 թուականին, մի համերգում երգում էի... ընդմիջմանը մօտեցաւ ինձ, շնորհաւորեց: Այսպէս սկսուեց մեր ծանօթութիւնը:

Նրան հանդիպելիս կարմրում էի: Խիստ կոկիկ էր հագնւում, գեղադէմ էր ու քայլում էր գաւազանով որ այդ օրերին նորաձեւութիւն էր: Զգում էի որ նա սիրահարուել է ինձ: Ինչ թաքցնեմ, ես էլ սիրում էի նրան:

Մի օր Վահանը դիմել է Ռաֆայել Զարդարեանին, ի դէպ այս վերջինը այդ օրերին սիրելին էր շատ թիֆլիսահայ պարմանուհիների, որ իրեն մեր տունը առաջնորդի: Այդպէս Վահանը սովորեց մեր տան ճամբան:

Յիշում եմ նոյն տարուան ձմրանն էր. փողոցում մի տղայ ձիւնագնդակ էր տեղում իմ վրայ ու ես անճրկած ամբել էի տեղումս: Յանկարծ Վահանը յայտնուեց, հետապնդեց տղայիւ ու քիչ յետոյ հասնելով ինձ ցոյց տուեց իր կոտորած դաւազանը ասելով. — սա ապացոյց է քո լուծուած վրէժին:

Նոյն թուին մենք ամուսնացանք: Նոյն թուին էլ ճամբորդեցինք: Վեց ամիս մնացինք Պոլսում, վեց ամիս Փարիզում, ապա երկու տարի Ամերիկա՝ Նիւ Եորքում:

Ամէն տեղ դասախօսութիւններ էր կարգում Հայաստանի մասին ու շարունակ գրում էր յօդուածներ ու մշակում գրականութիւն: Հայկական ամէն մի երեւոյթի ուզում էր արձագանգել:

Նա այնքան վարակիչ ծիծաղ ունէր, յիշում եմ Թիֆլիսում թատրոն դնալիս, երբ նա ծիծաղում էր ամբողջ դահլիճը հետեւում էր նրան:

Արտասահմանում նա հանդիստ չէր: Անդադար կրկնում էր. — Լուսիկ, մեր տեղը Հայաստանն է: Հայ գրողը ինչ գործ ունի հեռուոր Ամերիկայում: Պէտք է վերադառնանք հայրենիք:



Եւ իրօք մենք վերադարձանք: Արեւմուտքի շքեղութիւնները չէին շլացնում նրան: Իրը Հայաստանը տեսնելու մեծ երազն էր:

Հասանք Թիֆլիզ: Նիւ-Եորքից յետոյ Վրաստանի մայրաքաղաքը ինձ թւաց մի մեծ-կակ դիւզ ուր ես չէի կարող ապրել: Վահանը երկու օր Թիֆլիզում մնալուց յետոյ մեկնեց Երեւան ինձ ասելով. — Մենք եկել ենք Հայաստանի համար, մեր տեղն Երեւանն է:

Երկու շաբաթ վերջ Թիֆլիզից դնացքով հասայ Երեւան: Կայարանը իմ վրայ շատ վատ տպաւորութիւն թողեց: Նստեցի մի Փայտոն ու կարգադրեցի քշել դէպի կենտրոն: Վա՛յ այն կենտրոնին: Կոռապանին ասում եմ, ախպերս, սխալած հո չե՞ս, ես ուզում եմ Երեւանի կենտրոնը դնալ. նա թէ, քեր ջան, էս է որ կայ Երեւանի կենտրոնը, էս էլ քո ուղած «Նալպանտ» կաֆէն ա... .

Նիւ-Եորքից յետոյ 1924 թուականի Երեւան... պատկերացնում ես:

Մէկ էլ տեսայ, վազն ի վազ Վահանն է դալիս: Մենք համբուրւում ենք, ես լացակումած ասում եմ, Վահան, էս ինձ ուր բերիր, իսկ նա իրենն է կրկնում, Լուսիկ, հիմի կը դնանք մեր տուն, կը տեսնես մեր բակում ինչ առուններ են կշկչում, վաղը կը տեսնես, Երեւանում համալսարան է բացուել, ուրեմն հայը համալսարան ունի, շուտով կը բացուի նաեւ երաժշտանոց, դու կ'աշխատես Ռոմանոս Մելիքեանի հետ, այդ մասին արդէն խօսել եմ: Այստեղ է մեր Արարատը, այստեղ է մեր երկիրը, շուտով կը շինացնենք, հանդիստ կաց:

Եւ ինչ էր մեր սենեակը: Մի փոքր, փոքր սենեակ: Գիշերը շների հաչոցից ես չէի կարողանում քնել: Տանը ոչ աթոռ կար, ոչ սեղան: Վահանը իր գործերի մեծ մասը գրել է իր ծունկերի վրայ: Այո, այդպէս է եղել, բայց ոչ մի անգամ չի տրտնջացել: Միշտ էլ եղել է խանդավառ, միշտ էլ եղել է լաւատես:

Նա եւ Զապէլ Եսայեանը: Նրանք շատ մօտ էին իրար Երկուսն էլ աշխատում էին չափազանց շատ, երկուսն էլ մի ձգտում ունէին - արտասահմանի հայութիւնը փոխադրել Հայաստան:

Ես մինչեւ այսօր էլ դարմանում ու հիանում եմ Թոթովենցի եւ նմանների հայրենասիրութեան վրայ, զարմանում եմ երբ տեսնում եմ մարդիկ որոնք այսօրուան Հայաստանը չեն հաւանում ու իմ հիացմունքը Թոթովենցի նկատմամբ աւելի եւս է մեծանում:

Վահանը շատ էր սիրում մեր մէկ հատիկին - Լեւոնին: Նրա մէջ տեսնում էր ապագայ մեծ նկարիչը:

Ախսո՞ս, նա էլ չմնաց: Գոնէ նա մնար, նա մնար:



Տասնինն տարեկան էր Լեւոնս, մեր Լեւոնը, երբ հայրենական պատերազմի մէջ ինկաւ:

Պահել եմ նրա նամակները: Նա գրում էր. «մայրիկ, կարօտել եմ քեզ, կարօտել եմ Երեւանը, մեր քաղաքի քարքարոտ փողոցները, անդամ փոշին եմ կարօտել:»

Դառը եղաւ Թոթովենցիների ճակատագիրը, բայց երբ տեսնում եմ նրանց նկատմամբ մեր ժողովրդի հետաքրքրութիւնը, ամոքւում են ցաւերս: Ամոքւում է մեծ վիշտս, գիտակցելով թէ նրանք աշխատում էին մե՛ր ժողովրդի համար:

Աշխատում էր շատ գործերի վրայ, միանգամից: Երեւանի մէջ մի քարի վրայ գրուած քարն անդամ վահանին համար դրելու նիւթ էր: Այդքան ուժ ու խանդավառութիւն ո՞րտեղից էր ստանում, չեմ հասկացել:

Աղասի Սանջեանը շատ էր հաւանել Վահանի «Բաց կապոյտ Ծաղիկները». կանչել էր իր մօտ եւ խնդրել նրանից որ մի վէպ գրի հայկական Եղեռնի մասին:

Վահանը այդ նիւթի լաւագոյն գիտակներէց էր. բայց հակառակ դրան, Սանջեանի խնդրանքից յետոյ նա սկսեց լարուած աշխատել նիւթեր հաւաքելու համար: Եղաւ Հայաստանի շատ գիւղերում եւ ականատեսներից նիւթեր հաւաքեց:

Մեծապէս ողբորումս էր: Բացի Հայաստանից մեկնեց Բաքու, Թիֆլիզ եւ նոր նիւթեր բերեց:

Բայց աւա՛ղ... եկաւ 1937 թուականը:

Այդ մեծ գործի միայն յառաջաբանն է մնացել:

Իր վերջին օրերին թարգմանում էր «Ռիչարտ Վն» ու «Անտոնիոս ու Կրեոպատրան» համեմատում էր Փրանսերէն ու գերմաներէն թարգմանութիւնների հետ: Այս վերջինների փրկուեցին կորստից որովհետեւ պահել էի տղուս դպրոցական պայտսակին մէջ:

Եղեռնից պատմուածները մի շարք ունէր:

Գրել էր մի գրամա ժամանակակից կեանքից:

Մի խօսքով ունէր 25 թղթապանակ ձեռագիր: Բոլորն էլ կորան:

Գիշերը կիսուելու մօտ էր երբ տուն վերադարձաւ Մհեր Արեղեանը:

— Հիմա պիտի գարմանաք, ըսի իրեն, որ տակաւին այստեղ եմ: Ձեզի ըսած էի որ կ'ուզեմ հանդիպիլ կէս ժամով, բայց շուտով հինգ ժամ կ'ըլլայ որ այստեղ եմ ու կը լսեմ կեանքը «Կեանքը հին հումէական ճանապարհին վրայ» գիրքի հեղինակին:



— Ո՛չ, չեմ զարմանում ըսաւ Արեղեանը: Չեմ զարմանում երբ խօսակցութեան նիւթը թոթովենցն է:

Երբ նկարիչին հետ կը խօսէի, տիկին Լուսիկ բերաւ թոթովենցին վերջին տարիներուն գրած քառեակները, թիւով մէկ քանի տասնեակ քառեակներ, փայլուն կիսաստուարաթուղթերու վրայ արտագրուած Վահէ Միքայելեանի կողմէ, սատափեայ ձեռագիրով:

Ոմանք անտիպ են անոնցմէ, մէկ քանին ալ վերջերս տպուած են «Սովետական դրականութիւն» ամսագիրին մէջ: Կ'արտագրեմ տետրակիս մէջ տասնեակ մը:

Այնուհետեւ կը խօսինք Մանուկ Արեղեանի մասին: Հայկական նկարչութեան ժողովրդային արուեստի մասին:

Կը բաժնուիմ Արեղեաններէն ու թոթովենցէն:

Կը բաժնուիմ ըսի, ոչ, դուրս կ'ելլեմ փոթորկած հոգիով, իրենցմէ մաս մը կը ելլով ինձմէ ներս, կ'իջնեմ Տերեան փողոցէն վար դէպի Կարապի լիճ, երեւանեան զով գիշերին մէջէն ու կը մտածեմ:

— Հայաստան, դուն բարձրացած ես այսպիսի գաւակներու ճիգերով:

Հայաստան, դուն կանգուն կը մնաս այնքան ժամանակ, ու կը բարձրանաս այնքան ատեն, որ ունիս թոթովենցներ:

Թող թոթովենցներդ անպակաս ըլլան Ուրարտու, Նայիրի, Երկիր հայրենի:

Փարիզ, 14 օգոստոս 1967



ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑԷՆ

Հայրենի՛ կարօտ, դու ծանրանում ես,  
Իմ դատարկ հոգում դու խորանում ես,  
Ամէն ինչ դնաց, փշրուեց, անձօն,  
Բայց դու բարձրանում ու ծովանում ես:

#



Ուրախ, բարձրախինդ — այս է թոթովենցը,  
 Թախծոտ ու մոռյլ — այս է թոթովենցը,  
 Ծիծաղը՝ վարար, մոռյլութիւնն անծիր,  
 Ամէն չափ՝ անչափ — այս է թոթովենցը:

#

Ոչինչ չեմ փոխի քո մէկ երգի հետ,  
 Իմ կեանքն է կապուած քո մէկ երգի հետ,  
 Ամէնից չքնաղ, ամէնից չքեղ,  
 Արեւն է զուգուած քո մէկ երգի հետ:

#

Դու ինձ սպասի՛ր Եփրատի ափին,  
 Այնտեղ, սլարտէզում, մեր այգու ափին,  
 Ես քեզ եմ գալիս, հայրենիքի՛ հող,  
 Դազաղըս թողած աշխարհի ափին:

#

Թերեւս մօտ է իմ մայրամուտը,  
 Թերեւս այս է իմ մայրամուտը,  
 Բայց չէ՞ որ գինու բաժակը կէս է,  
 Ուրեմն վաղ է իմ մայրամուտը:

#

Եփրատի ափին մի ծառ է լալիս,  
 Կարծես իմ սրտի խորքում է լալիս,  
 Կարծես մի մայր է ողբում ու կոծում,  
 Կարծես այդ լացը հենց ես եմ լալիս:

#

Մի սրինդ կախուէց արեւի կրծքից,  
 Մի ողկոյգ վառուէց հողի ընդերքից,  
 Արեւի, հողի այս երգերի տակ  
 Իմ սիրտս այրվեց մի լուռ կսկծից:

#



Հեռաւոր երկրում մի ծառ է ծաղկել,  
Անջրդէի, անյոյս, բայց վառ է ծաղկել,  
Կայծակի սրից խոցուած վերաւոր,  
Բայց փարթամ, շքեղ ու զառ է ծաղկել:

#

Ի՞նչ հրաշալի է այս վերջալոյսը,  
Միրանի ծով է այս վերջալոյսը,  
Արդեօք կը լինի՞ այսպէ՛ս հրաշալի,  
Այսպէ՛ս ծիրանի ի՛մ վերջալոյսը:

\*

ՌԱԶՄԻԿ ԴԱՎՈՅԵԱՆԻ «ՍՏՈՒԵՐՆԵՐ»Ը

Սա զրախօսական չէ Ռազմիկ, քո զիրքիդ մասին: Ուրիշ է քու կեանքդ այսօր, դուն ալ գիտես: Դուն կ'անցնիս ստուերներու միջով: Անցի՛ր: Բայց եթէ ստուերներ կան, ուրեմն կան եւ լոյսեր: Անցիր այդ լոյսերուն ալ մէջէն: Բայց քեզմէ քիչ առաջ քեզի ճամբայ բացողները անցան բոցերու մէջէն, դիշերին մէջէն ու չտեսան առաւօտը, այն առաւօտը, որ իրենց երգերէն եկաւ, իրենց բազուկէն եկաւ, արիւնէն եկաւ:

Կատակելու սիրտ չունիմ սա պահուստ բայց ըսեմ քեզի որ երգերդ կարգացի Պալթիկի վրայ ու շատ քաղաքներ իմ աչքիս առջեւ երգերովդ պայծառացան:

Կարդացի երգերդ Թայմզի ափին ու պղտոր դետն այդ ցոլացուց պուտ մը կապոյտ:

Ուզեցի կանգնեցնել համբարուող զոյգեր Սէն գետի ափին ու ըսել իրենց.

— Գիտէ՞ք որ աշխարհին մէջ այս՝ կայ բանաստեղծ մը հեթանոս, Ռազմիկ անունով:

Այո՛, չինդաս:

Ու դուք, ընթերցողներ, չկարծէք թէ այս խօսքերը զրական չափազանցութիւն են:

Շիրակի դաշտերը շատ են կշտացուցած Շարաներ: Շիրակի դաշտը մեզ տուած է նաեւ ոգեղէն սնունդ: Այսօր ալ կը շարունակէ տալ:

Ահա Շիրակի դաշտին մէջ ծնած է Ռազմիկ Դավոյեանը 1940 թուականին: «Ստուերների միջովը» իր երկրորդ գիրքն է:

Սայր հողին ուժը կայ իր երգերուն մէջ, մայր հողին



բոյրը: Աշխարհի վիշտը կայ իր երգերուն մէջ բայց ուժեղ է  
ինքը այնքան որքան ոչ մէկ վիշտ կրնայ ըլլալ:

Մի հաւատաք երբ կ'ըսեն թէ հայ նոր սերունդը հաւատք  
չունի: Ահա Ռազմիկին հաւատքը, հաւատամքը.

— Ես ծնուել եմ,  
Պիտի շոայլօրէն ապրեմ,  
Ապրեմ երկրիս բախտով,  
Ապրեմ ձեզնով,  
Ինձնով,  
Ապրեմ, քանի դեռ կամ:  
Իսկ քէ պէտք է մեռնել  
Դաւանանքի ոչմարտութեան համար,  
Այդ դէպքում հաւատքը կուգէկուգ քոյ չգայ  
Մեր ետեւից,  
Մեր կոխած հողից տրորուելով  
Եւ երբեմն իմաստուն,  
Յանալս անիմաստ մեր խօսքերից  
Օրորուելով:  
Ես ծնուել եմ:  
Պիտի շոայլօրէն ապրեմ...

Իր այս գերքին ինք բաժիններէն մէկը Ռազմիկը կոչած  
է Վահագնի վերածնունդը: Գեղեցիկ անուանում: Բայց այս  
անուանումը գեղեցիկ պիտի չըլլայ եթէ մենք չունենայինք  
երեւոյթը.

— Մի հեքանոս երկինք  
Անտալուզեան արեւից տաք.  
Օ՛ր, դու, արեւի մէջ վառուած իմ հայրենիք:  
Որուն մէջ բանաստեղծը.  
— Մի բեկոր ժայռ պոկեմ,  
Մի կտոր լեռի արեւ  
Եւ ծամելով քայլեմ այս լեռներով:

Առաջին ընթերցումը գուցէ տարօրինակ տպաւորութիւն  
թողու սմանց վրայ. իսկապէս ոչ ժայռը եւ ոչ ալ արեւը կա-  
րելի է ծամել: Բայց յիշեցէք Վահագնը մեր որ «հուր հեր  
ունէր եւ աչքերն էին արեգակունք»: Եւ յիշեցէք նաեւ մեր  
նոր սերունդը որ քալելով իր պապերուն ոտնահետքերէն ինչ  
մեծագործութիւններ կարող է ընել մեր հին հողին վրայ:

Բանաստեղծը, չըսենք իրաւ կամ ոչ իրաւ բանաստեղծ,  
քանի եթէ բանաստեղծ է, ուրեմն իրաւ է, երբեք չի կրնար  
սահմանափակուիլ ազգայինի սահմաններուն մէջ:

Եթէ ան կ'երգէ իր ժողովուրդին վիշտը. աշխարհի մէկ  
մասին վիշտն է որ կ'երգէ: Եթէ իր երկրին ծաղկուն է, աշ-  
խարհի մէկ մասին ծաղկուն է որ կ'երգէ: Ու աւելին, անոր



ձգտումը սահմանները անցնելով բոլորին բարօրութիւն բերելն է .

— Ես ուզում եմ բոլոր սահմանները անցնել  
Ուզում եմ այս պատկերաւոր աշխարհի  
Սփանջելի պատկերն ամբողջացնել :

Բանաստեղծին համար արեւը խունկ է ու դեղին հրաշք  
ու իր ձեռքի հացը որ նման է ազնիւ նշխարի՝ ունի աշխարհի  
և խունկի բոլոր :

Տեսնելու, զգալու, արտայայտուելու իր ուրոյն եղանակը  
ու նի Դավոյեանն : Իր երգերը փոխ առնուած խօսքերով չի  
զրեր, իր աչքերը փոխ առնուած աչքեր չեն եւ ուրիշներու  
ակնոցով չի դիտեր մարդերն ու աշխարհը :

Իր աչքերը իր «հօրը երգ երգոցն» են, ու մի զարմանաք  
երբ .

— Իմ կապոյտ արցունքները իմ սեւ բիրերից  
կախում են առանց յեմարան,  
Ինչպէս որ լոյսն է լոյսից կախում :

Հպարտ է բանաստեղծը իր Հայաստանով եւ ինչո՛ւ  
չհպարտանայ երբ այս երկիրը աշխարհին տուած է մազա-  
ղաթ ու այդ մազաղաթէն մաս մը ինկած է իր, բանաստեղծին  
մէջ, մազաղաթ՝ որուն վրայ կան մեսրոպեան երկաթադրե-  
րը : Նորքի աշունը հրդեհող տղան է ինք որ .

— Վարդագոյն գիշերն ահա լցնում եմ ի՛մ բաժակի մէջ  
Եւ ըմպում եմ լուս :

Ռազմիկ Դավոյեանը իր սերնդակիցներէն ոմանց նման  
ինքնահիացմամբ չէ որ կըզբաղի : Գիտէ որ եթէ ինքը կայ  
ապա իրմէ առաջ եղած են ուրիշներ որոնք տառապած են  
իրեն համար ու ինք թանկ կը զնահատէ այդ տառապանքը :

Ինք զիտէ որ կանգնիլը մահ է ու քայլելը միշտ կեանքի  
նշան չէ ու կը քայլէ աչքերուն մէջ մեր մազաղաթները :

Այս երիտասարդ Շիրակցին սիրուն բառեր քով քովի  
բերելու սովորութիւնը չունի, ու .

— Ես երգեր գրելիս չեմ գգում  
Որ ունեմ ձեռքեր,  
Ու նրանցով եմ կռել երգերիս ամբուրիւնը :

Թարմութիւն կայ Դավոյեանի երգերուն մէջ, առանց  
ճիգի, առանց ձեռքի յոգնութեան եկող թարմութիւն մը, որ  
կ'առինքնէ քեզ, որ մեծ ճշմարտութիւններուն վրայ նոր լոյս  
մը կը ցածրեցնէ եւ դիտել կուտայ մեզի աշխարհը նոր ան-  
կիւններէ :

Ռազմիկ Դավոյեան տեղ մը կըսէ .

— Ձայնս էլ չկա :



Ես արձագանգով կարո՞ղ եմ գտնել,  
 Թէ այդ որտե՞ղ էր, որ ձայն ունէի,  
 Եւ գոյգ ոտքիս տակ  
 Զոյգ լեռներ կային:

Բայց քանի որ քիչ անդին կ'ըսես.

— Դու, երկիր, սրբալոյս նշխար,  
 Ես գրկել եմ քեզ,  
 Դու գրկիս մէջ ես,  
 Ես կրծքիս վրայ՝ սրտիս չափ մի տեղ՝  
 Հայաստան ԱՇԽԱՐՀ:

Ուրեմն ձայն ունիս, արեւին տակ Հայաստան Աշխարհը  
 ունիս, ուրեմն կրնաս ըսել թէ այդ ե՛րբ գոյգ ոտքերուդ տակ  
 գոյգ լեռներ կային:

Այս բոլորին համար քեզի հետ ու քեզմով, ամբողջ հո-  
 գիով կը հաւատանք ու ոչ միայն կը հաւատանք այլ կ'ապրինք  
 տքնութիւնն ու հրճուանքը Վահագնի վերածնունդին:

Ռազմիկի երգերուն մէջ Զարենցի շեշտերը կան:

Կը բաւէ՞ որ երիտասարդ բանաստեղծը ժայռ ու արեւ  
 ծամելու ուժ ունի: Մէ:

Այդ ուժին պէտք է միանայ յամառ յարատեւութիւնը  
 ու այն ատեն Դավոյեան մերը ըլլալով հանդերձ կը դառնայ  
 բոլորինը քանի որ Սէնի ափին հասնելու ճամբան Արաքսով  
 է պայմանաւորուած:

Փարիզ

Թ. Թ.

\*

ԶԱՐԵՆՑ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆԻ ԵՒ ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ԳԻՐՔԻՆ ՄԱՍԻՆ

Արդէն քառորդ դարէ ի վեր դրականութիւն կը մշակէ  
 Զարեհ Մելքոնեան: Իրը առաւելապէս բանաստեղծութիւնն  
 է թէեւ դրեց թատրերգութիւններ ու պատրաստեց քերական-  
 նութեան գիրքեր:

Իր սերունդէն իրեն հետ ճամբայ ելլող ոչ զանցառելի  
 թիւով շնորհալի տղաք կամ չկան արդէն եւ կամ լուծ են:  
 Կեանքը իր փոթորկոտ յորձանքին մէջ առաւ այս տղաքը ու  
 աստեղծէ շատեր չըտոկացին: Տոկալը անսլայթման տաղանդի  
 նշան չէ:

Շարունակելը սիրուելի չի նշանակեր միշտ:



Սփիւռքի մէջ գրականութիւն մշակելը հերոսութիւն է պիտի չըսեմ ինչպէս սովոր ենք կրկնել, քանի ապրիլը հերոսութիւն է արդէն այս աշխարհին մէջ, ու ամէն մարդու մէջ ալ հերոս մը կայ: Մարդիկ կան որոնք ինչ պայմանի տակ ալ ապրին պիտի գրեն. ու եթէ ի վերուստ արուած է անոնց արուեստի հուրը, սառնամանիքի մէջ անգամ պիտի չէրմ մնայ անոնց հոգին, իրենց շուրջիններն ալ ջերմացնելով:

Զարեհ Մելքոնեան մեր գրականութեան համար կոչեցեալ մըն է:

Իր առաջին գիրքն իսկ «Ես եւ մարդիկ» (1943) ուշադրաւ էր:

Թէեւ այդ գիրքին մէջ կար թեթեւութիւն մը, կարծեցեալ մակերեսայնութիւն մը, որ եթէ մասամբ տուրքն էր տարիքին, մնաց մինչեւ վերջ: Մնաց, որովհետեւ տարիներու հետ մարդերն ու աշխարհը աւելի լաւ ճանչցաւ ու ըմբռնեց Մելքոնեան, ու միշտ իր շրթներուն վրայ ու իր երգերուն մէջ պատցուց քմծիծաղ մը որ դառն էր եւ է, ու շատեր զինք թեթեւի տեղ դրին երբ ինք, բանաստեղծը, իր հեղինակին մէջ անգամ կ'ըսէր ծանր խօսքեր, կ'արտայայտէր լուրջ մտքեր:

Ե՛ւ կեանքի ե՛ւ գրականութեան մէջ իրը չեղաւ պարտուողական ոգին: Ու յաջորդական իր գիրքերը յամառ վկաներ են այս ըսուածը արտայայտող:

Այսպէս «Ջրհեղեղէն Յետոյ»ն, «Երջանկութիւնը», մինչեւ իր վերջին գիրքը՝ «Սփերը մինչեւ Անկարելիին»:

Անշուշտ անսխալական չէր կրնար ըլլալ ինք: Անշուշտ ինքն ալ այն մարդը չէ որուն մասին մարդիկ կ'երագեն ու պիտի երագեն երկար:

Բայց չկայ մարդկային էակ մը որ սիրուած ըլլայ բոլորէն: Այս մտածումը հաւանաբար շատ օգնած է բանաստեղծին որ շարունակէ իր ուսուցանելու եւ բանաստեղծի ճանապարհը:

Այս բոլորը ըսի կարգ մը անտեղի լուսթիւններու եւ յարձակումներու կապակցութեամբ որոնք եղած են ու կը շարունակուին բանաստեղծին գործին նկատմամբ:

Սիրոյ երգիչ է Մելքոնեան: Իր նի՞ւթը, մարդերն են, աշխարհը, մարդկութեան ճակատագիրը:

Իր վերջին գիրքը հասունութեան վիպական մըն է սիրտէ աւելի միտքի արգասիք. թէեւ բանաստեղծութեան մէջ սիրտին ներկայութիւնը խիստ անհրաժեշտ է:

Սիրոյ մասին գրել տակաւին չի նշանակիր անպայման սիրտով գրել: Մելքոնեանի մօտ ստացուած է այնպէս որ իր



քնարերգութիւնը մեր միտքին կը խօսի եւ ինչո՛ւ չէ կ'ուրա-  
խացնէ ալ մեզ :

Սէրը Մելքոնեանին համար աւելի է քան լոյսը աստղին  
համար, քանի որ .

— Դուն ինծի՛ կը պատկանիս աւելի՛ քան լոյսը՝ աստղին,  
Աստղի՛ն  
Որուն լոյսը կը շողայ տակաւին  
Երբ չկա՛յիմք,  
Մինչ մեմք չկամք առանց իրարու՝ ակնթարթ մը  
անգամ :

Զարեհ Մելքոնեանինը Արակոնեան սէր մըն է, եւ  
ձոյնիսկ քիչ մը աւելի : Քանի որ եթէ Մ. արակոնին համար  
«առանց էլզայի Փարիզը գոյութիւն չունի», իսկ Մելքոնեա-  
նին համար .

— Այ անապատ չկայ  
Աշխարհի վրայ  
Յորմեհետէ դուն ինծի կը սպասես :

Ոմանց համար գուցէ տարօրինակ չնչէ այս սէրը : Բայց  
կայ այդ սէրը ու իրական է ինչպէս գոյ է այս բնութիւնը  
իր բոլոր հրաշալիքներով :

Մերանապու վախին դէմ իսկ սիրոյ վահանն է որ վը  
բարձրացնէ Մելքոնեան :

Սէրը Մելքոնեանի մօտ համապարփակ է : Մելքոնեանի  
սէրը կ'ընդգրկէ իր անձին մէջ աշխարհը, ու աշխարհը ոչ  
միայն երկիր մոլորակի իմաստով . թէեւ իր ճիւղն է իր երազը,  
իր գոյութեան պայքարը մեզ հասցնել արեւը անկարելիին :  
Երկիր մոլորակն է իր մտածումներուն կիզակէտը, մարդոց  
մարդկայնանայն է, խաղաղութիւնն է այս մոլորակին, դէպի  
նոր մոլորակներ թռչող հրթիռին քիթը դէպի երկիր դարձ-  
նելն է :

Իրը աշխարհը ըմբռնելու ու բացատրելու ճիգ մըն է :  
Մարդիկ ուրիշ՞ կուգան, ո՞ւր կերթան : Ինչո՛ւ համար է այս  
խօյական վագրը :

Ընէ՛ք ինչպէս բանաստեղծին նայուածքին մէջ լոյսի  
ճառագայթները իրենց մէկի մասին խամրելը չ'ապրին երբ  
այս աշխարհի վրայ եղած է Ապրիլ 24, ու .

— Առաւօտը լոյս կը մուրայ :

Այստեղ է որ մեր մեծագոյն տառապանքը եղած է բա-  
նաստեղծութիւն :

Ո՛չ պոռչտուք, ո՛չ հայհոյանք : Թշնամին ըրած է այն-  
պիսի դեհենային գործ որ Առաւօտը ստիպուած լոյս է  
մուրացեր :



Բանաստեղծը կ'ուզէ հասկնալ թէ ինչն է երազ, ինչն է  
իրական ու դարձեալ յաղթելով ժամանակն ու ինքզինք մար-  
դիկը ՄԱՐԳ դարձնելու ճամբուն վրայ իր մխտքերը հետեւեալ  
ձեւով կը խտացնէ .

— Թող նոյնանան ժամանակ, մարդ ու քնուքիւն  
Թող երազը դառնայ ֆակատագիր անփոփոխելի,  
Ու ֆակատագիրը երազ բարախումն  
Թող լոյս ըլլայ եւ խաղաղութիւն :

Այո՛, քսաներորդ դարուն մէջ որ դարն է զիտութեան,  
զէպի մոլորակներ արշաւներու, ամբողջ մարդկութիւնը  
դարձած է լոյսի եւ խաղաղութեան յետին մուրացկան :

Այս դառն իրականութիւնը, աշխարհի բոլոր անկիւննե-  
րուն վրայ ամէն օր բռնկող պատերազմները ու միլիոններու  
անիմաստ վազքը բանաստեղծին մտածել կուտան իրա՛ւ  
մարդու ծնունդին մասին ու իր «Ա՛խ, իմ հոգի՛ս...» բա-  
նաստեղծութեան մէջ ըսել կուտայ այսպիսի խօսքեր .

— Մարդոցմէ փախչելու համար  
Զի բաւեր անոնցմէ հեռանալ...  
Մարդը չէ իսկ ծնած տակաւին,  
Եւ անոնք որ մարդուն բերնով կը խօսին՝  
Ուրիշ դեռ չծնած մարդիկ եւ պարզապէս :

Այդ է դառն ճշմարտութիւնը : Այո՛, «պէտք է սպաննել  
կայծը, որ կ'ապրի դեռ սե՛րմ որպէս՝ ամէն մարդէ ներս...  
Բայց այստեղ կարիք կը զգանք բանաստեղծին յիշեցնելու  
որ այս բոլորը որ ինք կը տեսնէ, կ'ընկալէ ճշմարտութիւն  
ըլլալով հանդերձ, ամբողջ ճշմարտութիւն չէ՛, այլ մէկ մասն  
է ճշմարտութեան քանի որ ամէն մարդէ ներս ապրող կայէն-  
ներու կողքին կա՛յ ինքը բանաստեղծը եւ կան հազար հազար-  
ներ որոնք բանաստեղծէն դեռ շատ առաջ ու այսօր ալ իրեն  
հետ յծուած են մարդը ՄԱՐԳ դարձնելու հզօրագոյն ճիւղին :

Մենք ալ մեր ձայնը կը մխացնենք Մելքոնեանի երգին  
ըսելու համար .

— Անկցի՛ն բոլոր գահերն աշխարհի՛  
Նոյնիսկ եթէ քափո՛ւր ըլլան... :

«Ափերը մինչեւ Անկարելիին» գիրքով հարստացած է  
Մելքոնեան, հարստացնելով Սփիւռքահայ գրականութիւնն  
ալ :

Երեւան

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ





## ՈՐՏԵՊ ԷԻՐ, ԶՕՐԱՅՐ ԽԱՆԱՓԵԱՆ

Զորայր Խալափեանի Հեղեղը դէշ գործ չէր: Թարմութիւն ունէր, կենդանութիւն, առողջ մթնոլորտ: Բայց դժուար էր մտածել թէ խոստումն է դեղեցիկ այն նուաճումին, որ Որտե՞ղ էիր, մարդ Աստծոյ վէպն է՝ հանդրուանային երկ, իրեն համար եւ հայ վիպագրութեան ընդհանրապէս: Անսպասելի ոստում մը կատարուած է վիպական ստեղծագործութեան բոլոր մարզերուն մէջ. Մալափեան հասած է լայնածաւալ ու համապարփակ վէպի տիրապետումին, ստեղծած է ուրոյն տիեզերք, իրագործած՝ իւրայատուկ ստեղծող ու կառոյցող յատկանշուող ինքնուրոյն երկ:

Հետաքրքրական եւ բնորոշ է մանաւանդ վէպի այն բմբռնումը, որ կը յայտնուի այս գործին մէջ եւ ժամանակակից հայ վէպը կը յատկանշէ իր հիմնական տարրերով: Կ'արժէ մանրամասնօրէն անդրադառնալ անոր:

Որտե՞ղ էիր, մարդ Աստծոն պատմութիւնն է ծերացած բժիշկի մը՝ Ստեփան Եսայեանի, որ իր կեանքին քառասուն տարիները անցուցած է Հայաստանի հեռուոր մէկ գիւղին մէջ, եւ, վաթսունը անց՝ տեղը կու տայ երիտասարդ բժիշկուհիի մը՝ Նորային: Վէպի սկզբնակէտն ու վախճանակէտը փոխանցումի եւ փոփոխութեան այս գործողութիւնն է, որ սուրիժ կը դառնայ Ստեփանի համար ոգեկոչելու անցնող յառատուն տարիներու իր սեփական պատմութիւնը եւ, անոր հետ, Ն.՝ եւ ամբողջ երկիրի պատմութիւնը:

Այս ձեւով՝ Ստեփան - Նորա առանցքին շուրջ հաւաքական ամբողջ կեանք մըն է որ կը վերստեղծուի, յուշերու մէջ սպրոզ անցեալ դէպքերով եւ անոնց շարունակութիւնը կադմոն ներկայ պատահարներով: Դէմքերէն շատերն ալ նոյնն են, անցեալի իրենց կեանքը կը շարունակեն ներկայի մէջ, կամ անցեալի դէմքերուն հետ ունեցած իրենց ընտանեկան, բարեկամական կամ այլ ձեւի կապերով հին կեանքի նոր շարունակութիւնը կը ներկայացնեն:

Սկիզբը, Նորան չի հասկնար անցեալը վերապրելու Ստեփանի յամառ հակումը: Այդ ամէնը մոռացուած, անցած հեքիաթներ են: Ինչո՞ւ անցեալի տխրութիւնը դուրս հանել մեր օրերը: Ինձ համար դրամք դեղնած քերքեր են, անորակ կիշէներ: Այդ շրջանը իմ մէջ նողկանք է առաջացնում: Ինչ-ժան հեռանալով՝ այնքան լաւ: Ձեռն ուզում լսել՝ ինչ է եղել մեր թուագրութիւնից առաջ: Իմ թուագրութիւնից առաջ: Նոր ժամանակի մարդ, նոր հոգեբանութեան տէր՝ ներկայով ու ապագայով միայն կը հետաքրքրուի ինք: Նորայի նման ըլլալու է նաեւ հեղինակը: Բայց անցեալը դոյ է ներկայի մէջ, անխուսափելի է պարզապէս: Անոր յաճախանքէն չի



կրնար ազատիլ, ոչ մտածումի, ո՛չ ալ վիպական կառուցումի մարդին մէջ :

Ու վէպը կը խրի անցեալին մէջ, անկէ ամբողջ շերտեր կը հանէ հերոսներու հոգիի մակերեսին, կը դառնայ հինի եւ նորի համադրավայրը, բախումի կայանը: Այսպէսով ան կ'ըլլայ ոչ միայն ա՛լ ծերացած Ստեփանի պատմութիւնը՝ հակադրուած նոր կեանքի ասպարէզ մտնող Նորայի պատմութեան, այլ զեղարուեստական խտացումը շուրջ կէս դարու հայկական կեանքի: Առանց արուեստական խոչարկանացումի: Այս վէպը նոր սերունդին պատկանող ուղջմիտ մարդումը հանդարտ ու խոհուն նայուածքով տեսածն է հին եւ նոր իրականութենէն եւ անոր սեւեռումը՝ նոյն խոհունութեամբ:

Տեսակ մը ափսոսանքի շնորհիւ նաեւ, համակերպ թախիծով, որ վէպի բանաստեղծական միջնորդութեամբ կը ստեղծէ եւ հերոսներու հոգեբանութիւնը կը թելադրէ: Կեդրոնական դէմքը, օրինակ, բժիշկ ըլլալու համար չէ ծնած, եղած է. դիւրը մնալ չէ ուզած, մնացած է. ամուսնանալ փափաքած է, չէ կըցած: Կարելի չէ ըսել, սակայն, որ դժգոհ է սպրած կեանքէն: Պիտի նախընտրէր ուրիշ կեանք մը ունեցած ըլլալ, բայց դժգոհ չէ: Նոյնն է պարագան գրեթէ բոլոր միւս դէմքերուն:

Առաջին էջէն արդէն զիրքի մնայուն միջնորդութեամբ կը շինուի, բնոյթը կը ճշգուի:

Գիշեր: Լոյսեր ու մի ֆոնուոյ լոյս: Երբ հանգչում եմ բոլոր լոյսերը, մնում է միայն ֆոնուոյ մի լապտերի լոյսը, աշխարհը քառասուն տարով ետ է գնում, ու այդ հեռու անցեալում մէկ-մէկ վառում եմ Կարփի նրբագեղները: Ամէն ինչ խիտ կերպով տրուած է այս տողերուն մէջ: Բանաստեղծական միջնորդութեամբ ափսոսանքի, ոգեկոչումի թելադրականութիւնը, մինչեւ իսկ վէպի կառոյցին վերաբերող մանրամասնութիւն մը՝ ճոճուող լոյսի թելադրանքով կեանքի կոչուող հին աշխարհը, իր քարիւղէ լապտերներով:

Հին այս աշխարհի բնակիչները, ինչպէս նաեւ երիտասարդ դէմքերը, սիւհուէթներու պէս դուրս կու գան խաւարէն, կը կանգնին մեր առաջ: Հեղինակը շնորհիւ չէ անձնաւորած զանոնք, մանրամասնօրէն չէ բնութագրած: Առաւել կամ նուազ խտութեամբ տրուած կերպարանքն են, իրենց հիմնական յատկանիշով ներկայացուած: Իւրաքանչիւր խոհ, խօսք կամ շարժում բան մը կը յայտնաբերէ անոնց հոգիէն, բայց առարկայականօրէն չ'արձանագոյնէր զանոնք մեր առաջ: Սակայն կը գզանք անոնց ներկայութիւնը, կ'ապրինք իւրաքանչիւրին տաղնապը, կը մտնենք ամէն մէկուն մտերմութեան մէջ:



Շատ են դէմքերը եւ արագօրէն իրար կը փոխարինեն յիշատակի պատտառին վրայ, որ վէպի խորատախտակն է, կամ առօրեայ կեանքի հանդիպումներուն ու եռուզեռին մէջ: Կան բծախնդիր պաշտօնեաներ, անհողի պիւրօքրաթներ, իրենց աշխատանքին սիրով կապուած մեծ ու պզտիկ դերքէ տէր անձեր, լաւ ու վատ մարդեր, ե՛ւ լաւ ե՛ւ վատ ուրիշներ: Երկու տեսակի կրկնակ խմբումի կարելի է ենթարկել զանոնք: Նախ կան հիներն ու նորերը. առաջինները աւելի մեքենակա- նօրէն կապուած են կեանքին եւ երկրորդները աւելի անհա- տապաշտ են ու երջանկութեան հետամուտ: Յետոյ կան լաւերն ու դէշերը, առանց այս զատորոշումին դերական ու բացասական տիպարներու կաղապարուած իմաստը տալու եւ սահմանափակ տարողութիւնը: Լաւն ու վատը, այս սյարազային, աւելի համապարփակ, տիեզերական արժէք կը ներկայացնեն եւ ամբողջ կեանքի ըմբռնում մը կը բնորոշեն:

Ստեփան Եսայեանը կը մտածէ թէ միայն երկու տեսակի մարդեր գոյութիւն ունին. մէկը, որ կարողանում է ուրիշների բաժինը խլել, ուրիշներին չարչարել, ծեծել, ծիծաղել նրանց թուլութեան ու վշտի վրայ... Եւ միւս տեսակը, որ ոչ մի կերպ չի կարող այդ անել, որ ներքին ինչ-որ բան արգելում է սրիկայ լինել, որ գերադասում է ծիծաղելի լինել, քան ծիծաղել ուրիշի թուլութեան ու վշտի վրայ:

Ոսօքը դասակարգերու հակադրութեան մասին չէ, այլ բոլոր դասակարգերուն վերաբերող ներքին բաժանումի մը: Եր մարդը կը զատէ անմարդկային իր նմանէն: Ինքը՝ Ստե- փանը երկրորդ տեսակին կը պատկանի, բայց առաջին տեսակի ներկայացուցիչները բացակայ չեն վէպէն: Անոնց ամենէն բնորոշ ներկայացուցիչն է Ձինաւորը, դասակարգերու ջնջու- մէն շնականօրէն օգտուող գիւղի դեկավար, նախկին բատրակ եւ ՅՕական թուականներու բռնաւոր: Յատկանշական է իր մտածումը համայնավար գիւնանշանի մասին: Տեսնում ես այն փուրն ու մանգաղը: Լաւ նշան է: Բայց մի բան է պակա- սում: Մուրնի եւ մանգաղի միջեւ մի մտրակ էլ պիտի նկարէին:

Այս մէջբերումներէն արդէն կը յայտնուի որ Սալափեան բոլորովին չէ ձերբազատուած վէպի մէջ բարոյական քարոզ տալու հին հակումէն: Ծիշտ է, բարոյական իր ըմբռնումները առողջ մարդկայնութեան մը վրայ հիմնուած են, բայց, անտեղի քարոզի իրենց ձեւին տակ, թերութիւն ըլլալէ չեն դադրիր: Միայն վէպի յաջող կերտումն է որ մոռցնել կու տայ, որոշ չափով, այս անպատեհութիւնը:

Յաջող է մանաւանդ եւ այժմէական՝ կառուցումի եւ պատումի քեֆնիքը, որ ժամանակային զանազան պահերու



խաչածեւումին վրայ հիմնուած է : Ստեփանի մօրը մենաւոր կեանքը ներկայացնելու ստեն թալափեան կը զբէ :

Սայրը նամակները դարսել էր իրար վրայ գգրոցի մէջ : Մէկ-մէկ հանում էր, կարդում : Ս'էլ' սօրը, մէկ' հինը : Մ'էկ' ամենավերջինը, մէկ' ամենատաջինը՝ երկու տարի առաջ գրածը : Ժամանակները խառնուում են իրար : Ամէն անգամ կեանքի տարրեր պատմութիւն է ստացում :

Մօտաւորապէս նոյն բանը ըրած է ինք. Ժամանակի տարրեր շերտեր կուտակած է իրար վրայ, եւ անդամ մը նոր անգամ մը հին շերտ ներկայացուցած : Ու ժամանակներու խառնուրդով իսկապէս ստեղծուած է «կեանքի տարրեր պատմութիւն»՝ հարազատ պատկերացումով :

Մարդերու ներկային մէջ գոյ է անոնց անցեալը : Ոչ միայն անոր համար որ ան կը թելադրէ ներկայի կենսածեւը, այլ որովհետեւ միտքի եւ յիշողութեան կառոյցը ժամանակային հատում չի ճանչնար : Յիշողութեան մէջ խոնուած յիշատակներու ամբողջութիւնն է որ այսօրուան մարդը կը ներկայացնէ : Անոնք կը վերաբերին անցեալին, բայց ամէն զայրկեան մուտք կը գործեն ներկայի մէջ, երբեմն ենթակայի կամքով, երբեմն ինքնաբերաբար :

Հոգեբանական այս իրողութեան վրայ է որ հեղինակը կառուցած է իր վէպը : Առհասարակ անցեալի վերստեղծումը բժիշկի յուշերուն թելադրանքով տեղի կ'ունենայ : Ան նորային կը պատմէ հին զէպքեր, որոնք իր մէջ սուղուած աշխարհէ մը յարութիւն կ'առնեն, կը բարձրանան զիտակցութեան մակերեսը եւ գոյութիւն կը ստանան : Երբեմն ալ այս ոգեկոչումը ինքնաբերաբար տեղի կ'ունենայ, արտաքին պատահական զրդիչի մը արդեցութեամբ, որ տեսողութեան կամ լսողութեան ճամբով կը հասնի հոգիին ու արձաղանդներ կ'արթնցնէ հոն : Յաճախանքի պէս բան մըն է . իւրաքանչիւր մանրամասնութիւն անցեալի համապատասխան շերտը գոյութեան կը կանչէ : Երբեմն ալ Նորայի ոգեկոչումին ճամբով անցեալը կը վերստեղծուի : Միշտ ալ ան սերտօրէն կը հիւսուի ներկային : Վէպը ընդարձակ փազըլ մըն է, որուն իւրաքանչիւր տարրը անմիջական զբաղիչն անկախաբար կը ստեղծուի, բայց ընդհանուր դասաւորումին մէջ իր տեղը կը գտնէ անմիջապէս եւ արժէքը կը ստանայ :

Հեղինակը մասնաւոր գիւրացումի ճիգ մը չի գործադրեր, բացատրութիւններով չի տափակցներ վէպը : Անհարկութեամբ մը, շեշտի տարրերութեամբ մը կը զգացնէ որ պատումի ժամանակը փոխուած է : Տարրեր ժամանակները առանձին գլուխներով իսկ չեն արուած . շարաչարուած են պարզապէս վէպի զարգացումին կարգով, պարզ բազմակէտներով բաժնուելով իրարմէ :



Վէպին մէջ տեղ մը կը խօսուի մամուլի էջերէն անցեալին ծանօթանալու մասին: Սալափեան ինքն ալ հին թերթեր թղթատելով ճանչցած պէտք է ըլլայ անցեալը եւ վկաներու պատմութիւնները լսելով: Յատկանշականը այս բրածոյ անցեալին կենդանութեան շունչ փչած ըլլալն է: Իւրաքանչիւր շրջան իրեն յատուկ մթնոլորտով ոգեկոչուած է եւ ներկայ իրականութեան համադր ուժով կեանքի կանչուած: Հոս է հեղինակի ստեղծադործ երեւակայութեան զաղտնիքը. խիտ, թելազբաղան ոգեկոչումով մը կեանքի կշռոյթ տուած է անցեալին եւ յաջողած անոր մթնոլորտին մէջ փոխադրել մեզ: Ստեփանի մասին Նորան կը մտածէ. Մեր է, կեանքն անցել է երազի նման, ետ գնալ չի կարող: Բայց գնում է: Նա ինձ իր հետ տարաւ: Դէպի առաջին տարիները՝ քսանական քուսկանները: Միասին սկսեցինք բարձրանալ: Նրա հետ ապրելով, նրա տեսածը տեսնելով, նրա հետ սկսեցի գալ: Տարբեր չէ մեր հակադրեցութիւնը. մենք ալ, ընթերցումի վերացումին մէջ, կը մտնենք անցեալի եւ ներկայի մշուշներէն բարձրացող այս վիպական աշխարհը եւ հեղինակի երեւակայութեան շնորհիւ ու մերինին՝ կ'ապրինք անոր կշռոյթով, հերոսներու եռուզեռին խառնուած, անոնց կեանքին մասնակից:

Վիպական այս աշխարհը ոգեկոչումով ստեղծուած է: Իսկ ոգեկոչումը կը հիմնուի պատկերներու վրայ, զգայաբանական տուեալներու: Գերակշռող զգայարանքը աչքն է: Շարժանկարային յաջորդական պատկերներու շարքի մը պէս՝ տեսարանները իրարու կը յաջորդեն, կարծես իրար կը կանչեն տեսողական ուրոյն մագնիսականութեամբ մը:

Պատահական չէ բնաւ շարժանկարի յիշատակումը. Սալափեանի վիպական քեֆնիքը շատ բան փոխ կ'անոնք եօթերորդ արուեստէն: Կարծես երեւակայական պատահաւ մը քաշուած է ընթերցողներու աչքերուն դիմաց, որուն վրայ կու դան սեւեռուելու կայուն կամ շարժուն պատկերները վէպին: Պատահական կան նաեւ հերոսներու երեւակայութեան մէջ, յատկապէս Ստեփանի եւ Նորայի: Պատահո՞ք պատահաւ փոխանցող պատկերներու ցանց մըն է ի վերջոյ վէպը:

Յիշողութեան մէջ վրնջալով սլացան նրա տեսած բոլոր ձիերը: Անմարմին ուրուականները սլանում էին եւ ողջ էկրանի վրայ միայն վրնջացող նժոյզներ էին:

Այս հատուածը, որուն նմանները շատ են այս գիրքին մէջ, յատկանշական է մէկէ աւելի պատճառներով: Թելազբաղաններէն կը բացայայտէ ան ամբողջ քեֆնիքը վէպին՝ յիշողութեան մասին եղած ակնարկութեամբ, «անմարմին ուրուական»ներու ոգեկոչումով, որ գործող անձերու կերպարանքը կը թելադրէ, եւ «էկրան» բառի գործածութեամբ,



որ, հակառակ փոխաբերական իր իմաստին, անխուսափելիորէն մտածել կու տայ շարժանկարի մասին, մանաւանդ որ «սլացան»ը շարժումի ամբողջ տպաւորութիւն մը վը բերէ մեզի: Յատկանշական է նաեւ «վրնջալ» բայի կրկնակ դործածութիւնը, որ տեսողական-շարժական տարրին կը միացնէ նաեւ լսողական-ձայնայինը: Հոս տակաւին պարզ սահմանում մըն է եղածը, ճիւղերու կերպարանքը ամբողջացնող տեսակ մը մակղերային յաւելում: Այլ տեղ լսողական տարրը աւելի բացայայտ ներկայութիւն է, «ձայնային պատկեր» է ուղղակի:

Հեռանալով հասում էր ամբակների մորզեմ՝ չորս կէտ, չորս կէտ, չորս կէտ...

Երեկոյեան նորից մօտեցում է ցանկապատին՝ յոգնած, կէտ, կէտ, կէտ...

Այս յատկանիշներու թուումը չի սպառեր Սալափեանի ոճին վերլուծումը: Բանաստեղծական ու պատկերաւոր՝ խիտ է նաեւ ան, տեսակ մը հաւաք ուժականութիւն ունի, սղու-մէն ծնած թելադրականութիւն, որ իւրաքանչիւր պատկերի կամ խօսքի արձագանգը կ'երկարածգէ ընթերցողի հոգիին մէջ, կը խորացնէ: Կը պատահի, սակայն, որ երբեմն կորսնցնէ իր խտութիւնը, տեղ-տեղ անուժ դառնայ եւ սովորական: Այս ոճը այլազան է նաեւ: Հակառակ ոգեկոչական մթնոլորտին, որ բանաստեղծական պերճութիւն կու տայ լեզուին՝ հեղինակը եւ իր հերոսները միջոցը կը գտնեն արտայայտուելու իրենց ուրոյն լեզուներով, առանց աններդաշնակութիւն ստեղծելու: Մէկուն իրապաշտ ու կոշտ իօս-քը, միւսին զգայուն ու նուրբ արտայայտութիւնը չեն հակադրուիր իրարու: Վէպի ընդհանուր մթնոլորտին մէջ, կը հիւսուին անոնք ոճային ընդհանուր կերպի մը, որուն հարապատութիւնը կը շեշտեն եւ նրբերանգային հարստութիւնը:

Տեսողական ու լսողական պատկերները հիմը վը կազմեն հեղինակի ոգեկոչական կերպին, բայց նաեւ յարակից ուրիշ արժանիք ունին: Յաճախ անոնք այնքան գեղեցիկ են՝ որ ինքնուրոյն ու ինքնանպատակ արժէք մըն ալ կը ստանան, կը դառնան բանաստեղծական մթնոլորտ ստեղծող եւ ընթերցողի աչքն ու միտքը գերող հմայիչ տեսիլներ, որոնք պատմութեամբ զէպըր տալէ վերջ կարծես կ'անջատուին անկէ, կ'ապրին այլեւս սոսկ պատկերային իրենց գեղեցկութեամբ:

Միշէլ Պիլթորի համար, ժամանակակից վէպը մէկ արտայայտութիւնն է բանաստեղծութեան, անոր սերտորէն կապումը գրական սեռ մը: Բանաստեղծական իր պատկերներով, ինչպէս վէպի ամբողջ ըմբռնումով, Սալափեան դործնականօրէն վը հաստատէ Փրանսացի վիպասանին կարծիքը:

Ուրիշ մէկ յատկանիշով նաեւ Որտե՞զ էիր, մարդ Աստոն



կը կապուէի Քրանսական «նոր վէպ»ին եւ առհասարակ ժամանակակից վիպական ստեղծագործութեան. ընթերցողի իմացականութեան կը դիմէ եւ անոր գործօն մասնակցութիւնը կը պահանջէ: «Նոր վէպ»ի ուրիշ մէկ կարեւոր դէմքին՝ Նաթալի Սարոթի կարծիքով՝ ընթերցողը մեղկ այն անձը պէտք է ըլլայ, որ կրաւորականօրէն կ'ընկալէ վիպագիրի վերջնական ձեւի մէջ իրեն հրամցուցածը եւ կը լուծուի անոր մէջ, այլ գիտակից այն ներկայութիւնը, որ կը մասնակցի վէպի լինելութեան: Այս գործօն ընթերցողը կ'ըլլանք իրապիսեանի վէպը կարդալու ատեն: Կը մասնակցինք անոր ստեղծումին, ժամանակին մէջ ետ ու առաջ կ'երթանք հեղինակին հետ եւ իր ստեղծած անձերուն, անոնց կեանքի պատասնները մաս առ մաս կը միացնենք իրարու, կը համաստեղծենք վէպը:

Եւ գիտակից այս մասնակցութիւնը ոչինչով կը խանարէ մեր գեղարուեստական հաճոյքը: Համակուած գիրքի մեղմ թախիժէն՝ կը տարուինք ընթերցումով, կ'ապրինք վէպի իրականութեամբ, զայն կը ստեղծենք նաեւ մեր մէջ, առանց սակայն հրաժարելու մեր գիտակցութենէն: Աստուանքով կ'աւարտենք գիրքը ու կը զգանք թէ տրամադիր ենք տակաւին երկար ետ ու առաջ երթալու հեղինակին հետ. ժամանակի սահանքն ի վեր ու սահանքն ի վար, միշտ միեւնոյն խոր հաճոյքով:

Վէպը կ'աւարտի Ստեփանի մահով: Գերեզմանի քարին վրայ կը գրեն անունն ու մականունը եւ կեանքի սկիզբն ու փախճանը նշող թուականները, պզտիկ գիծով մը միացած: Ամբողջ 60 տարի եւ դժիկ մը: Իբր ոչինչ չի եղել: Որովհետեւ եկանք կը շարունակուի. Նորաները կը յաջորդեն Ստեփաններուն, որոնք փոխարինած էին 19րդ դարու բուժակները: Կենցաղը կը փոխուի, այդ կենցաղը տալու ձեւերը կը փոխուին: Բայց կը մնայ հիմնականը:

Հաստատումը կը պատշաճի նաեւ իրապիսեանի վէպին եւ վիպական կերպին: Նոր մօտեցումով նոր կեանքը կը պատկերէ, բայց իր արուեստը շարունակութիւնն է բազմազարեան հայ արուեստին, ինչպէս այսօրուան կեանքը շարունակութիւնն է դարերու խորքէն եկող մեր գոյութեան, պատմութեամբ շարուած հայրենի հողին վրայ:

Իսկ հողը որի վրայ ջահել օրերին քայլել էր նա, կը գրէ իրապիսեան իր հերոսներէն մէկուն ապրումը ներկայացնելով, հիմա էլ ջահել էր:

Որտե՞ղ էիր, մարդ Աստճոյի մէջ ջահել է, ջահեյացած է նաեւ հայ արուեստը. երէկ հեքիաթ ու գիւցաղնեղութիւն՝ այսօր ժամանակակից վէպ է ան, դարու ոգին արտայայտող ու ժամանակի կշռոյթով բարբախող:

Գ. ՇԱՀԻՆԵԱՆ



«ՄԻՏՖԻ ՇՈՂԵՐ», Միհրդատ Թիրեաֆեան, Նիւ ետրֆ

Միհրդատ Թիրեաֆեան լոյս ընծայեց իր «Միտքի Շողեր» գրական ժողովածուին Ա. հատորը: Այս գրքին գրուած քննելը դասաւորուած են նիւթերու համեմատ: Հեղինակը անոնց մօտեցած է հմտութեամբ որ հատորը կը դարձնէ հետաքրքրական:

Գրական. — «Յուշեր մօտիկ անցեալէն», վերջիւում մըն է 1916ի առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերէն:

Ուրիշ յիշատակելի գրուածք մըն է «Հայ երգիչներն ու պարսիկներն լեզուն», ուր կը յիշուի միջին դարու մեր երգիչներուն կրած ազդեցութիւնը պարսիկ ժողովրդական գուսաններէ, մասնաւորապէս Կոստանդին Երզնկացին, որ երգեր գրած է «Շահնամէ»ի «ձայն»ով:

Բանասիրական. — Այս բաժինը կը բացուի «Արգարի եւ Յիսուսի Թղթակցութիւնը, նորագիւտ պապիրոսի մը առթիւ» խորագրուած յօդուածով: Յաջորդ յօդուածներն են «Պիրզուսին Հայոց մասին», ուր կը պատմուի Պարսից Անուշիրուան Թագաւորի թոռ Սոսրով Բ. Փարվիզի (500-628) ասպատանիլը Յունաց երկիրը (Բիւզանդիոն) եւ անոր՝ Հայկազն Մօրիկ կայսեր հասցուցած օգնութիւնը Մուշեղ Մամիկոնեանի եւ Մմբատ Բագրատունիի միջոցով: «Նախամետրոպեան հայկազան գրի եւ գրականութեան հարցը», ուր կը հերքուի Երեւանի պատմութեան համալսարանի ուսուցչապետ Փրոֆ. Աշոտ Արբահամեանի կարծիքը թէ Մ. Մետրոպի կողմէ Հայոց գրի դիւտէն առաջ դոյութիւն ունեցած է հայ գրականութիւն մը: Հեղինակին տեսակէտը աւելի հանդամանօրէն կը պաշտպանուի յաջորդ գրուածքին մէջ, որու խորագիրն է «Հայերը գիր եւ գրականութիւն չունէին հայ լեզուի տառերուն գիւտէն առաջ»: Յաջորդ երկու գրուածքները նուիրուած են Մետրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600ամեակին եւ հայ տպագրութեան 400ամեակին:

Լեզուական. — Այս բաժնին առաջին գրուածքին մէջ կը քննուի «արեւելեան եւ արեւմտեան հայերէններու հարցը»: Հեղինակը յառետես է արեւմտահայերէնի ապաղային մասին, վերջի վերջոյ պիտի տիրապետէ Հայրենիքի մէջ գործածուող պետական լեզուն, որ արեւելահայերէնն է: Երկրորդ գրուածքն է «Գրաբար եւ աշխարհաբարը», ուր հեղինակին տեսակէտն է որ գրաբարի գիտութիւնը անհրաժեշտ է մեր նախնիքներէն աւանդուած հարուստ մատենադրութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատելու համար:

Գրախօսական. — Այս բաժնին մէջ գրախօսուած գործերն



են՝ Գարեգին Արք. Յովսէփեանցի «Հաւուց Թառի Ամենա-  
փրկիչի եւ նոյնանուն յուշարձաններ Հայ արուեստի մէջ»,  
Տիկին Անայիսի «Յուշերս»ը եւ Արտաւազդ Արք. Միւմէեանի  
«Պատմութիւն Հայկալի Հայոց»ը:

Յիշատակի խօսք.— Այս բաժինին գրուածքներն են՝  
«Հրաչեայ Աճառեան», խօսուած ճառ, «Խաչատուր Աբովեան»,  
ուսմիրայ աշխարհաբար լեզուի, «Յղիչէ Պատրիարք Դուր-  
եան», բանաստեղծ եւ բանասէր եկեղեցականը, եւ այլն:

Արեւելիքի մեծ դէմքեր.— Հեղինակը որ երկար տարիներ  
ապրած է Պարսկաստան եւ իր մեծանուն հօրը շաւղին  
հետեւելով հմտացած է պարսիկ գրականութեան, կը վերլուծէ  
Նիզամին, որուն բանաստեղծութեանց ակնարկելով կէօթէ  
բաժնէ. «Գիրքերու հրաշագեղ գիրքն է սիրոյ գիրքը»,  
հեղինակ «Խոսրով եւ Շիրին» եւ «Լեյլի ու Մէջնուն» վիպերդ-  
ներուն, «Ապուլ-Ալա էլ-Մահարի»ն, ծնած 973 թուին Հայկալի  
մօտ եւ ապրած Պարտատի Աբբասեան խալիֆայութեան իսլամ  
քաղաքակրթութեան շրջանին, «Ավիսեննա», իր ծննդեան  
հաղարամեակին առթիւ, աշխահանուցիկ գիտնական եւ  
փրկիստփայ, ծնած Պուխարա, որ եղած է մահմետական  
աշխարհի մշակութային համբաւաւոր կեդրոններէն, նշանա-  
ւոր մանականը բժշկութեան վրայ գրած իր գիրքերով որոնք  
մինչեւ 1650 իբրեւ դասագիրք գործածուած են նոյնիսկ  
Լուվէնի եւ Մօնիէլիէի համալսարաններուն մէջ, եւ որոնցմէ  
Հայոց մէջ օգտուած են Ամիրտովյաթ եւ Մխիթար Հերացի  
(ԺԱ. եւ ԺԲ. դար), «Ալի Շիրնեվաի», իր ծննդեան 500ամեա-  
կին առթիւ, Էօզպէկ նշանաւոր բանաստեղծ եւ պետական  
գործիչ, ծնած Թաշքենտ:

Ճառեր եւ դասախօսութիւններ.— Այս բաժինն մաս կը  
կազմեն «Ֆրիկ եւ իր դիւանը», «Աւետիք Իսահակեան»,  
«Դերենիկ Դեմիրջեան», «Ակադեմիկոս Նորայր Սիսակեան»,  
«Բանախօսութիւն Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Հա-  
յոց»ի 1500ամեակին առթիւ», «Փրոֆ. Յ. Ստրչիգովսկի կը  
խօսի քրիստոնէական ճարտարապետութեան շուրջ» եւ ազգա-  
յին հայրենասիրական այլ նիւթեր:

Յ. Պ.





Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆԻ ՅՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍԸ (ՊԵՅՐՈՒԹ)

«Էսպէս «բանաստեղծական», զեղեցիկօրէն հնացած, — Այս է արուեստը Թօփալեանի, որուն կարեւոր մէկ ցուցահանդէսը ներկայիս տեղի կ'ունենայ Կալըրի Մանուկի մէջ:

Այս նկարիչը կ'ուզէ ըլլալ միեւնոյն ատեն մեկին եւ վիպապաշտ. սուր մանրամասնութիւնը, ապա բազմաբեղուն եւ քնարական տեսիլքը՝ խոհեմօրէն ներդաշնակուած զեղեցիկ դոյներով, որոնց առջեւ՝ ըստ Գլոտէլի բացատրութեամբ՝ «աչքը կ'ունկնդրէ»: Իւրաքանչիւր պատտառ ձեւով մը կը պատկերէ պարիկներու հեքեաթ մը, ծանրաբեռնուած՝ խորհրդանշանով եւ խորհուրդով, զորս կը զբուշանայ եղծանելէ ձեւերու նուրբ կազմակերպումը: Ասիկա կը հմայէ, կը վերացնէ իսկ: Ասիկա նկարչութիւն մըն է, որուն մարդ կը սիրէ վերադառնալ, ինչպէս անյիշատակ Ժամանակներէ մնացած աշխարհի մը: »

«Լ'Օրիան», Պէյրութ



«...Բ. Թօփալեանի արտայայտութեան յաջողութիւնը կուգայ նաեւ իր խառնուածքէն: Հեշտ է նման նիւթի մը թամբին հեծեալ՝ անձնատուր ըլլալ դիւրին, զարդանկարային ձեւերու եւ գոյներու: Մինչ հոն ամէն ինչ զուսպ է, սանձուած, խորքին նման վսեմ, նոյնիսկ զբացապէս ամօթխած: Մինչեւ իսկ վունջող ձիերը, իրենց շարժունութեամբ, կը պահեն ցեղային ազնուական նկարագիր մը: Գոյները, որ նրբերանդներով եւ կիսերանդներով կը կենդանացնեն եւ ձիւսոր (ինչպէս նաեւ Վենետիկները) ու շրջապատ, ունին երանգախմոր մը լեցուն, մսոտ, թրթռուն, լեցնելով եւ շրջազծելով հանդերձ նիւթը, զայն կը ձգեն որոշ տարտա-մութեան մը մէջ, ինչ որ թոյլ կուտայ ձուլուելու շրջապատին եւ մթնոլորտին մէջ: Թօփալեան այս ձեւով կը ստեղծէ վիպապաշտական, բանաստեղծական մթնոլորտ մը՝ անցեալ Ժամանակներու ձգողական գրաւչութեամբ: Ուրիշ կէտ մը, որ իր բոլոր նկարներուն մէջ տեսանելի է՝ այն խղճամիտ մօտեցումն է, որ բծախնդիր արուեստագէտը կը յատկանշէ: Հարեանցի, արագ աշխատանքի ոչ մէկ հետք իր գործերուն մէջ: Ժամանակը գոնէ երեւութապէս ապահով դործակիցն է նկարիչին, ինչ որ ուրիշ երաշխիք մը կուտայ դիտողին խաբկանքի մը կամ խաբուսիկ յաջողութեան մը առջեւ չզստուելուն: Մասնաւորաբար յաջող են նաեւ այն նկարները, որոնք ծանօթ երկու նիւթերէն դուրս կ'արտայայտեն անմի-



ջական եւ ուղղակի հաղորդականութիւն մը բնութեան պատաստիկի մը առջեւ:

Բիւզանդ թօփայեան երկու զլխաւոր նիւթերով ներկայանալով մեզի այս առաջին անգամ, ցոյց տուաւ իր կարողութիւնը ալլազանութիւններու տարբերակներու մէջ, որպէս հետաքրքրական յորինում եւ զոյն — կանանչ, կապոյտ, սրճագոյն, մանաւանդ դեղին: Ունեցանք նաեւ պապահովութիւնը թէ, իր քերթողագիրքերու կողքին՝ հաճոյք է ունենալ նաեւ նկարիչ Բիւզանդ թօփայեանի վկայութիւնը: »

Գր. Քէօսէեան. «Չարթօնք», Պէյրութ

\*

### Տ. ՏԱՏՐԵԱՆԻ ՅՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍԻՆ ԱՌԹԻԻ

Տիգրան Տատրեանի գործը լոյսի թրթռացում է: Ան կ'աշխատի «կէտերով», «բիծերով», որոնք՝ չես գիտեր՝ պատաստին խո՞րը ուղղուելու տրամադրութիւն ցոյց կուտան, թէ անկէ դուրս ցայտելու: Այսուհանդերձ բոլորը ունին ամփոփ, կեդրոնաձիգ վիճակ մը: Եւ զիպուածը չէ որ անոնց տեղը որոշած է, այլ նկարիչին չափի եւ ծանրութեան զգացումը, ինչպէս նաեւ անձնական միտումը:

Դիւրին կարծուած երեւոյթով, դժուար եւ վտանգաւոր ձեւ մըն է Տատրեանի կիրարկածը: Երբ որեւէ արտաքին ձեւ չկայ, նիւթ չկայ եւ նկարիչը կ'ուզէ արտայայտուիլ միայն երանգաւոր գծիկներով եւ բիծերով՝ ստիպուած է կրկնակիօրէն ուշադրութիւն դարձնել իր երանգներուն եւ երանգաւորին, քանի ասոնցմով է միայն, որ նկարիչը պիտի գրաւէ, պիտի վարակէ գիտողը: Ի պատիւ Տատրեանի, կարելի է յայտարարել թէ ինք ամենալուրջ մօտեցումը եւ խոր համոզումը ունի իր ըրածին հանդէպ: Այս ձեւով կը բացատրուի տարիներու ընթացքին իր խի կատարելագործումը եւ իր ներաշխարհին ընդլայնումը՝ պատաստներուն մէջ: Այս պատճառով է նաեւ որ իր գործերը հանդարտօրէն կը գրաւեն գիտողը՝ անտեսանելին զգացած ըլլալու տպաւորութեամբ:

Տատրեան, չնորճիւ իր քնարական շեշտուած խառնուածքին եւ գերզգայութեան, կուտայ վաւերական օրինակը թէ օժտեալ արուեստագէտ մը իր ներաշխարհը կրնայ արտայայտել երանգներու ընտրութեամբ եւ դասաւորումով:

\*

Նոր շունչ մը կ'անցնի Տատրեանի ոճէն. նկարը կը բնորոշուի եւ կեանքը կը կենդանանայ եւ ամբողջութիւնը մեզի յուսալ կուտայ նոր զարգացումներ, որոնք հետզհետէ աւելի պիտի նշեն ամբողջ կարեւորութիւնը այս գործին, որ ունի խոհականութեան եւ զգայնոտութեան մասնաւոր կնիք մը:

(Պէյրութ)

«Լը Սուար» Ե. Ա.



# Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

## Շ Է Ն Գ Ա Ի Ի Թ

Երեւանի հնագոյն շրջանի պատմութիւնը լուսարանելու տեսակէտից շատ կարեւոր եղան Շէնդաւիթի պեղումները որոնք տեղի ունեցան 1936ից 1938 եւ 1958ից մինչեւ 1966 :

Պեղումները երեւան հանեցին չորս բնակավայրեր՝ նոր քարէ դարին, հին միջին եւ նոր պղինձի դարերին պատկանող :

Հնագիտական նիւթերը ընդհանուր դժերով զարմանալի նմանութիւն ունեն Ասիոյ համապատասխան նիւթերի հետ, որոնք երեւան եւ հանւել Հին Միջագետքի (Նւրի, Քիչի, Արչափա բլուրի), Իրանի (Պերսեպոլիսի եւ Շուշի), Փոքր Ասիոյ (Տրոյազա), Յունաստանի (Կրետէ, Միկէն) եւ այլ վայրերի մէջ :

Ուրեմն, կարելի է ասել, որ մօտ վեց հազար տարւայ հնութիւն ունեցող Շէնդաւիթը Հայաստանի եւ Մերձաւոր Արեւելքի հնագոյն բնակատեղիներից մէկն է :

## Մ Ո Ւ Խ Ա Ն Ն Ա Թ - Թ Ա Փ Ա Ա Մ Ր Ո Յ Ը

Ժամանակադրական կարգով իբրեւ հնագոյն բնակավայր Մուխաննա - Թափա ամրոցն է :

1935-36ի եւ 1948-50ի պեղումները յայտնաբերել են երեք շերտեր, առաջինը պատկանում է անազապղինձի դարին . երկրորդը ուրարտական ժամանակաշրջանին (Ք. Ա. 8-7րդ դարեր), իսկ երրորդը հռոմէական շրջանին :



## ԲԵՐԴԱԶՈՐ ԱՄՐՈՅԸ

Նորքի մէջ կան Բերդաձոր ամրոցի աւերակները: 1959-1950ի պեղումները երեւան են հանել Ք. Ա. 2-1ի հազարամեակները բնորոշ անապապղինձի եւ երկաթի դարերի իրեր:

## ՅԻԾԵՌՆԱԿԱՅԵՐԳԻ ԱՄՐՈՅԸ

Համանուն բլուրի վրայ գոյութիւն ունի քառակուսի աշտարակներով փոքրիկ մի բերդ եւ բանակատեղի: 1925ին պեղած դամբարաններից երեւան եկան անապապղինձի դարու իրեր:

Ծիծեռնակաբերդի բնակատեղին պատկանում է Ք. Ա. 2-1ի հազարամեակին:

Այդ ժամանակաշրջանին է պատկանում նաեւ այսպէս կոչւած «Հերակեան Բլուր»ի հնագոյն բանակատեղին:

## ԿԱՐՄԻՐ ԲԵՐԳԸ

Հրազդան գետի մօտերն է գտնուում: Այստեղ գտնուել են անապապղինձի դարաշրջանին պատկանող արժէքաւոր իրեր:

## ԱՐԻՆԲԵՐԳ

Ուրարտուի ժամանակ Երեւանը գտնուում էր իր ներկայ տեղից քիչ հեռու՝ հարաւ-արեւելքի Արին բարդ կոչւած բլուրի վրայ: 1950ի պեղումների ժամանակ յայտնարբերեց Արգիշտի Ա. թագաւորի սեպագիր մէկ արձանագրութիւնը (Տրդ դար), ուր հաղորդուում է Էրեբունի բերդ-քաղաքի կառուցման մասին: Ուրարտագէտ Մ. Իսրայէլեանը 1951ին վերծանելով արձանագրութիւնը, լեզու-պատմադիտական մեկնարանութեամբ պարզեց, որ Էրեբունիից ծաղում է առել Երեւան տեղանունը:

## ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ

Այս եւս գտնուում է Երեւանի սահմանների մէջ:

Կարմիր Բլուրի պեղումները շարունակուում են մինչեւ այսօր: Յայտնարբերեցին մեծ քանակութեամբ եւ միեւնոյն ժամանակ բացառիկ արժէքով նիւթեր, որոնց չնորհիւ կարելի եղաւ ուսումնասիրել Երեւանի պատմութիւնը Ք. Ա. 7րդ դարից մինչեւ 6րդ դար:



«ԱՆՀԱԽԱՏՆԵՐԻ» ԲԵՐԴԸ

Այս ամբողջը շինեւ է առաջին հազարամեակին : Կեանքը , հաւանաբար , յարատեւել է մինչեւ է . դար (Ք . Ե .) :

Հետազոտութիւնները երեւան են հանել տարբեր ժամանակաշրջանների երեք մշակութային շերտեր առաջինը անագապղինձ , երկրորդը երկաթի եւ երրորդը ուրարտական ժամանակաշրջաններին պատկանող :

ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԵՐԴԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԸ

Ստորդ տեղեկութիւններ չկան , թէ ե՞րբ է շինեւ այս բերդը : Հաւանաբար հին ժամանակ բերդը եղել է այստեղ , քանի որ բոլոր հին քաղաքները ունեցել են իրենց բերդերը :

Երեւանը հայ պատմագիրների մօտ առաջին անգամ յիշատակում է է . դարին (607) , Դուինին մէջ գումարած եկեղեցական ժողովի կապակցութեամբ , որին մասնակցել է նաեւ «Դաւիթ երէց Երեւանահայր» : Այնուհետեւ յիշատակում է (642-43 , 664-65) արաբական արշաւանքների եւ պատերազմների կապակցութեամբ՝ Սերէոսի կողմից , իբրեւ ամուր բերդ ունեցող վայր , որ արաբները չեն յաջողել դրաւել : Երեւանի մասին , իբրեւ «քաղաքապետ» յիշատակում է նաեւ Ժ . դարու պատմագիր Յովհ . Դրասխանակերտցին :

Ներկայ բերդի մնացորդները հայկ . հին բերդի մնացորդները չեն : Երբ Օսմանցիները Պարսիկներից խլեցին Երեւանը , Փահրատ փաշա 1583ին հին հայկական բերդից հեռու շինեց ներկայ բերդը : Յետագային , Շահ Աբբասի օրով (1603) բերդը վերանորոգել է Ամիր Գիւնա խանը : 1679ի երկրաշարժին բերդը կործանեւ է : Զալ խանը վերաշինել է այն :

Միջնադարեան հայկական մատենագրութեան մէջ , Երեւանը յաճախ յիշատակւած է : Երեւանի մասին խօսում է ԺԲ . դարու պատմագիր Սամուէլ Անեցին , աւելի յետոյ՝ ԺԵ . դարու պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին :

Վերոյիշեալ բոլոր պատմական վկայութիւնները ցոյց են տալիս , որ է . դարու սկզբից մինչեւ ԺԴ . դար Երեւանը եղել է գիւղաքաղաք , կամ «մեծաւան» :

ԺԵ . դարու սկզբից մինչեւ ԺԸ . դարու վերջը Երեւանը յիշում է իբրեւ քաղաք եւ մայրաքաղաք , որից պէտք է եզ-



րակացնել, թէ այդ դարերին Երեւանի արժէքը աստիճանաբար մեծանում է եւ դառնում Արարատեան երկրի մէջ ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական-վարչական, այլեւ մտաւոր մի կենտրոն:

Երեւանի հնաքաղաքատեղիի (Շէնյուաւիթ) նոր քարի եւ պղինձի դարերու (Ք. Ա. 4րդ հազարամեակից մինչեւ 2րդ հազարամեակ) յուշարձաններին, ինչպէս նաեւ յետագայ ժամանակաշրջաններին՝ անաղապղնձի դարու (Ք. Ա. 2-1 հազարամեակներ), Ուրարտուի (Ք. Ա. 9-6րդ դար), հին հայկական (Ք. Ա. 6-1 դարեր) եւ միջնադարեան Հայաստանի յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը պարզորոշ ընդգծում է բացառիկ մի երեսոյթ, այն, որ մինչեւ մեր օրերը, բոլորովին երկտասարդ թւացող Երեւանի պատմութիւնը վեց հազար տարւայ հարուստ եւ հետաքրքրական պատմութիւն ունի:

## Հ Ի Ն Դ Ի Ր Ա Մ Ն Ե Ր

Հայաստանի պատմական բազմաթիւ յուշարձաններու չարքին, պատմադիտութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունին նաեւ հին դրամները: Հայոց երկիրը մետաղեայ դրամներու գործածութիւնը որդեգրած է շատ հին դարերէ սկսեալ: Հայաստանի փոքրիկ տարածութեան վրայ չկայ չըջան մը, ուր յայտնաբերուած չըլլան հին դրամներ կամ դրամի դանձեր:

Մետաղեայ դրամները իրենց պատկերատիպերով, տարրերը լեզուներով յիշատակուած խորագիրներով, հիմնական միաւորներու կշիռներով յաճախ կը ներկայացնեն բացառիկ կարեւորութիւն՝ պատմական տուեալներու, չափադիտութեան, ժամանակագրութեան, ազգագրութեան, հնադիտութեան, դիցաբանութեան, աշխարհադրական անուններու, դե-



դարուեստի պատմութեան, հնազիտութեան, տնտեսական եւ քաղաքական պատմութեան հարցերու վերաբերեալ:

Արդի Հայաստանի սահմաններուն մէջ վերջին երկու երեք տասնամեակներուն յաճախակի դարձած են հին դրամներու եւ դրամական դանձերու յայտնաբերումները:

Ուշագրու եւ մասնաւորապէս պատմական Սիւնիքի, Արարատեան դաշտի, Շիրակի եւ Լոռի-Փամբակի շրջաններուն մէջ գտնուած հին դրամները եւ դանձերը: Հնագոյն շրջանի համար յիշատակութեան արժանի է Սիսիանի մէջ գտնուած, Ն. դարուն (Ք. Ա.) պատկանող Աթէնքի մէջ կտրուած արծաթեայ դրամը (թեթրատրախմա): Միջագոյն առեւտուրի բերումով Հայաստան թափանցած են նաեւ Ն.-Դ. դարերու (Ք. Ա.) յունական արծաթեայ ուրիշ դրամներ եւս, որոնցմէ են Արինբերդի պեղումներու ժամանակ յայտնաբերուած երկու արծաթեայ դրամներ՝ կտրուած Փոքր Ասիոյ Միլէտ քաղաքին մէջ, Ն. դարուն (Ք. Ա.) եւ Արարատեան դաշտավայրին ու Շիրակի զանազան մասերուն մէջ գտնուած Դ. դարու (Ք. Ա.) մակեդոնական դրամները:





## ԲՈՒՍԱԲԱՆԱԿԱՆ

## ՀՈՎՏԱՇՈՒՇԱՆ

Հատիներէն՝ *Convallaria maialis*.

Ֆրանսերէն՝ *Muguet de mai*. *Lis des vallées*. *Convallaire*.

*Amourette*.

Անգլերէն՝ *Lily of the valley*. *May lily*.

Իտալերէն՝ *Mughetto*. *Fior alisco*.

Սպաներէն՝ *Mugueto*. *Lagrimas de Salomon*.

Յունարէն՝ Էփիմֆրոնի.

Արաբերէն՝ Մեա'էֆ, գէնպէգ-էլ-վատի.

Թուրքերէն՝ Պէօյիւֆ Իննի չիչէյի, Մալիս չիչէյի.

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ

16րդ դարուն, առաջին անգամ ըլլալով իտալացի բժիշկ Բ. Ա. Մաթիօլ յայտնաբերեց Մչկածաղկին սիրտ կաղզուրոզ, բարասումի դէմ պայքարող եւ հակաստընդական (հակաջղածատական - անթիւքսաֆօթիֆ) յատկութիւնները, որոնք յետագային ստուգուեցան նորերու կողմէ, որոնց կարգին Արի Պոթֆին, Պոժոժավլեֆսի (1880), Քալմիֆօֆ (1881), եւ Թրէյճի (1880-82) Ռուսաստանի մէջ, իսկ Ժ. Սէ, Ռօսթանկ եւ Լէկրը Ֆրանսայի մէջ, այս վերջինը բնորոշեց բոյսին գլխաւոր երկու գոյացութիւնները (*Convallarine et Convallamarine*) եւ անոնց յատկութիւնները (տես աւելի վարը) :

## ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Այս մեր ուսումնասիրութեան նիւթը եթէ ըլլար միայն Ֆրանսայի յատուկ, պէտք պիտի չունենայինք բուսական նկարագրի բացատրութեան, որովհետեւ օրօրոցի երեխաներն ալ մօտէն կը ճանչնան այս բոյսը իր մանրամասնութեամբ, այսինքն՝ Ֆրանսայի հանրածանօթ միլիէ ծաղիկն է որ Մայիս 1ի աշխատանքութեան տօնին օրը, ամբողջ Ֆրանսան շարժման մէջ կը դնէ հովտաշուշանի վաճառորդները, դնորդները,



փունջ ի ձեռին իրար նուիրողները եւ զարունը շնորհաւորողները :

Այստեղ պարտաւոր ենք բուսական հակիրճ նկարագրիրը տալ, նկատելով որ շատ մը երկիրներ անձանօթ են մշկածաղիին :

Ինքնարոյս, միաբլթակ, փոքրիկ եւ գողտրիկ տունկ մըն է, ծնեբեկի ընտանիքէն, միակը իր տեսակին մէջ, ինչ որ յատկանշական է բուսական աշխարհի համար :

Կ'աճի՝ անտառներու հովանիին ներքեւ ինչպէս նաեւ լեռնային կայծքարոտ շրջաններու, բայց ոչ շատ բարձր Ալպեան հովիտներու վրայ : Առատ է նաեւ բարեխառն Ասիոյ, Ամերիկայի մէջ մինչեւ Վիրժինի եւ Քարոլին :

15-20 սմ. բարձր, ուղղաձիւղ, պարզ ցողուններուն վրայ միակողմանի 8-10 հատ բոժոժակերպ ու խիստ անուշահոտ եւ սպիտակ նրբածաղիկներ կ'ունենայ, որոնք ծղօտին կէսէն վեր ցանցաւ ողկոյզներ կը կազմեն Ապրիլի վերջաւորութեան կամ Մայիսի սկիզբը : Զգլխիչ բոյրը անտառոց վայելքն ու փառքը կը կազմէ ի մասնաւորի փեկոնի եւ կաղնիներու անտառներուն, որտեղ՝ կը նախընտրէ բոյն դնել, սակայն չորնայլէ ետքը կը կորսուի այդ անոյշ հոտը :

Համը դառն ու նոզկալի է :

Իզան (էգ գործարան) հասունցած շրջանին (ամրան վերջաւորութեան) կը վերածուի կլոր, գեղատեսիլ կարմիր հասալտուղի :

Բժշկութեան մէջ ի գործ կը դրուին հովտաշուշանի բոլոր մասերը (տերեւ, ծաղիկ եւ արմատ, բայց արմատ չէ, այլ ստորերկրեայ ցողուններ են, որոնցմէ յառաջ կուզան նոր տունկեր), մէկ խօսքով լման բոյսը :

ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ըստ բժիշկ Ա. Հէրոյի, ծաղիկները կը պարունակեն՝ քնդող իւղ, դեղին գունատու նիւթ, մոմ, հոյգ եւ երկու տեսակ քաղցրանիւթեր (կլիւֆօսիտ), մին՝ կը կոչուի ֆոնվալալին (տերեւին ու արմատին մէջ), միւսը՝ ֆոնվալամարին (ծաղկանց մէջ) :

Այս գոյացութիւնները չափազանց դառնահամ են որոնք



գտան՝ Վալձ 1858ին, իսկ պատրաստողները եղան Հարտի, Թանրէ եւ Պարտէ :

Քննվալարիւնը հատուածածեւ է եւ անլոյծ ջուրի մէջ սակայն իր անհասնոյ բոյրը կը թափանցէ ջուրին : Կը լուծուի լրիւ ալքոլի մէջ : Այս լուծոյթը խիստ դառն է իսկ երբոր ջուր աւելցուի, կը պղտորի եւ յատակը քննվալարիւնը մըուր կը կուտակէ փոշիի ձեւով :

Ծծմբաթթուն կը լուծէ դայն եւ կուտայ՝ մութ գոյն մը ի վերջոյ վերածուելու համար՝ մանիչակազոյնի :

Ստացած ծծմբաթթուի մէջ անոր լուծոյթը կը ներկայացնէ դեղին գոյն, յետոյ դոյ կարմիր, իսկ օդի խոնավութեան ներքեւ կը վերածուի մանիչակազոյնի : Համը դառն եւ այդ դառնութեան կը յաջորդէ՝ բոլորովին իւրայատուկ համ մը (Փրօֆ. Փիֆ եւ Բօ. Պոննամուր, էջ 85) :

Մասնաւոր պատրաստուած դեղահատներ կան դեղաբաններու մէջ 0,01 քանակով, ինչպէս նաեւ սրուակիկներ (ամփուլ) 0,005 երակային սրակումի ձեւով : 10-15 օրուայ բժշկական դարմանումի համար (Փրօֆ. Ժան Համպլիւրժէր, 1944) :

1929ին Վ. Քարէրի կողմէ, ծաղիւնց մէջ յայտնաբերուեցաւ, բիւրեղանալի երրորդ կլիւֆոիտ մըն ալ որը կը կոչուի քննվալարօֆուին (Բժիշկ Հ. Լըքէր) :

#### ԲՆԱԽՕՍՍԱԿԱՆ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Շ. Օպէրթին գործադրութեան դրաւ քննվալարօֆուինը, ներերակային սրակումի ձեւով (1/7 — 1/4 միլիկրամ) . սրտախտի դարմանումին մէջ եւ յայտաբարեց՝ ըսելով, «Դեղ մը որ արժանի է կարեւոր տեղ զբաւելու՝ բնամատնոցակէն (տիֆիթալին) եւ ուալպալինէն անմիջապէս վերջ, սրտի անբաւարարութեան դարմանումին մէջ» :

Ասկէ զատ նոյն հեղինակը կը հաստատէ նաեւ քննվալարօֆուինի ուժղին միզաբեր յատկութիւնը եւ կ'ըսէ որ՝ երրորդ սրակումէ ետք, յանկարծ մէկ ոստումով մէզին քանակը 500 կրամէն կը բարձրանայ երկուքէն երկուքուկէս լիթրի :

Հ. Պիւսքէի հետազոտութիւնները եւ Շալլամէի փորձարկումները այս մասին ի վերջոյ հաստատեցին, որպէս բուսա-



դեղ՝ հովտաշուշանի կարեւոր նպաստը սրտի հիւանդութեան դէմ :

ՔՈՐՎԱԼԼԱՄԱՐԻՆԻ ԴԵՐԸ

Կը զանդադեցնէ սրտի կծկումը, կ'աւելցնէ անոր ուժականութիւնը եւ կը նուազեցնէ արեան ճնշումը :

Այդու եւ ուժգին մաքրող եւ զրդուիչ երիկամներու :

Ըստ Ֆրանսական Բժշկական Համայնագիտարանի (Լաուուս Մետիքալ), հովտաշուշանը կը կազդուրէ սիրտը, կը զաղբեցնէ բարախումը եւ կ'աւելցնէ արեան ճնշումը : Ինչպէս նաեւ կը զանդադեցնէ շնչառութեան ուժգին թափը եւ անոր կ'ընծայէ լայնարձակութիւն (Չղայնութեան եւ սրտի պերաճումի ծնունդ, ազատ շնչառութեան արդելք հանդիսացող սրտի բարախումը կը չափաւորէ) :

Հովտաշուշանը ոչ ներքին կուտակում եւ ոչ ալ անհանդուրժողականութիւն կը պատճառէ : Ներքին կուտակում կ'ըսեն այն դեղերուն՝ որոնք որոշ ժամանակ մը դործածելով ներսը կը կուտակուին եւ լրիւ չեն իւրացուիր ինչպէս բնամատնոցակը, եւ յանկարծ օր մըն ալ այդ կուտակումը պատճառ կը դառնայ բարդութեանց ինչպէս քրօմէֆսանը որ երկարատեւ դործածութեան ընթացքին ներքին արիւնահոսութեան պատճառ կը դառնայ օրին մէկը :

Գերմանիոյ մէջ հինուց ծանօթ է ժողովրդային լայն խաւերու մօտ որպէս սրտի դեղ՝ հովտաշուշանի թորեալ ջուրը որ կը կոչուի (լ'օ տ'օր) սկեջուր :

ԴԱՐՄԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ

Տօքթ. Տէսօ կը յանձնարարէ դործածել՝ սրտի հիքօզիսքոլ, ազիսքոլի անկանոնութեանց, կրկովային խպտակի (կոկորդի ուռեցք եւ աչքերու դրսեւորում), այսինքն արտակոպճութիւն, Փրանսերէն մալաոի պասետով, լանջախիթի (անժիմ տը բուսքրիմ), սրտի բարախումի, քրոնիկ երիկամնատապի եւ սոնդային (Չղաձղտում, սփազմ) վիճակներու պարագային :

Հովտաշուշան, հոմանիշ՝ չուշան հովտաց, մշկածաղիկ, անտառոց չուշան :

ՅՈՎՍԵՓ ԻՇԽԱՆԵԱՆ

«Դեղատու բոյսերու օգտագործումը բժշկութեան մէջ» աշխատութեւն (9 հատոր, անտիպ) :



\*

Ա՛ վարժուած պէտք է լինել  
եւ արեւի պայծառ լոյսին  
որ խաւարի կողքովն երբեք  
սիրտը չանցնի առանց ցաւի :

Օ՛ արեւով սիրտը միայն  
ջերմացնել պէտք է պիտի  
որ իմանայ ե՛ւ կարեկցիլ  
կեանքում կեանքի առանց հաշուի...

Մինչ այդ  
դուք էլ  
մեր վառ կեանքին այս լուսաշող  
լինի դառնաք մի-մի արեգ  
պիտի գիտնաք անխօս-անդող  
հեռու ճառից ու աներկբայ  
յետին անկիւնն էլ անվրդով  
գալ ու ընկնել՝  
տալ լոյս ե՛ւ ջերմ :



ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ԳՐԻԳՈՐ ՃԻԶՄԷՃԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Մեր աշխատակից Գրիգոր ձիգմէնեանի մահը մեծ հարուած մը եղաւ փարիզահայ մտաւորական ու գրական շրջանակներուն համար: Բանաստեղծին վերջին **ԵՐԶԱՆԻ ԲԵՐՔՈՒԱԾՆԵՐՆ** ու գրական վերլուծումները, հոգեբանական եւ իմաստասիրական ներշնչումներու լուրջ արտադրութիւններ են:

Իրմէ կուտանք անտիպ երկու ֆերքուած՝ երիտասարդութեան շրջանի գործերէն, ուր արդէն կը գգացուին իւրայատուկ ոնի մը եւ խորքի առաւելութիւնները:



ԱՆՑՆՈՂՆԵՐԸ

*Բոլոր անոնք որ եկան ապագայէ մ'ու դացին  
Անցեալին մէջ կորսուել ու հրաժեշտ մը ինծի  
Վերջին անգամ ձօնելով, բոլոր անոնք որ տարին  
Ինձմէ հոգիս ու կեանքս ալ, միայն զանոնք սիրեցի...*

*Ու սիրահար ամենուն, որոնք դացին ու չկան,  
Ես կը վազեմ անընդհատ անոնց յոյսով, տարւիատենջ.  
Իմ սիրածներս չկան, ու աս հոգիս կեանքին մէջ  
Լող մեռեալները կը սիրէ, ես սիրահարն եմ մահուան:*

*Օ՛: Ի՞նչ անխիղճ օրէնքի սահմանուած եմ, առանց որ  
Կարենայի գոնէ մէկն անոնց գրկել իմ սրտիս,  
Խեղագարի մը նըման, մոռցայ, մոռցայ նոյն իսկ զիս...*

*Ու սիրածներս որքա՛ն... դեռ կ'աւելնան ամէն օր,  
Հոգիս որքա՛ն սիրածներ ու սիրելու կեանք ունի,  
Ու ո՞ր մէկուհի համար է, կամ պէտք է որ ան մեռնի:*



## ԱՆՑՆԵԼԷՆ ՎԵՐՁ

Իրմէ յետոյ քարերն արթուն  
Սա սալարկին, ալ կը լռեն,  
Որ մրափով մը տարօրէն  
Յիշեն հարումն իր ոտներուն :

Անոնց մէջէն տեսէք սակայն  
Կ'անցնի շունչ մը, հեւք մ'արփաւէտ  
Երբ զիշերուան հսկումին հետ,  
Ոտներուս տակ դեռ կը հեւան... :

Մութ ճամբուն մէջ հողիս ամբաւ՝  
Մարած կանթեղ մ'է օրօրուն,  
Մինչեւ որ դայ լոյսն աչքերուն  
Այն անցորդին, որ մեկնեցաւ... :

Անցնելէն վերջ, սալարկն ամբողջ  
Սա փողոցին կու լայ կարծես  
Իր ետեւէն՝ մինչ ան անտես,  
Հեռուներէն սէր մը բողբոջ

Կը զրկէ ինձ լոյսի մը պէս :

Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ

## Զ. ՄՈՒԹԱՖԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միացեալ Նահանգներու մէջ շարք մը ցուցահանդէսներ տալէ ետք, Մութաֆեան անցեալ տարի երեւցաւ փարիզեան արուեստասէրներուն, նկարներու նոր եւ ընարուած շարքով մը :

Այս տարի կը ներկայանայ երկու թեմաներով՝ «Զիւն եւ անտառ» : Երկուքն ալ դժուար նիւթեր, եղած են նկարիչներուն փորձաքարը : Մութաֆեան գտաւ իր խառնուածքին ամէնէն զգայուն թելը՝ անտառը : Ոչ ոք իրմէ առաջ կրցած է դնել այսքան բանաստեղծութիւն եւ խորհուրդ, անտառներու ինքնատիպ տեսողութեան մէջ : Մութաֆեանի անտառները կը ճառագայթեն վառ դոյններու հազար ու մէկ փայլատակումներով : Աշնանային ծառերուն մերկացած ճիւղերը կը ստեղծեն կամարներու ու կոթական տաճարներու հրաշալի խաղեր :



Մութաֆեան կը նկարէ լեոնային խաղաղութեան դիւթանքը՝ ձիւնը: Ձիւնը կը ծածկէ բնութեան գոյները ու կը ստեղծէ նոր ու տարբեր գոյներու համերգ մը, ուր, լոյսին եւ գոյնին այս վարպետը կը ցուցադրէ իր տաղանդին հմայքը կապտորակ ճերմակներով, դալուկ դեղիններով, կանաչներուն, կարմիրներուն ու մանիչակագոյներուն վէտովէտումներով, ու կը ստեղծէ նոր աշխարհ մը:

Մութաֆեան, ինչ որ կ'առնէ բնութենէն, կ'ենթարկէ իր ինքնատիպ խառնուածքին: Էականը իր արուեստին, հրաշագործ լոյսն է ոսկեգօծ, կը տարածուի կտաններուն վրայ երկնային աչքի մը նման:

Մութաֆեան հայ է ծագումով: Ինչ որ նկարէ, կը մնայ միշտ հայ արեան երակով, իր գոյներուն ընտրութիւնը, բնութիւնը զգալու իր ձեւը ատոր ապացոյցն են, ահա թէ ինչու, Մութաֆեան թանկագին է մեզի համար:

«Փրովանսալ»

Ատուփ տը ֆալկերոլ



«Ձիւն եւ անտառ», բնութեան երկու տարբեր երեւոյթներ, գրաւած են Մութաֆեանի զգայնութիւնը, որուն քնարականութիւնը գտաւ անոնց մէջ յափշտակութեան նիւթեր:

Ձիւնանկարներ, ուժգնորէն ճարտարապետականացած, լեոնային զանգուածներ, ստորտը ծուարած դիւզակներով, դեղեցկօրէն կը սահմանեն սպիտակ տարածութիւնները, եւ ձիւնին սպաղուն գոյներով հաւասարակշռուած լեոնային միջավայրերուն կուտան երազային երեւոյթ: Որեւէ թրթռուն ճառագայթ մը կ'անցնի անոնց մէջէն ու կը ներդաշնակէ գոյներուն համերգը, ստեղծելով լեոնային լուսութեան դիւթական մթնոլորտներ:

Անտառը, Մութաֆեան զայն կը նկարէ յափշտակութեան այնպիսի տենդով մը, որով կուտայ ամէնէն բարձր չափանիշը իր գոյնի fougue-ին: Պուրակներ են եւ անտառներ, որոնց մէջէն կ'անցնին լուսաշող ճառագայթներ: Լուսկեաց ու տերեւներէ մերկացած ծառեր են, որոնց տակ կը մարի վերջալոյսին ժպիտը: Ամէն տեղ ու ամէն բանի վրայ, արուեստագէտը գոյնին կուտայ տիրական դեր մը:

Մութաֆեան ունի արտայայտութեան ինքնատիպ եւ հզօր միջոց մը, որուն կը տիրապետէ բացարձակ մենատէրի մը պէս: Ուժը եւ գոյնին գինովութիւնը որ կը յատկանշեն իր երանգապնակը, միացած արեւելքցիի իր խառնուածքին, կուտան իր քմփոզխախոններուն խորհրդաւոր եւ հմայիչ նկարագիր մը:

«Լը Ժենի մետիֆալ»

Ս. տ'Արթեգ





## ԳՈՆԱՐԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ ՈՉ ԵՒՍ Է

Գոնարիկ Ղազարոսեանի մահուան լուրը ուժղին ցնցում մը պատճառեց ամենուս, կորուստ մը որ մասնաւորաբար հայ երաժշտութիւնը պիտի զրկէր իր մշակներէն մէկէն՝ որ զաղափարական նուիրումով մը մինչեւ վերջին պահը ծառայեց ազգային երաժշտութեան մշակման:

Այժմ որ ոչ եւս է արուեստագիտուհին եւ քանի կը հակինք իր թողած ստեղծագործական հարուստ ժառանգին վրայ նայնքան կը մեծնայ իր անձը մեր աչքերուն, ինչպէս եւ իր անհետացումով հայ երաժշտութեան ունեցած կորուստին նշանակութիւնը:

Քաղմակողմանի արուեստագիտուհի՝ Գ. Ղազարոսեան՝ ափիւռքի երաժշտական կեանքին մէջ կը գրաւէր մասնաւոր տեղ մը իբր դաշնակահարուհի, մանուանդ իբր իրական սեռին պատկանող երգահան, ինչ որ ինքնին հագուադէպ պարագայ մը պէտք է նկատել:

Ի՞նչ է եղած իր ներդրումը հայ արուեստին: Ստեղծագործական գեանի վրայ իր ոճը, իր լեզուն անուրանալիօրէն կը յայտնաբերեն իր դասական հակումները: Եւ եթէ նոյն իսկ ի ինքիւր արտայայտչական ինքնատիպ լեզուի մը իր պրպտումներն ու փորձերը երբեմն կը մօտեցնեն զինքը դէպի դասական ոճին թոյլատրեալ զարտուղումներուն ծայրագոյն եզրերը, իր գիտակցութիւնը եւ ճաշակը սակայն զգաստ են եւ տիրական՝ չզոհելու համար իր ստեղծագործական մտածումները, առաջադրութիւնները արտայայտչական ծայրայեղութիւններու:

Այդպէս են օրինակ իր վերջին 24 դաշնամուրային էթիւտները, որոնք պարունակալից եւ մնայուն գործեր են:

Անխոնջ ստեղծագործող Գոնարիկ Ղազարոսեան կը թողու նաեւ այլազան սեռերու պատկանող բազմաթիւ հեղինակութիւններ, գլխաւորաբար դաշնամուրային ինչպէս նաեւ նուագախումբի սենֆոնիք գործեր, երգային ստեղծագործութիւններ եւայլն:

Մեր վերջին տեսակցութեան առթիւ (Պոլիս), արուեստագիտուհին ինձ ցոյց կուտար նաեւ 24 նոր փրէիւտներու ձեռագրերը որոնց վրայ կ'աշխատէր այդ պահուն:



Իբրեւ մեծատաղանդ մենակատարուհի ստանձնած է նաեւ դժուարին ձեռնարկներ, ինչպէս իր Փրոկրամ քամփելութիւնը ունեցանք քանիցս: Ասոնցմէ մին տեղի պիտի ունենար Էֆնլ Նարմալ տը Միւզիքի սրահին մէջ, ուր անսայթաք յիշողութեամբ եւ միակ ունկնդրութեան մը պահուն արուեստագիտուհին կը մատուցանէր մեղի ընտրողական ճաշակով կազմուած իր յայտագիրը, այսինքն 24 մեծ վարպետներու ստեղծագործութիւնները: Իսկ վերջինը՝ իր հեղինակութիւններէն 24 էքիւտներունը, իր ելոյթներուն ամենէն փայլուններէն մին:

Գոհարիկ Ղազարոսեանի այլ գործունէութիւնն էր նաեւ ուսուցումը, որուն նուիրուած էր ան եւ հասցուցած բազմաթիւ երիտասարդ ուժեր, իսկ յետոյ նաեւ հայ արուեստը օտար երկիրներու ծանօթացնելու իր առաքելութիւնները:

Որքան մեծատաղանդ եւ սակայն շատ համեստ Գոհարիկ Ղազարոսեան կը թողու անուն մը որ պիտի ըլլայ հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ ամենէն հմայիչ անուններէն մին:

Գ. Բերեսթեան







ԱՆԴԱՍՏԱՆ-ի այս հատորին  
սպագորութիւնը աւարտեցաւ  
1967 զեկտեմբեր, Արաքս  
սպարանին մէջ, իմբագրու-  
թեամբ Բ. թօփալեանի,  
Փարիզ:

Directeur : P. TOPALIAN

Imprimerie Araxes  
46, Rue Richer  
PARIS - 9<sup>e</sup>







# ANDASTAN

ARTS et LETTRES

Revue arménienne

Directeur : PUZANT TOPALIAN

\*

46, RUE RICHER :: PARIS (9<sup>e</sup>)

*Téléphone* : PRO. 05-73

Compte Ch. Post. Paris 5 195 59

•

ԳԻՆՆ՝ 20 ՖՐ

Imp. 'Araxes', 46, Rue Richer Paris-9<sup>e</sup>

Fonds A.R.A.M